

С О Д Е Р Ж А Н И Е ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԼԵՋՈՒ Литература и язык

	Стр. 42
Պրոֆ. դ-ր Հ. Աճառյան—Ազգանից գիրը	3 —
Проф. д-р Р. Ачарян—Албанский алфавит	3 —
Ս. Սուրբապյան—Վալերի Բրյուսով և Վահան Տերյան	13 —
С Сукиасян—Валерий Брюсов и Терян	13
Ա. Բաբայան—Սրբուհի Տյուսաբ	23 —
А. Бабаян—Србуи Тюсаб	23

ՊԱՏՄԱՌԹՅՈՒՆ ԵՎ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱ История и материальная культура

Պրոֆ. դ-ր Ս. Տեր-Ավետիսյան—Ուրարտական թագավոր Մենուաս Առաջինի կառուցած Շամիրամի ջրանցքը	35 —
Проф. д-р С. Тер-Аветисян—Канал Шамирам, построенный урартским царем Менуас Первым	35
Պրոֆ. դ-ր Լ. Մելիքեթ-Բեկ—Անանուն հայ պատմիչի նորագյուտ երկը Թբիլիսիի 1795 թ. ավերման մասին	45 —
Проф. д-р Л. Меликсет-Бек—Новооткрытая История разорения Тбилиси в 1795 г. анонимного армянского автора	45
Կ. Ղափազյան—Դամբարանների պեղումներ Կիրովականում	55 —
К. Кафадарян—Раскопки могильников в Кировакане	55

Х и м и я ԳՐԱԿԱՆ

Մ. Բ. Դարբինյան—Хлорирование пирдоуданских медно-молибденовых руд (первое сообщение)	71
Մ. Բ. Դարբինյան—Փիրոտուդանի պղինձ-մոլիբդենային հանքերի քլորացումը (առաջին հաղորդում)	71
Մ. Դ. Դանգյան—Взаимодействие галондов и железа со спиртами, эфирами и ацеталем	87
Մ. Տ. Դանդյան—Հալոդենների ու երկաթի և ալկոհոլների, էթերների, էսթերների ու ացետալի փոխազդեցությունը	87

Б и о л о г и я ԲՆԱԼՈՎՈՒՆ

Դ. Մ. Մեշկովա—Суточные миграции зоопланктона в озере Севан	97
Ն. Մ. Մեշկովա—Զառվանդանի օրական միգրացիաները Սևանա լճում	97

ԴՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲԻԲԼԻՈԳՐԱԳԻԱ

Критика и библиография

Պրոֆ. Լ. Ա. Հովհաննիսյան — <i>Բժշկ Ամիրտովլաթ Ամասիացի</i>	117
<i>Проф Л. А. Иоаннисян</i> —Лекарь Амиртовлат Амасийский	117
Ս. Կարինյան — <i>Հայ կուլտուրայի անցյալից. Ամիրտովլաթ</i>	127
<i>А. Каринян</i> —Из прошлого армянской культуры. Амиртовлат	127

А н н о т а ц и

ԱՆՈՏԱՅԻՆՆԵՐ

Аннотации к изданиям Биологического института, вышедшим в 1939 и 1940 гг.	137
<i>Բիոլոգիական ինստիտուտի 1939 և 1940 թ. թ. հրատարակությունների անոտացիաները</i>	137

Редакционная коллегия—Батикян Г. Г. (ответ. редактор), Овнан Г. (зам. ответ. редактора), Меликян О. М., Бунятян Г. Х., Мовсесян С. А., Нерсисян М. Г., Федоров А. А.

Подписано к печати 28/VI. 1941 г.
Об'ем 9 п. л. П. л. 46.800 уч. авт. зн. и 51.500 печ. зн.
Тираж 1200. ВФ 6119. Изд. № 107. Заказ № 176.

Типография АрмФАН-а, ул. Ленина, № 67.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԼԵԶՈՒ

Պրոֆ. դ-ր Հ. Սևադյան

ԱՂՎԱՆԻՑ ԳԻՐԸ

Պատմությունից գիտենք, որ Մեսրոպը աղվանների համար էլ գրեր հնարեց և այս գրերով թարգմանվեցան Մարգարեությունները, Ավետարանը և Գործք առաքելոցը, մեկ խոսքով ամբողջ Ս. Գիրքը։ Ահա սրա վկայությունը. «Ապա այնուհետև երանելուն Երեմիայի եպիսկոպոսի ի ձեռն առեալ՝ վտղտղալի պատուածային գրոց թարգմանութիւնս ի գործ արկանէր, որով անդէն յական թոթափել վայրենամիտ և դատարկասուն և անասնաբարոյ աշխարհն Աղուանից՝ մարգարէադէտք և առաքելածանօթք և աւետարանաժառանգք լինէին, և ամենայն աւանդելոցն աստուծոյ ոչ իւրք անտեղեակք» (Կոր., էջ 19)։

Աղվանից գրի դյուտի հանգամանքները պատկանում են Մեսրոպ-Մաշտոցի և գրերի դյուտի լիակատար պատմության։

Թե աղվանները գիր ունեին՝ վկայում է այդ մասին Մովսես Կաղանկատվացին, ինքն էլ աղվան, իր Աղվանից պատմության մեջ, գիրք Ա, գլ. Գ, հետևյալ ձևով. «Եւ ի սոցանէ, որք գիտեն զգրութիւն՝ Երրայեցիք, Լատինացիք, որով և Հռոմք վարին, Սպանիացիք, Յոյնք, Մարք, Հայք, Աղուանք...»

Վրացի նշանավոր գիտնական Շանիձեն՝ իր մի պատվական աշխատության մեջ (Новооткрытый алфавит Кавказских Албанцев и его значение для науки, Тбилиси, 1938), էջ 3՝ գտնում է, որ Կաղանկատվացու հիշյալ տեղեկությունը քաղված է Հիպոլիտից, որի բառերը հետևյալ ձևով են. Οί δέ επιστάμενοι αὐτῶν γράμματα εἰσὶν: Ἰβηρες, Λατῖνοι, οἱς χρῶνται οἱ Ῥωμαῖοι, Σπάνιοι, Ἕλληγες, Μηδοί, Ἀρμένιοι...

Նկատելի է, որ Հիպոլիտի հատվածում գրագետ աղգերի շարքի մեջ առաջին տեղը տրված է վրացոց՝ նույն իսկ հույներից, հռոմայեցիներից և մարերից առաջ։ Կաղանկատվացու հատվածում նրա տեղ զբաղում է երրայեցիք, որ պակասում է Հիպոլիտում։ Դժբախտաբար ձեռքի տակ չունիմ Հիպոլիտը, որպեսզի ավելի ուշադրությամբ կարողանայի քննել, թե ճշտեղ է ռեալը. Հիպոլիտի մոտ՝ որ մոռացել է հիշել երրայեցոց, թե՛ Կաղանկատվացու մոտ՝ որ մոռացել է հիշել վրացոց և նրանց տեղ գրել է երրայեցոց։ Իմ կարծիքով՝ բնագրում երկուսն էլ գրված պիտի լինեին և հետո անունների նմանությամբ պատճառով խառնվել են իրար։ Շանիձեն հետադարձ է սակայն, որ Հիպոլիտի մոտ չկա Աղվանք, իսկ Կաղանկատվացին ավե-

լացնում է: Այս արդարացի հավելումը ցույց է տալիս, թե աղվանները գիր ունեին, որովհետև Կաղանկալապցին Հիպպոլիտից ավելի լավ գիտեր, թե իրենք գիր ունին թե ոչ: Միևնույն ժամանակ Կաղանկալապցին ասում է. «Յետ այսորիկ գերեցաւ ի խաղրաց աշխարհս Աղուանից, հրկէզ եղևն եկեղեցիք և կտակարանք»: Շանիձեն գտնում է, որ խաղրաց այս արշավանքը 2 դարի առաջին կեսին է և այն «կտակարանք» ուրիշ բան չեն, եթե ոչ աղվաններն լեզվով Հին և Նոր կտակարանները:

Աղվաններն գրի գոյության վստահելի ապացույցներից մեկն էլ հայոց Բաբգեն կաթողիկոսի ժամանակ, այն է՝ 2 դարի սկզբում գրված այն նամակն է, որ պահված է Գիրք Թղթոցի մեջ՝ էջ 48 ... 51: Այստեղ գտնում ենք հետևյալ հատվածը. «Այսուիկ վարիմք հաւատովք, զոր և զրեցաք իսկ ձեզ յառաջագոյն, Վրաց և Աղուանից միաբանութեամբ, իւրաքանչիւր աշխարհի գրով: Եւ այժմ գնոյն երկրորդեցաք»:

Աղվանից ազգը, լեզուն և գրականութունը շարունակում են իրենց գոյութիւնը ոչ միայն անբաժանելի, այլ և մոնղոլների արշավանքի ժամանակ: Այս մասին մի գարմանալի վկայութիւն ունինք Հեթում պատմիչի մոտ (տպ. Վենետիկ, 1842, էջ 14): Սոսկելով հայոց մասին, հեղինակը ասում է թե «ունին նշանագիրս արամեանս և այլս եւս՝ որ ասին Խալոյեմ»: Այս տարբերակ բառը երկրորդ անգամ գտնում ենք էջ 24, ուր խոսելով արաբների մասին, ասում է թե «կալան զմեծն Ասիա ողջոյն, բաց ի թագաւորութենէն Ափխազաց, որ ի Վիրս, և բաց ի գաւառէն անտի թագաւորութեան Հայոց, որ ևամկօրէն կոչի Հալօյէն: Այս երկու նահանգք զդէմ կալան Սարակինոսաց ևւ ոչ կամեցան բնաւ հպատակիլ նոցա եւ այնպէս գտան ապաստան ևւ պաստպարան ամենայն քրիստոնէից, զորս հալածէին Սարակինոսք»: Այս բացատրութիւնից երևում է, որ Հալօյէնը Աղվանքը պետք է լինի. նկատի ունենանք նաև այն, որ, ըստ Հեթում պատմիչի՝ Հայաստանի սահմանը սկսվում է Քարբանդ (Միրալի) քաղաքից, որով Աղվանքը լինում է Հայաստանի մաս (գլուխ Թ). պատմիչը Աղվանք անուանով առանձին երկիր չգիտէ:

Ըստ այս տեղեկության, ուրեմն նույնիսկ 1305 թվին աղվաններն զրբըր գոյութիւն ունեին. լայց թե ի՞նչ կղավ այնուհետև, տեղեկութիւն չունինք: Անշուշտ հայերենի ազդեցության տակ՝ այդ գիրն ու գրականութիւնը այնպես են ջնջվել, որ հետք անգամ չի մնացել: Եվ հաստատապես կարող ենք ասել, թե մեր դանադան ձեռագրերի մեջ հիշված «աղուաներէն» զրբըր աղավնագիր բառի հետ շփոթելու արդյունք է: Այսպես օրինակ՝ Քարամյանցի գտած գիրը՝ որ ձեռագրում կոչված է «Գիր Աղուանից» և որին հավատում է նաև Քարամյանը և այն ծածկագրերը իբրև նորագոյտ աղվաններն գիր հրատարակել է: Այս կեղծիքի մասին տես նաև Ֆրեդերիք Մուրադի հոդվածը՝ Հանդ. ամս. 1903, էջ 334—335:

Թե աղավնագիր և աղվանից գիր իբրև մերձավոր բառեր կարող էին հնչողութեամբ շփոթվել իրար հետ, հմմտ. Աղավնի հատուկ անունը, որ Սեբաստիայում հնչվում է Աղվրն, նույնպես Աղուվանից գրչութիւնը՝ փոխանակ «Աղուանից» (Յուդակ ձեռագրաց Թավրիզի, № 44, էջ 369 բ):

Գիտունները շատ են հետաքրքրվել գտնելու համար որևէ հետք աղ-

վանների լեզվից ու գրից. բայց ընթաց բոլոր չափերը դուր են անցել և գտնվածներն էլ սուա են դուրս եկել: Այսպես՝ Մակար եպս. Բարխուդարյանց (Պատմ. Աղուանից, Վերջապտ. 1902, էջ 17) կարծում է, թե գտել է աղվանից գրերով մի կարճ արձանագրություն Դերբենդի՝ պարսպի արտաքին պատի վրա, որի նմանահանությունն էլ տալիս է Աղուանից երկիր և գրացիք, էջ 119: Նույնպես Ֆրանսիացի հայագետ E. Boré, Cor. T. II, էջ 49 խոսում է աղվաներեն մի հին ձեռագրի մասին, որ գտնվել է Էջմիածնում և որի մասին զեկուցել է 1838-ին ֆրանսիական ակադեմիայում: Բայց այս էլ ուրիշ բան չէր, և թե ոչ հայերեն նոտր գիրը (տես Պորենացի, Թարգմ. Ս. Ստեփաննի, Բ. ռուս., ծան. 750):

Շանիձեն ասում է, որ նման ենթադրական աղվաներեն արձանագրություններ գտել են Ս. եպս. Զալալյանց՝ Դմանիսում, Վարդիսուրանիում, Բիլվարում, մի քանի վրացի գիւնականներ՝ Վրաստանի դանադան կողմերում և մի արձանագրություն էլ հին Գանձակում (այս բոլորի նմանահանությունը տես Շանիձեի վերոհիշյալ գրքում, էջ 54—61): Բայց սրանցից ոչ մեկը չկարողացավ մի որեէ գաղտնիք բաց անել:

Անմոռանալի փառքի ու զանգվածների եղավ վրացի երիտասարդ գիտնական Արուստան, որ 1937 թ. ապր. 28-ին Էջմիածնի (այժմ Երևանի) Ձեռագրատան № 7117 ձեռագրում դուրս կորած աղվաներեն գրերը: Գյուլաի ավետիսը հայտնեց իր ուսուցիչ Շանիձեին, որ իսկույն մեկնեց Երևան (28—29 հոկտ. 1937 թ.), ի մոտ առաջապահեց ձեռագիրը և իր ուսումնասիրությունը հրատարակեց վերահիշյալ ռուսագիրքի մեջ, որից քաղում ենք մենք էլ բոլոր կարևոր տեղեկությունները:

Ձեռագրի բուն օրինակը բերված է եղել Կաֆայից (Թեոդոսիա) Կիրակոս Վիրապեցու ձեռքով. Թովմա Մեծոփեցու աշակերտ Հովհան Արճիշեցին նույնից արտագրել է նոր օրինակը՝ սրբագրությամբ իր ուսուցիչ և Մեծոփի առաջնորդ Թովմայի: Մեծոփեցին առաջնորդ եղավ 1411-ին և մեռավ 1448-ին. ուստի ձեռագիրն էլ օրինակված է 1411—48 թվերին: Շատ ավելի հին է մայր ձեռագիրը, ինչպես կոեսնենք քիչ հետո:

Ձեռագիրը շատ լուրջ լեզվաբանական բաղադրված մի աշխատություն է, որ պատիվ է բերում թե հեղինակին և թե արտագրողին: Այս բանը գիտակցում է նաև ինքը Թովման, որ հիշատակարանում ասում է. «Բայց դուք ընկալաբուք դա՝ իրրե գտախտակն Մովսիսի և զԱւետարանն Քրիստոսի և մի ոք պախարակեսցէ դսա, զի ի վաղուց ժամանակաց նախատինս կրէաք յազգաց քրիստոնէից. այսօր ետ դսա Աստուած ի ձեռս մեր»:

Ձեռագիրը բովանդակում է քերականական և բառարանական բաղադատեսակ տեղեկություններ, որոնց թվում են և 7 լեզվի այբուբեն (հունարեն, ասորերեն, լատիններեն, վրացերեն, աղվաներեն, խաչիներեն և արաբերեն), և աղթքի նմուշներ հունարեն, ասորերեն, վրացերեն, պարսկերեն, արաբերեն, քրդերեն և թուրքերեն լեզուներով, բոլորն էլ հայատառ: Տառաձևերը 9-րդ, 10-րդ և 11-րդ դարերի գրչության կերպարանքն ունին. տառադարձությունը հին հայոց ձևով է. չ ձայնի փոխարեն հաճախ գրված է ղ և ֆ. ի դեմ՝ փ. այս բոլորը ցույց է տալիս, որ մայր օրինակը Ժ—ԺԱ դարերից էր:

Այստեղ դնում ենք աղվանից այբուբենը, իրենց անունով և արժեքով:

1. <i>Զ</i> ալթ ա	19. <i>Ձ</i> ճառ ճ	37. <i>Շ</i> խամ խ
2. <i>Ծ</i> օդևթ օ	20. <i>Ծ</i> զոխ զ	38. <i>Շ</i> ձայ ձ
3. <i>Ը</i> զիմ զ	21. <i>Շ</i> կար կ	39. <i>Շ</i> չատ չ
4. <i>Թ</i> գատ գ	22. <i>Մ</i> լիտ լ	40. <i>Գ</i> պէն պ
5. <i>Ժ</i> էր է	23. <i>Ղ</i> հէտ հ	41. <i>Ծ</i> փէս փ
6. <i>Յ</i> գառլ գ	24. <i>Կ</i> հայ հ	42. <i>Վ</i> կատ կ
7. <i>Զ</i> են ե	25. <i>Ն</i> ար ա	43. <i>Զ</i> սեկ ս
8. <i>Բ</i> ժիլ ժ	26. <i>Վ</i> ցոյ ց	44. <i>Խ</i> վէղ վ
9. <i>Գ</i> թաս թ	27. <i>Գ</i> ճի ճ	45. <i>Յ</i> տիւր տ
10. <i>Լ</i> ճա ճ	28. <i>Շ</i> չայ չ	46. <i>Ց</i> սոյ ս
11. <i>Դ</i> յուդ յ	29. <i>Զ</i> մակ մ	47. <i>Ն</i> իոն ի
12. <i>Դ</i> ժա ժ	30. <i>Ձ</i> կառ կ	48. <i>Լ</i> ծաւ ծ
13. <i>Վ</i> երբ ե	31. <i>Զ</i> նուց ն	49. <i>Պ</i> ցայն ց
14. <i>Բ</i> շա շ	32. <i>Լ</i> ջայ ջ	50. <i>Դ</i> յայդ յ
15. <i>Գ</i> լան լ	33. <i>Ծ</i> շաք շ	51. <i>Փ</i> փիւր փ
16. <i>Զ</i> ինա ի	34. <i>Ղ</i> ջայն ջ	52. <i>Փ</i> քիւ ք
17. <i>Գ</i> խէն խ	35. <i>Մ</i> ուն ու	
18. <i>Բ</i> դան դ	36. <i>Ջ</i> տայ տ	

Այս հարուստ այբուբենի առաջ մեր առաջին հարցը այն է, թե արդյոք մի վարպետ խեղկատակի կամ խաբերայի հետ չէ՞ մեր դորձը և ինչ երաշխիք ունինք վստահելու համար նրա ճշտության: Բայց անշուշտ պետք չէ կասկածել՝ հետեյալ պատճառներով.

ա) Գիրքը բոլորովին լուրջ բովանդակություն ունի, զբաղվում է մի-

այն գիտական հարցերով, քերականութեամբ ու բառարանով, և ոչ թե ախտաբանական կամ հմայական ցնորարարութեամբ, որպեսզի թույլ տայինք մեզ կասկածել այբուբենի ճշմարտութեան վրա:

բ) Աղվանից այբուբենը մենակ չէ. նա գտնվում է վեց ուրիշ այբուբենների հետ, որոնք ոչ մի կեղծիք չեն պարունակում. ինչո՞ւ աղվաներենի վրա կասկածել:

գ) Բացի այբուբեններից կան նաև մի քանի լեզվով աղոթքներ, որոնք, ինչպես տառադարձությունը և հնչումը ցույց են տալիս, ավելի նոր ժամանակներից են. ունինք արդեն նրանց մեջ Փ ձայնը և ղ հնչված զհ՝ փոխանակ 1: (Փակագծի մեջ նկատենք, որ քրդերեն հատվածը քուրդ լեզվի ու գրականության ամենահին նմուշն է, գոնե 400 տարի ավելի հին, քան մեր նոր աղբյուրները: Ի. Աբուլաձեն իրավունք ունի հպարտանալու նաև իր այս գյուտով, որ և արժանի է առանձին ուսումնասիրության՝ մի քրդագետի կողմից): Արդ՝ այս գրվածքներն էլ բոլորովին ճիշտ են և ունեն կեղծիք չեն ներկայացնում: Եթե գրիչը խաբեբայի մեկը լիներ՝ կարող էր աղվաներենից էլ մի սուտ բան սարքել:

դ) Իրավունք չկա կասկածելու նաև այն պատճառով, որ գիրքը գրել ավելի և սրբագրողը Թովմա Մեծոփեցին է, ժեզարի հայոց ամենից մեծ մարդը, նշանավոր պոռն և պատմիչ, հայրապետական ավետի փոխադրության ղլխավոր հեղինակ և էջմիածնի երկրորդ հիմնադիր:

ե) Մեծոփեցին այնպիսի մեծ արժեք է տալիս այս աշխատության, որ առավածաշնորհ տասնարանյա պատվիրաններին և Քրիստոսի Ավետաբանին հավասար է դնում: Արդեն այս հանդգնությունը չափազանց է. և կարելի՞ բան է, որ այսպիսի հանդգնությունից հետո նա մեզ կեղծիք ու խաբեբայություն հրամցներ:

զ) Նրանք, որ կասկածում են նորագյուտ աղվան այբուբենի ստուգականության վրա, առաջնորդված են աշուղտ իրերի արդի դրության ազդեցությամբ: Արդեն մի քանի հարյուր տարի է, որ աղվաներեն այբուբենը անհետ կորել է և նրանք չեն կարողանում հավատալ այդ անսպասելի մեծ գյուտին: Նրանք նման են այն մարդուն, որ երկար ժամանակ խավարում մնալուց հետո՝ չի կարողանում՝ նայել լույսին: Բայց չմոռանանք, որ Մեծոփեցին ապրում էր ժ.Պ. դարում. 1387 թվին՝ լենկթիմուրի արշավանքի սարսափից փախավ ապաստանեց ս. Կարապետի վանքը. իր ժամանակ դեռ մոռացված չէր աղվաներեն այբուբենը, քանի որ չեթում պատմիչը նրա գոյությունը հիշում է դեռ 1305 թվին:

է) Բայց նույն իսկ եթե ենթադրենք, որ Մեծոփեցու ժամանակ ջնջված էր աղվաներենը, չմոռանանք, որ նա օրինակել է Կաֆայի ձևագրից, որ ժ.Ա. դարից էր, երբ դեռ աղվաներեն լեզուն և գիրը գործածական էին:

ը) Նորագյուտ աղվաներեն այբուբենի տառերի թիվը 52 է. ոչ մի մարդ չէր կարող երեսկայել այսպիսի ճոխ այբուբեն. և եթե Մեծոփեցին մի կեղծիք արած լիներ, աշուղտ նա կկազմեր միայն և միմիայն 36 կամ 38 տառ, որպեսզի համաձայն լիներ հայերեն այբուբենին, ինչպես և նա

բոլոր «աղվանից գրերը», որոնք զանազան մարդկանց կեղծիքներն են իբրև գաղտնագիր:

Թ) Բացարձակապես անսովոր է նաև այբուբենի շարքը, որ ոչ մի լեզվի այբուբենի շարքին համապատասխան չէ, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո: Եթե Մեծոփեցին կեղծիք արած լիներ, ռաբեդից կամ ինչո՞ւ պետք է հնարեր այսպիսի նորատեսակ շարք:

Ժ) Անսովոր են նաև տառերի անուանները, որոնք ոչ մի լեզվի մեջ գոյություն չունին:

Այս պատճառարանությունները ստիպում են մեզ ջնջել մեր բոլոր կասկածները և ընդունել, որ ավանդված այբուբենը, որի գոյություն պարտական ենք վրացի գիտնական Իլիա Աբուլաձեին, բոլորովին ստույգ և վստահելի է, ինչպես մանրամասն ուսումնասիրությունը ապացուցել է նաև Շանիձեն:

Կա սակայն մի կետ, որ մի անորոշ բիծ է դնում աղվաններեն այբուբենի վրա:

Հունարեն տառերը թվելու ժամանակ Δ, Ο, Χ, ϕ տառերը փոխանակ անվանելու դեպքում, ο (α), ϕ (β), ψ (γ), կոչում է ելտա, α, ρ (կարդա ϕ), ψ: Ասորերեն տառերից չորսը (g, z, l, '), փոխանակ կոչելու gimal, zain, lamed, 'ayin, կոչում է դամ, դե, լասդ, էյ: Լատիներեն տառերից E պակասում է, իսկ H կոչում է խտ (փոխանակ եա) և I իկա (փոխանակ ի). այս վերջինը (իկա) ձևացել է ի անվան վրա ավելացնելով հաջորդ K կա տառի անունը, և այս սխալը շարունակվում է՝ ամեն մի տառ ստանալով իրեն հաջորդող տառի անունը: Վրացերենի մեջ պակասում է երրորդ տառը՝ Գ: Այսպիսի սխալներ, որոնք արտագրություն արդյունք են, կան նաև մյուս այբուբեններում և հավանաբար կան նաև աղվանից այբուբենի մեջ: Բայց տառերի ձևը և շարքը պետք է ճիշտ լինին՝ ինչպես մյուսներն են ճիշտ:

Այս վերապահությունը քննենք ուրեմն այբուբենը.—

Աղվաններեն այբուբենը բաղկացած է 52 տառից, որից 9 ձայնավոր և 43 բաղաձայն:

Ձայնավորներն են՝

Երկու տեսակ ա, երեք տեսակ ի, և մի մի տեսակ ե, է, օ, ու:

Բաղաձայններն են՝

Շրթնային— ա, շ փ

Շչական— Յ գ, շ ժ, շ շ, շ ս

Ատամնական— դ, շ տ, ք

Կիսաձայն— շ յ, վ

Կատկային— գ, Յ կ, ֆ

Նայ— շ լ, —

Փմական— շ ջ, Յ ն, շ չ

Ռնգական— մ, ց

Ծեքական— ձ, ծ, շ ց

Կոկորդական— շ խ, շ հ

Եթե այս հնչյունների բնահանուր հորինվածությունը քննենք, կտեսնենք, որ մի մասը ճշտիվ համաչափ է իրար, մի մասը՝ ոչ: Այսպես՝ ունինք երկու տեսակ ա-ի դեմ՝ երեք տեսակ ի և մի մի տեսակ ե, է, օ, ու: Երկու տեսակ ա-ի դեմ սղասելի էր երկու տեսակ ի. ուստի ի-երից մեկը հավանաբար հնչվում էր իւ (u): Եթե ունենայինք երկու տեսակ ու, մեկը u պիտի համարեինք. բայց քանի որ միայն մի ու կա, ուս-

տի երրորդ ի ձայնը համարում եմ ն, որ արդեն գործածված է տիւր, փիւր տառանունների մեջ:

Շրթնայինների մեջ ք չկա. կա մի պ և շ փ. համաչափությունը շատ խախտւո է. ուստի երկու փ-երից մեկը պետք է համարել փ, իսկ ք մյուս ավելորդ բաղաձայններից մեկի հետ շփոթված է: Թե ք ձայնը գոյություն ունենք լեզվի մեջ՝ ցույց են տալիս այբուբենի մեջ եք և իբր տառերի անունները:

Ատամնականների մեջ մեկ տ ավելորդ է:

Կատկայիններից ունինք մի գ, մի ֆ և երեք կ. այս երեքը շատ անհամաչափ է. ուստի պետք է կարծել, որ նրանցից երկուսը ներկայացնում են դ և ղ՝ ձայնները:

Քմականները լավ են, միայն մի ֆ ավելորդ է:

Ծեքականները նույնպես լավ են, բայց մի ց ավելորդ է:

Շչականների խումբը ~~առանց~~ է. շ ծ, շ շ, շ ս շատ համաչափ են. միայն շ գ-ից մեկը ավելորդ է:

Կիսաձայնների մեջ շ յ-ի դեմ սպասելի էր շ վ, այն է՝ վ և շ (v, w):

Նայերից շ լ-ի դեմ սպասելի էր շ ո, այն է՝ ո և ր. արդեն տառերի անունների մեջ սրանք գործածված են. հմմտ. գառլ, իրբ, ֆառ, կար, ար, կառ, տիւր, փիւր: Անշուշտ սրանք շփոթված ու խառնված են ավելորդ տառերի հետ:

Ռնդականները և կոկորդականները շատ համաչափ են:

Պակասներն ու ավելորդները ճշտիվ լրացնում են իրար:

Ըստ այսմ աղվաներեն տառերը հետևյալներն են (ըստ մեր ենթադրության).

Ձայնավորներ՝ շ ա, շ ի, ե, է, օ, ու, իւ:

(Երկրորդ ա ներկայացնում էր հավանորեն օ հնչյունը, որ այսօր էլ այնքան առատ է Ղարաբաղի բարբառում):

Բաղաձայններ՝

Շրթնային—ք, պ, փ, ֆ

Ատամնական—դ, տ, ք

Կատկային—գ, կ, ֆ

Քմական—շ ջ, շ ֆ, շ չ

Ծեքական—ծ, ծ, ց

Շչական—շ զ, շ ծ, շ շ, շ ս

Կիսաձայն—շ յ, վ, շ

Նայ—շ լ, ր, ո

Ռնդական—մ, ֆ

Կոկորդական—շ խ, շ հ, ղ, ղ՝

Տառերի արժեքի մասին որոշ վերապահություն ունենալու պատճառով՝ չենք կարող ընդհանրաբար խոսիլ տառաձևերի ծագման մասին և համեմատել ուրիշ այբուբենների հետ: Այնուամենայնիվ կարելի է հիշել Չ (ա) որ շատ նման է մեր նոտրագիր հնաձև գլխատառ ա-ին. Ծ-ը տառը (գառլ) նման է գլխավոր դարձած և մի պոչը կտրած Չ-ի:

Զ-ը տառը քառ նման է հուն. օ-ի:

11-րդ տառը Ղ (յուղ) նման է մեծացրած եբրայական yod-ի:

13-րդ տառը Վ (իրբ) նման է շուռ տված Ի-ի:

16-րդ տառը (իմա) նույն իբր տառն է՝ տակից ավելացրած մի պոչ՝ չերկու կողմ թեքված:

18-րդ տարը (դաճ) հայերեն Պ տառն է՝ գլուխը կտրած:

23-րդ տարը (հետ) նույն է հյ. 2 տառի հետ՝ միայն տակին, ձախից մի թև ավելացրած:

28-րդ տարը (չալ) գլխավայր շրջված Ձ է:

31-րդ տարը (նուց) միւր ն տառն է, կտուցը մեծ և երկրորդ սյունը կ-ի նման դեպի ցած քաշած:

34-րդ տարը (ջայն) նման է մեր սովորական ջ-ին, միայն պոչը կտրած:

35-րդ տարը ճիշտ մեր Ո ձևն ունի՝ վրան ավելացրած մի շեշտ՝ Վ-ի փոխարեն:

38-րդ տարը (ձալ) նման է մեր Ձ-ին՝ գլխավայր շրջված և պոչը մի քիչ ձևափոխած:

39-րդ տարը (չատ) նման է մեր Ձ-ին, նույնպես շուռ տված և պոչը ձևափոխած:

46-րդ տարը՝ 8 (սոլ) շատ նման է լատին S-ին:

50-րդ տարը (յայդ) նույն է 11-րդ տառի (յուդ) հետ, որի աջ կողքից մի կանխ կա ավելացրած:

51-րդ տարը (փիւր) թե՛ անունով, թե՛ ձևով և թե՛ տեղով նույն է մեր փ-ի հետ: Ուստի պետք է ընդունել, թե՛ 41-րդ տարը (փես) հնչվում էր ֆ:

52-րդ տարը (ֆիւ) հեռու չէ մեր Ք-ից:

Բացի սրանցից նկատելի է, որ երկու ճ-երը (19 և 27) իրարից են կազմված:

Նույնպես երկու յ-երը (11 և 50) իրարից են կազմված (անունով էլ նույն են):

Երկու ի-երը (13 և 16) իրարից են կազմված:

Երկու տ-երը (36 և 45) գրեթե նույն ձևն ունին. երկրորդը առաջինի նուրբ մասը մեծացրած և կողքից մի թև ավելացրած:

Երբ տառաձևերը համեմատում ենք իրար հետ, տեսնում ենք, որ մի քանիսը շատ նման են: Օրինակ՝ № 6 և № 33 հավասարապես նման են բոլորագիր ծ-ի. բայց առաջինի գլուխը կարճ է, իսկ երկրորդինը՝ երկար: № 12 և № 49 հավասարապես նման են լատինական գլխատառ T-ին. բայց առաջինը գլխի ձախակողմում փշիկ չունի, իսկ երկրորդը ունի: Ըստ այսմ. №№ 25 և 47 թեև հավասարապես բոլորովին նման են գլխատառ Ն-ին, և №№ 1 և 29 նույն են մեր Ձ-ի հետ, պետք է ենթադրել թե՛ ունեցել են մի փոքրիկ տարբերություն, որ գրչագրի ձևքի տակ անհետացել է: Ըստ իս՝ № 1-ի մեջ, Ձ-ի գլուխը ավելի կլոր և բունը ավելի երկար է, քան № 29-ում: Ենթադրելի է նաև, որ № 25 և № 47 տարբերվում էին կտուցի մեծությամբ:

Տառերի անուններից հետևյալները բոլորովին կամ մասամբ նման են հայերեն անուններին. — շա, ինա, խն, ցալ, չալ, ձալ, պեն (բեն), փիւր: Իսկ ընդհանրապես տառանունները կազմում են հետևյալ խմբակները.

1. նա, ժա, շա.

2. լան, դան.

3. կար, ար, կառ.

4. ցալ, սալ.

5. հալ, չալ, ջալ, տալ, ձալ.

6. են, պեն, խեն.

7. ջայն, ցայն.

8. գատ, չատ, կատ.

9. տիւր, փիւր.

Առանձին են մնում մեծագույն մասը.—ալք, օղեք, գիւմ, եք, գառլ, ժիլ, քաս, յուդ, իրք, ինա, մառ, գոխ, լիտ, հետ, մի, մակ, նուց, շաք, ուն, խամ. փեք, սեկ, վեգ, իոն, ծաւ, յայդ, ֆիւ:

Վրացականին նման անուններ են՝ են, ինա, խամ, ժիլ (ծիլ), ճառ (նար), ուն (ոն), ցոյն (ցան):

Ամենատարօրինակն է տառերի շարքը, որ ոչ մի այբուբենի հետ նմանութիւն չունի. հայերենի հետ նման են գալիս սկիզբը (ա), միջից եք, գառլ, են (=հյ. ե, գ, հ, № 5, 6, 7, որ տեղով էլ նույն են), ժա, իրք (=հյ. ժ, ի, № 12, 13), չատ, պեն, (=հյ. չ, պ, № 39, 40), սեկ, վեգ, տիւր (=հյ. ս, վ, տ, № 43, 44, 45) և վերջից՝ փիւր, ֆիւ: Բացի սրանից քաս (ք) տառը բռնում է իններորդ տեղը՝ ճիշտ հայերեն ք տառի պես:

Աղվաներեն տառերի գյուտը ոչ միայն մեծ գիտական արժեք ունի, այլև գալիս է փարատելու այն կասկածները, որ ոմանք ունենին Կորյունի արժանահավատութեան մասին և հաստատելու, որ Կորյունը ճշմարտախոս պատմիչ է և նրա խոսքերը պետք է ընդունել ամենայն սրբութեամբ:

1941 թ., ապրիլ

Ս. Սուխոմյան

ՎԱՆԵՐԻ ԲՐՅՈՒՍՈՎ ԵՎ ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆ

Մինչև հիմա մենք չունենք այս երկու նշանավոր բանաստեղծների շփման թեկուզ հակիրճ ուրվագրությունը: Դա կարևոր է ոչ միայն յուրաքանչյուրի բնութագրման տեսակետից—թե՛ Բրյուսովի և թե՛ Տերյանի մասին բավական նյութեր հրապարակված են ռուսական և հայկական մամուլում: Հույժ կարևորը, ըստ իս, այն սերտ բարեկամությունն է եղել, որ անգամ ցարական ռոմակալության ժամանակաշրջանում հարատևել է ռուս և հայ գրականության միջև: Բրյուսովի և Տերյանի շփումն ինքնին մի օղակ է հանդիսացել այդ դեղեցիկ բարեկամության:

Երկու նամակ՝ Տերյանից Բրյուսովին, մի երրորդը—վերջինիս ամուսնու՝ Իոաննա Մատվեյևնայի անունով, Բրյուսովի մի նամակը Ֆյոդոր Սոլոգոբին՝ Տերյանի բանաստեղծությունների թարգմանության առթիվ, մի քանի մակագրություն՝ գրքերի վրա,—սրանցով առայժմ կարծես թե սպառվում են արխիվային նյութերը: Դժբախտաբար մեր ձեռքի տակ չկան Բրյուսովի նամակները Տերյանին: Դրանք բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում ոչ միայն հայ բանասերի, այլև սոսկական ընթերցողի համար: Այնուամենայնիվ, եթե մենք փորձենք ի մի հավաքել մեր ունեցած փաստաթղթերը, մասամբ նաև այլ տեղեկություններ—կատացվի սեղմ ուրվագրության հետևյալ պատկերը:

Բառիս նեղ մտքով սովորական ծանոթություն չի եղել Տերյանի մերձբարեկամությունը Բրյուսովի հետ: Դա անշուշտ պայմանավորված էր մի շարք կարևոր հանգամանքներով: Բրյուսովը, որպես ռուսական սիմվոլիզմի ճանաչված դեկավոր, մեծ հեղինակություն էր մասնավորապես Տերյանի համար այն շրջանում, երբ նա ինքը տուրք էր տալիս սիմվոլիստական տրամադրություններին: Անկախ սրանից, ինչ կասկած, որ նա հանձին Բրյուսովի տեսնում էր խոսքի մի մեծ վարպետ, որը բացառիկ ու բազմապիկանի շնորհներ է ցուցաբերում:

Իր կարճ կյանքում Տերյանը որպես գրող նույնպես կարողացավ անժխտելի նվաճումներ հայտարարել թե՛ իրրե բանաստեղծ ու թարգմանիչ և թե՛ գրականագետ ու տաղաչափության հմուտ վարպետ: Նշանակալից են վեպ գրելու և Օ. Ուալդի «Սալոմե» գրամայի թարգմանության մտահղացումները, լեզուներ ուսումնասիրելու անհաղ ծառավը և այլն:

Բրյուսովը ոչ միայն մեծ հեղինակություն էր Տերյանի համար, այլև

ձգտելիք կատար—արվեստի առավել լայն հորիզոններ ընդգրկելու համար։ Ահա թե ինչպես է նա ընտրողել իր բարձր գնահատականը Բրյուսովին նվիրված տողերում.

Ես դեռ պատանի սիրեցի քո խիստ,
Ցուրտ, հյուսիսային մտազուսպ լեզուն,
Եվ ահա՜ սրբան տհեղ է կիզում
Կրակը թագուն տողերից հանգիստ։

Մենք որոշակի չգիտենք, թե երբ են գրվել այս տողերը։ Ավելի քան հավանական է, որ դա եղել է 1916 թվին կամ հետո, որովհետև բանաստեղծության վերջին՝ երրորդ քառատողում նա հաստատում է Բրյուսովի «այցը իր ավեր երկրին», որ տեղի ունեցավ 1916 թվին։ Սակայն այս կապակցությամբ անչափ ընտրող է Բրյուսովի վերաբերյալ փոքրիկ ներածականը, որ առաջին անգամ լույս է տեսել «Գեղարվեստ»-ի 1913 թ. № 5-ում։

Ահա այդ հետաքրքիր ներածականը.

«Անշուշտ բոլորովին անհայտ և անծանոթ մի անուն չէ հայ գրասեր ընթերցողի համար Վալերի Բրյուսովի անունը։ Սակայն ուրախ գրականություն ձևի խել այս հեղինակը՝ ըստ իս՝ դեռևս չի գնահատված ըստ արժանվույն, թեև նրա անունը արգեն պատվավոր տեղ է գրավում լավագույն ուսուցիչների շարքում։ Գրական ասպարեզ դալով 90-ական թվականներին, նա նորագույն գրական շարժման առաջին և լավագույն գործիչներից մեկը հանգիստացավ։ Իր ընկերակիցների հետ միասին՝ և ավելի քան նրանցից որևէ մեկը՝ նա սկզբում ծաղրի ու հալածանքի առարկա դարձավ դեղին մամուլի (գեղարվեստի այդ մշտական ու սխերիմ թշնամու) ճահճացած ու ծանծաղամիտ բանակի առջև։ Սակայն երկար տարիների արդյունավոր ու ցայտուն ստեղծագործություններ ստեղծեց նա իր ոխերիմ թշնամիների անգամ հասկանալու և գնահատելու իրան։ Անշուշտ ապագային է մնում այս հեղինակի իսկական գնահատությունը։ Ներկայումս Վալերի Բրյուսովը հայտնի է ոչ միայն իբրև արվեստագետ-պոետ, այլև իբրև քննադատ և լավագույն պուշկինագետներից մեկը։ Մինչև այս տարի նա Русская Мысль ամսագրի խմբագիրներից մեկն էր, այժմ ևս այդ ամսագրի մերձավոր աշխատակիցն է։

Մի երկու խոսք իմ թարգմանությունների մասին։

Մտադրվելով մի շարք թարգմանություններ տալու ուսուցիչական պոետներից, ես սկսեցի Վալերի Բրյուսովից։ Սակայն, դժբախտաբար, այստեղ չեմ կարող տալ ոչ միայն լիակատար զազափար այդ պոետի մասին, այլ անգամ ոչ բոլոր թարգմանություններս այդ հեղինակից։ Ավելորդ չեմ համարում հիշել նաև, որ մեր գրականության մեջ շատ սակավ են (որպեսզի չասեմ, թե գրեթե չկան) թարգմանություններ այս պոետից։ Ինչ հայտնի է երկու թարգմանություն ունենալ «Քարտաշ» ասանավորի...»

Այսպիսով, հայկական մամուլում Բրյուսովի մասին առաջին անգամ հանդես է եկել Տերյանը։ Սա բնորոշ փաստ է։ Բացի այդ ներածականից՝ «Գեղարվեստի» նույն № 5 գրքում գետեղված է Վ. Բրյուսովի, թվով վեց բանաստեղծությունները՝ Տերյանի թարգմանությամբ։

Իր հերթին Բրյուսովը ջերմագին ուշադրությամբ է վերաբերվել Տերյանին, բարձր գնահատելով նրա բանաստեղծական ձիրքը, ինչպես նաև աչքի ընկնող գիտակցությունը լեզվի, գրականության, մի որոշ չափով նաև պատմության բնագավառներում։ «Поэзия Армении» ժողովածվի մեջ նա հետևյալ փայլուն բնութագիրն է տվել Տերյանի մասին.

«Ռուսա-Հայաստանի ամենաաչքի ընկնող գործիչը՝ երիտասարդ բանաստեղծների մեջ՝ պետք է համարել Վահան Տերյանին... Գրական ասպարեզ դուրս գալով իր բանաստեղծությունների առաջին ժողովածվով 1908 թ., սակայն մի շարք բանաստեղծություններում՝ հրապարակված ավելի ուշ՝ զգալիորեն զարգացնելով և խորացնելով իր պոեզիայի թեմաները, — Տերյանը ընթերցողների և քննադատության կողմից ճանաչվեց որպես աներկբայի մեծություն, թեպետ նրան գնահատելու հարցում տարբեր կարծիքներ կային։ Որպես սիմֆոնիստների աշակերտ, Տերյանը փորձեց հայ պոեզիային յուրացնել այն ամենը, ինչ ձեռք է բերել եվրոպական պոեզիան (առանձնապես ռուսականը և ֆրանսիականը) վերջին տասնամյակների ընթացքում։ Այսպես, Տերյանը շոշափեց այնպիսի թեմաներ, որոնք առաջ դուրս էին մնում հայ պոետների տեսանորիզներից, նոր չափեր փնտռեց հայկական բանաստեղծի (ստիխտի) մեջ, բացառիկ խտասպանանքությամբ վերաբերվեց դեպի հանդը, վերջապես մի քանի գերազանց թարգմանություններ տվեց ռուս և ֆրանսիացի նորագույն պոետների երկերից։ Այս բոլոր նկրտումներով Տերյանը ավելի շուտ հարազատ է արեմտահայ պոետներին, սակայն նա հավատարիմ մնաց «ռուսաշայերի» շիրջայի հիմնական հոսանքին իր եզերությունների սրտակցությամբ, շատ հարցեր շոշափելով, իր բովանդակ աշխարհայեցողությամբ (այլևս չենք խոսում լեզվի և ոճի մասին)։ — («П. А.», էջ 86—87)».

Այսպես էր գնահատում Բրյուսովը Տերյանին։

Եզրափակենք մեր խոսքը սրանով և մեջ բերենք այն նամակները, որոնց մասին խոսեցինք վերևում։

(№ 1)

1913, III, 30, Москва.

Глубокоуважаемый

Валерий Яковлевич!

Получил присланную мне Вами фотографическую карточку. Благодарю и извиняюсь за беспокойство. Присылаю Вам напечатанные переводы (числом 4), из коих два мои. За незнанием Вашего адреса я не смог этого сделать раньше, а спросить в адресном столе не удалось. Карточку с моими переводами (10 стихотворений: 1) Городу, 2) Одиночество, 3) Блудный сын, 4) Час воспоминаний, 5) Благослове-

ние, 6) Колыбельная песня, 7) L'ennui de vivre, 8) Побег, 9) Грустный вечер, 10) Быть без людей (эти два перевода были уже напечатаны, но для комплекса я пошлю и их, а может и еще два три перевода, если успею отделать). Все эти переводы, как и карточку, а также небольшую заметку о Вашей личности и поэзии посылаю в Венецию, где на о. св. Лазаря печатается теперь издаваемый раньше в Тифлисе журнал „Geharvest“ („Искусство“). Еще раз благодарю Вас, Валерий Яковлевич, за карточку.

Любящий Вашу поэзию и
глубоко уважающий Вас

Ваган Тэриан
(№ 1)

1913, III, 30, Մոսկվա

Մեծահարգ

Վալերի Յակովլևիչ.

Ստացա Ձեր ուղարկած լուսանկարը: Շնորհակալ եմ և ներողություն եմ խնդրում անհանգստություն համար: Ուղարկում եմ տպված թարգմանությունները (թվով 4), որոնցից երկուսն իմն են: Զիմանյով Ձեր հասցեն, ես անկարող եղա այդ անել ավելի շուտ, իսկ տեղեկանալ հասցեատանը՝ ժամանակ չունեցա: Լուսանկարն իմ թարգմանություններով հանդերձ (10 ոտանավորների—1) Քաղաքին, 2) Մենություն, 3) Անառակ որդի, 4) Հուշերի ժամ, 5) Օրհնություն, 6) Օրորոցի երգ, 7) L'ennui de vivre, 8) Փախուստ, 9) Տխուր երեկո, 10) Լինել մենակ (այս երկու թարգմանություններն արդեն տպված էին, սակայն կոմպլեքսի համար դրանք ևս ուղարկում եմ, ապա գուցե և նորից երկու-երեք թարգմանություններ, եթե հասցեն մշակելը): Այս բոլոր թարգմանությունները, ինչպես և լուսանկարը, նույնպես նաև կարճառոտ մի ակնարկ Ձեր անձնավորության և պոեզիայի մասին, ուղարկում եմ Վենետիկ, ուր ս. Ղաղարի կ[ղղու] վրա հիմա տպագրվում է առաջ թիֆլիսում հրատարակվող «Գեղարվեստ» ժուռնալը: Վերստին շնորհակալ եմ, Վալերի Յակովլևիչ, լուսանկարի համար:

Ձեր պոեզիան սիրող և

Ձեզ մեծապես հարգող

Վահան Տերյան

1. Նամակն ուղարկված է ոչ-փոստով. ծրարի վրա մակագրված է ЕВБ Валерию Яковлевичу г-ну Брюсову от Вагана Тэриан.

2. Հիշված 10 բանաստեղծությունները՝ Վ. Տ-նի թարգմանությամբ՝ ղեկավարված են Տերյանի «Երկերի ժողովածու»-ի III հատորում, էջ 197—213 (Պետրաս, Կ.-Պոլիս, 1923):

Դրանցից 2-ը լույս են տեսել ավելի առաջ.—«Լինել մենակ» և «Տխուր երեկո» — Հուշարար, 1912 թ., գիրք Բ. մյուսները առաջ — Գեղարվեստ, 1913 թ., № 5:

3. Վ. Յա. Բրյուսովի լուսանկարը և թուղթիկ մի ակնարկ նրա անձի և գրական ստեղծագործությունների մասին տես «Գեղարվեստ»-ի № 5, 1913 թ.:

(№ 2)

Глубокоуважаемый

Валерий Яковлевич!

От всей души благодарю за книгу, которая, наконец, после стольких скитаний дошло до меня. Благодаря этому я встретил ее как хорошо знакомую, ибо за это время я уже успел познакомиться с ней. Зато мое ожидание вполне вознаграждено любезной и лестной надписью, которой Вы украсили свой дар. Новая книга уже издавна любимого поэта вызывает чувства, напоминающие те, которые овладевают человеком при встрече с издавна любимой женщиной после долгой разлуки. В ней со всем тем, что было тебе дорого и мило, находишь и новое и она уже *по-новому* тебе мила, точно вся она новая—и та и не та, и любовь так глубоко освежена! Вот так я и встретил Вашу прекрасную книгу, где вместе со всем тем, что было мне мило в Вашей поэзии, так много освежающего! За все это я глубоко и искренно Вам признателен, дорогой Валерий Яковлевич.

С любовью жму Вашу руку и прошу передать сердечный привет милой Иоанне Матвеевне.

Преданный

Ваан Тэриан

(№ 2)

Մեծահարգ Վալերի Յակովլևիչ.

Սրտանց շնորհակալ եմ գրքի համար, որ վերջապես, այդքան թափառումներից հետո հասավ ինձ: Ծնորդիդ դրան ես ընդունեցի այն որպես մի լավ ծանոթություն, քանի որ այդ ժամանակամիջոցում ես արդեն ծանոթ էի նրան: Իրա փոխարեն իմ սպասելիքը միանգամայն պարզեցավ և այն սիրալիր ու ինձ համար թանկ մեղադրությունը, որով Դուք դարդարել եք Ձեր նվերը: Վաղուց հետե սիրելի պոետի նոր գիրքն զգացումներ է առաջացնում, որոնք հիշեցնում են այնպիսի, ինչպիսիք մարդու համակում են երկար բաժանումից հետո վաղուց սիրելի կնոջ հետ հանդիպելիս: Այն բոլորի հետ, ինչ քեզ թանկ էր ու սիրելի նրանում, դու ինչ-որ նոր բան ես գտնում և նա այլևս նորից սիրելի է քեզ, կարծես նա ամբողջությամբ նոր է—և՛ նա է, և՛ նա չէ, և այնպես խորունկ թարմացած է սերը: Ահա այսպես ընդունեցի Ձեր գեղեցիկ գիրքը, ուր՝ այն ամենի հետ, ինչ ինձ սիրելի էր Ձեր պոեզիայից, այնքան շատ թարմացուցիչ բաներ կան: Այս բոլորի համար ես անկեղծ ու խորապես երախտալարտ եմ Ձեզ, թանգագին Վալերի Յակովլևիչ:

Միտով սեղմում եմ Ձեր ձեռքը և խնդրում սրտալի ողջուն հայանել սիրելի Իոաննա Մատիկյեֆային:

Ձեր անձնավեր՝

Վահան Տերյան

1. Նամակն անթվական է. ըստ փոստային, էնիբի՝ Պետրոգրադիյ ուղարկված է 1916 թ հունիսի 11-ին:

2. Հիշված նոր գիրքը Վ. Յա. Բրյուսովի «Семь цветов радуги» («Ծիածանի յոթ գույները»), Մոսկվայում 1916 թվին լույս տեսած բանաստեղծությունների ժողովածուն է, որ հեղինակը նվիրել է Վահան Տերյանին, հետևյալ ժաղագրությամբ. «Ваану Тэриану с любовью к его творчеству дружески Валерий Брюсов»:

3. Ավելորդ չենք համարում հիշատակելու, որ Տերյանի արիթմիկ կա Բրյուսովի 1915 թ. հրատարակած բանաստեղծությունների մի այլ ժողովածու՝ «Избранные стихи» վերտառությամբ: Անվանաթերթի վրա գրված է. «Ваану Сухневичу* Тэриану дружески на память о встречах. Валерий Брюсов. 1915»:

(№ 3)

Москва, Мещанская, 32.

10 сентября 1915.

Дорогой

Федор Кузьмич!

Может быть Вы не забыли еще, что любезно дали согласие перевести для сборника «Поэзия Армении». В настоящее время я взял на себя редактирование этого сборника (для чего несколько месяцев усердно изучал армянский язык) и присоединяю свою просьбу к убедительным просьбам всех членов редакции. Вы *очень* нас всех обяжете, так сказать—«осуществить» свое согласие. С этим письмом я высылаю Вам стихотворение Ваана Териана (между прочим, переводившего Ваши стихи на армянский яз.)—текст-транскрипцию и подстрочный перевод. Мне кажется, что эти стихи достаточно хороши, чтобы быть достойными Вашего перевода. Если, однако, стихотворение Вам не придется по сердцу, я охотно Вам вышлю другое, или несколько, на выбор, и, наконец, целый ряд, если Вы захотите перевести для нас не одно, а два—три или более.

Надеюсь, что лето, несмотря на грозовой небосклон мира, было для Вас, как всегда, «урожайным», и Вы привезли с собой в город новую книгу стихов. Если будете в Москве, не забудьте

неизменно дружески Вам преданного

Валерия Брюсова.

(№ 3)

Մոսկվա, 1 Մեշչանսկայա, 32.

10 սեպտեմբերի 1915 թ.

Թանգադին

Ֆեոդոր Կուզմիչ:

Կարելի է, թե Դուք դեռ չեք մոռացել, որ սիրով համաձայնություն տվիք որևէ թարգմանություն անել «Поэзия Армении» ժողովածվի հա-

* Ինչպես հայտնի է, Վ. Տ.-ի հոր անունը Սուքիաս էր:

** Ռուս բանաստեղծ Ֆյոդոր Սուրգուեր:

մար: Այժմ ես հանձն եմ առել խմբադրել այդ ժողովածուն (որպիսի նպատակով, մի քանի ամիս, եռանդագին ուսումնասիրում էի հայերեն լեզուն) և իմ խնդիրը միացնում եմ խմբագրության բոլոր անդամների թախանձանքներին: Դուք մեզ բոլորիս շատ կպարտավորեցնեք, այսպես ասած— «իրականացնել» Ձեր համաձայնությունը: Այս նամակի հետ ես Ձեզ ուղարկում եմ Վահան Տերյանի բանաստեղծությունը* (ի միջի այլոց նա թարգմանել է Ձեր բանաստեղծությունները հայերեն)—տեքստը—տառադարձությունը և տողաթարգմանությունը: Ինձ թվում է, որ այս տողերը բավականաչափ լավ են, որպեսզի արժանի լինեն Ձեր թարգմանությանը: Սակայն, եթե բանաստեղծությունը Ձեր սրտով չէ, ևս սիրով կուղարկեմ Ձեզ մեկ ուրիշը, կամ մի քանիսը՝ ընտրեք որը կամենաք և վերջապես—մի ամբողջ շարք, եթե Դուք կկամենաք մեզ համար թարգմանել ոչ թե մեկ, այլ երկու-երեք կամ ավելի:

Հուսով եմ, որ ամառը, չնայած աշխարհիս երկնակամարը ամպրոպային լինելուն, Ձեզ համար «առատաբեր» էր ինչպես միշտ, և Դուք ձեզ հեաքադար բերիք բանաստեղծությունների մի նոր գիրք: Եթե Մոսկվայում կլինեք, հիմաանաք

անփոփոխ բարեկամարար

Ձեզ նվիրված

Վարերի Բրյուսովին

(№ 4)

Глубокоуважаемая

Иоанна Матвеевна!

Письмо Ваше смутило меня, так как я чувствую себя виноватым перед Вами и Валерием Яковлевичем. Впрочем, я „без вины виноват“. В день Вашего отъезда я думал явиться к Вам, но так как и жена моя хотела идти со мной, то свое посещение я отложил на вечер (жена моя служит и освобождается лишь после 4-х часов). Однако „на всякий случай“ позвонил в „Селект“ и спросил, в котором часу думают выехать Брюсовы. Швейцар фамилии Вашей не знал и спросил у меня Ваш номер. Мне запомнился почему-то 270. Справившись, швейцар мне ответил, что Вы „нынче“ не собираетесь выезжать. После этого я уже не торопился и не торопил жену, которая в это время отдыхала. А когда мы приехали в „Селект“, выяснилось, что в 270-м №-ре живут какие-то англичане, котор. и не думают „нынче“ выезжать, и что ваш № не 270-й, 370-й и что Вы „только-что“ выехали на вокзал. Однако, несмотря на это „только-что“, мы Вас не застали уже и на вокзале и, как говорится, „не солоно хлебавши“, вернулись во-свояси. Мне было очень досад-

* Համառոտաբեր է, որ խոսքը Տերյանի երկիր նախընտրելի շարքից «Դու կպարտ չես իմ հայրենիք» բանաստեղծության մասին է, որ հետո լույս տեսավ «Поэзия Армении» մեջ (տես՝ 411 էջ), «Из наирских песен» ընդհանուր վերնագրով:

но, что случилось так. Я хотел написать Вам сие об'яснение, но не решился. Мне было бы очень обидно, Иоанна Матвеевна, если бы Вы или Валерий Яковлевич сочли мою неявку невниманием к Вам. Буду надеяться, что после сего об'яснения (за кот. тоже прошу не ругать меня педантом) этого не будет. Очень жаль, что Вы не отыскали нашей квартиры. Я то не решился пригласить Вас к себе, боясь, что Вам у нас будет скучно, тем более что последнее время жена моя частенько стала хандрить по причине Вам известной. Вообще я не доволен этим приемом, кот. был оказан здесь Вал. Яковлевичу, и думаю, что лекция прошла бы при переполненном зале, если бы не странное желание устроительниц-дам приурочить к окончанию с'езда. Неправда ли, в Эривани было гораздо лучше? Мои эриванские знакомые пишут, что Эривань до сих пор живет этим приятным воспоминанием. И я верю этому. Там невежество искупается искренним воодушевлением и любовью, а здесь—не знаю чем. Подумайте, за ужином (здесь в „Арм. кружке“) наш „томада“, оказывается, не знал, кто Сологуб. Вот она какая—эта публика! А ведь это—все универсанты, из русских университетов. Однако пора кончить послание мое. Да, письмо Ваше дошло до меня совершенно случайно, ибо адрес Вы написали неправильный. А книга Вал. Яковл., о которой Вы пишете, и вовсе не дошла до меня. Это очень досадно. Как видите, судьба преследует меня. Вот мой верный адрес: Пет. стор., Б. Проспект, д. 20, кв. 10.

Лето, видимо, будем в Питере, ибо я связан работой.

Большое спасибо Вам, Иоанна Матвеевна, и Валерию Яковлевичу за память и внимание. Жена моя кланяется Вам и Вал. Яковл.

Преданный

Ваан Тэриан

P. S. Почему так задерживается Ваш сборник—нет больше терпения ждать. Хотя это выгодно для „нашего“ сборника, но Ваш ведь естественно интересует меня больше, чем „наш“, и очень хочу, чтоб Ваш был лучше нашего.

Был у Горького, и он очень хвалил Валерия Яковлевича и его последнюю книгу... Я очень рад этому.

В. Т.

(№ 4)

Մեծահարգ

Իրաննա Մատթեյան*.

Ձեր նամակը շփոթեցրեց ինձ, որովհետև ես ինձ մեղավոր եմ գտնում Ձեր և Վալերի Յակովլևիչի առաջ: Սակայն, ես «անմեղ մեղավոր եմ»: Ձեր մեկնելու օրը ես մտածեցի ներկայանալ Ձեզ, սակայն քանի որ իմ կինը

* Բանաստեղծ Վ. Շա. Բրյուսովի կինը:

ևս ցանկացավ զալ ինձ հետ, ապա իմ այցելությունը ևս հետաձգեցի մինչ երեկո (կինս պաշտոնավարում է և աշխատանքից ազատվում ժամը 4-ից հետո միայն)։ Սակայն ևս «համենայն դեպս» զանգահարեցի «Սելեկտ»* և հարցրի, թե ո՞ր ժամին Բրյուսովները մտադիր են մեկնել։ Շվեյցարը Ձեր աղգանունը չգիտեր և հարցրեց ինձ Ձեր սենյակի համարը։ Ձգիտեմ ինչու միտս մնացել էր 270 թիվը։ Տեղեկանալով, շվեյցարը ինձ պատասխանեց, որ Դուք էսօր չեք պատրաստվում մեկնելու։ Դրանից հետո ես այլևս չշտապեցի և չփութացրի կնոջս, որը այդ ժամանակ հանդատանում էր։ Իսկ երբ մենք եկանք «Սելեկտ», պարզվեց, որ 270-րդ համարում ինչ որ անգլիացիներ են ապրում, որոնք չեն էլ մտածում «էսօր» մեկնելու և որ Ձեր համարը ոչ թե 270 է, այլ՝ 370 և որ Դուք «հենց հիմա» մեկնել եք կայարան։ Սակայն, չնայած այդ «հենց հիմա»-ին, մենք Ձեզ չգտանք մինչև իսկ կայարանում և, ինչպես տեսնում են, «ձեռնունայն» վերադարձանք մեր տունն ու բունը։ Ինձ համար շատ վրդովեցուցիչ էր, որ այդպես եղավ։ Ուղեցի սույն բացատրությունը գրել Ձեզ, սակայն՝ սիրտ չարի։ Ես շատ կցավեի, Իրանյա Մատվեյեֆնա, եթե Դուք կամ Վալերի Յակովլևիչը իմ չներկայանալը համարեք որպես անուշադրություն դեպի Ձեզ։ Հուսամ, թե սույն բացատրությունից հետո (որի համար նույնպես խնդրում եմ՝ ինձ չհայհոյել որպես պեղանտի) դու չի լինի Ծատ ափսոս, որ Դուք չգտաք իմ բնակարանը։ Ինչ ևս չուղեցի Ձեզ ինձ մոտ հրավիրել, երկյուղելով, որ Ձեզ համար մեր տանը տաղտկալի կլինի, մտնալանդ որ վերջին ժամանակներս իմ կինը հաճախ է թախծում Ձեզ հայտնի պատճառով։ Ընդհանուր առմամբ ես անբավական եմ այն ընդունելությունից, որ Վալերի Յակովլևիչին այստեղ ցույց տրվեց, և կարծում եմ, որ [նրա] դասախոսությունը** տեղի կունենար լեվի լեցուն դահլիճում, եթե միայն չլինեք այն կազմակերպող-գամաների օտարոտի ցանկությունը՝ հարմարեցնել համագումարի ավարտմանը։ Ճիշտ չեմ ասում, Երևանում անհամեմատ լավ էր։ Իմ երևանցի ծանոթները գրում են, որ Երևանը մինչև հիմա ապրում է այդ հաճելի հիշողությամբ։ Եվ ես հավատում եմ դրան։ Այնտեղ տգիտությունը քավվում է անկեղծ ոգևորությամբ և սիրով, իսկ այստեղ՝ չգիտեմ ինչով։ Դուք մտածեցե՞ք՝ ընթերցի ժամանակ (այստեղ՝ «Հայկ. հրուժոկում») մեր թամադան բանից դուրս է դալիս չի իմացել, թե ո՞վ է Սոլովյովը***։ Ա՛յ թե սա ինչ հասարակություն է։ Ու մինչդեռ դրանք բոլորը համալսարանականներ են, ուսանական համալսարաններից։ Սակայն, ժամանակ է ավարտել իմ գրությունը։ Հնա, Ձեր նամակը բոլորովին պատահամբ ընկավ ձեռս, քանի որ հասցեն դուք սխալ եք գրել։ Իսկ Վալ. Յակովլ. դիրքը, որի մասին Դուք գրում եք՝ խոմ բնավ չեմ ստացել։ Դա շատ ցավալի է։ Ինչպես տեսնում եք, ճակատագիրը հետապնդում է ինձ։ Ահա իմ ձիշտ հասցեն. Пет. Стор. Б. Проспект д. 20, кв. 10.

* Հյուրանոց—Պետրոգրադում։

** 1916 թվի գարնանը Բրյուսովները եղել են Պետրոգրադում, և Վալերի Յակովլևիչը մի դասախոսություն է կարդացել հայ գրականության մասին։

*** Պոսքը սուս բանաստեղծ Ֆյոդոր Սոլովյովի մասին է։

Ըստ երևույթին ամառս կլինենք Պիտերում, քանի որ ես կապված եմ աշխատանքով:

Խորին շնորհակալություն Ձեզ, Իսաննա Մատիկյեֆնա, և Վալերի Յակովլևիչին՝ հիշողության և ուշադրության համար: Կրնս բարևում է Ձեզ և Վալ. Յակովլև:

Անձնանվեր՝

Վահան Տերյան

Հ. Գ. Ինչո՞ւ այդպես ուշանում է Ձեր ժողովածուն—էլ սպասելու համբերություն չկա: Թեպետ դա ձեռնառն է «մեր» ժողովածվի համար, սակայն Ձերը չէ՞ որ բնականաբար ավելի է հետաքրքրում ինձ, քան «մերը» և շատ եմ ուզում, որ Ձերը մերից լավը լինի*:

Եղա Գորկու մոտ, և նա շատ գովեց Վալերի Յակովլևիչին և նրա վերջին գիրքը**, ես շատ ուրախ եմ դրան:

Վ. Տ.

* «Մեր ժողովածուն» ասելով Տերյանը նկատի ունի «Сборник армянской литературы», որ լույս տեսավ նույն 1916 թվին Պետրոգրադում, Մ. Գորկու խմբագրությամբ, «Парус» հրատ.: «Ձեր ժողովածուն».— «Поэзия Армении»-ն է, որ լույս տեսավ 1916 թվի աշնանը՝ Մոսկվայում, Վ. Բրյուսովի խմբագրությամբ:

** Հավանաբար խոսքը Բրյուսովի «Семь цветов радуги» («Եփածանի յոթ գույները») գրքի մասին է:

Ա. Բաբայան

ՍՐԲՈՒՂԻ ՏՅՈՒՍԱՐ

I

1941 թվին լրանում է Սրբուհի Տյուսարի մահվան 40-ամյակը: Նրա գրական վիպական ժառանգությունը հիմնականում ամփոփված է երեք վեպերի մեջ՝ «Մայտա», «Սիրանուշ» և «Արաքսիա»:

Հանդես գալով անցյալ դարի 80-ական թվականներին՝ Տյուսարն արծարծեց բուրժուական հասարակության վերքոտ հարցերից մեկը—կնոջ և ընտանիքի պրոբլեմը: Նրա երեք գործերն էլ ընդգրկում են այդ հիմնական խնդիրը:

Այդ շրջանում հրապարակախոսների և գրողների մի տհաճին սլեհադա օրակարգի առաջնահերթ հարցերից էր դարձրել բուրժուական իրականության մեջ նեխվող ընտանիքի և կնոջ ոտնահարված իրավունքների պաշտպանության պրոբլեմը:

Կնոջ իրավունքների պաշտպանության պրոբլեմը նոր չէր և նոր չէր, որ զգացվում էր կտանաց ստրկական վիճակը:

Ավգուստ Բեբելը իր «Կինը և սոցիալիզմը» գրքում գրում է. «Կինն ստրուկ դարձավ այն ժամանակ, երբ ստրուկ գոյություն չուներ»:

Կնոջ կախյալ վիճակը գնալով ծանրացավ և կապիտալիզմի շրջանում հասավ իր գագաթնակետին: Փողի տիրապետությունը քայքայեց նախկին ընտանիքը՝ վաճառքի հանելով թե սերը և թե ամուսնությունը, վերածելով այն «նաղդ հաշվի»:

Հայ գրականության պատմության մեջ զեմոկրատ Նալբանդյանը առաջիններից մեկը, խոսելով հայ կնոջ վիճակի մասին, բնորոշել է այն որպես «արտասուքի արժանի» մի կացություն:

Ըստ բուրժուական հրապարակախոսության՝ «լուսավորյալ կապիտալիզմի» համար համապատասխան սերունդ կարող էր դաստիարակել միայն ֆեոդալական կապանքներից ազատված և նահապետական կենցաղից հեռացած կինը: Կնոջ դաստիարակության և ընտանեկան ոլորտում նրան համեմատաբար ընդարձակ իրավունքներ տրվելու մասին գրվում էին բազմաթիվ հոդվածներ: Արծրունին նույնիսկ պահանջում է բաժանվող ամուսինների համար ապահարդանք օրինական դարձնել նաև այն դեպքում, եթե անգամ երկու ամուսիններն էլ վատ մարդիկ չեն:

Վերոհիշյալ փաստերը համառորեն ապացուցում են, որ կանանց հարցը

մարդկության պատմության մեջ անպայման մի ցավոտ և հասունացած հարց էր:

Հայ դրականության պատմության մեջ Տյուսաբն առաջինն էր որպես կին գրող, որ արժարժեց այդ հրատապ հարցերը:

Տյուսաբն «Մայտա»-ի առաջաբանում գրում է.

«...սրտմտելով կտեսնեմ այն շղթաները, որով կանացի սեռը կաշկանդված է. այնպես որ կնոջ հչ խոսքը, ոչ գործը, և ոչ շարժումը ընական է կամ ճշմարիտ. և միթե լուծի ներքև ճշմարտությունը կրնա ապրել երբեք: Կնոջ ցավալի վիճակը խորհրդածությունս առարկա եղած է միշտ. դի կինն ընկերության ողորմելի դոհն է: Կամաչե նա սիրելու՝ այսինքն սիրտ մ'ունենալը խոստովանելու. կամաչե արդարության բառը հնչելու՝ այսինքն իրավունք մ'ունենալը խոստովանելու, կամաչե արդարության բառը հընչելու՝ այսինքն իրավունք մ'ունենալը հայտարարելու. կամաչե կրոնից և օրինաց զեղծմունքը հայտնելու՝ այսինքն խիղճ և բանականություն ունենալը ապացուցանելու. վերջապես կամաչե յուր բարոյական հանգամանքն ամբողջապես ի հանդես հանելու, «Ե՛ս եմ, ես ևս ի հաշիվ կրնամ մտնել» ըսելու...»:

Ունկնդրելով իր ժամանակի հրապարակախոսության ձայնին, նա «Մայտա»-ի առաջաբանում բողոքում է կանանց անարդար վիճակի, նրանց կաշկանդող շղթաների դեմ, ծառանում է հասարակական նախապաշարմունքների արմատացած տրադիցիաների դեմ: Նա պահանջում է կնոջ համար ադատ կամք, ադատ սեր, չնախապաշարված տրամաբանություն, համարձակություն՝ իր անհատական իրավունքները պաշտպանելու:

Տյուսաբնի վեպերի և մասնավորապես «Մայտա»-ի շուրջը տաք վիճաբանություններ են ծավալվել թե իր ժամանակին և թե հետո:

Ալպոյաճյանը գրում է, որ 19-րդ դարում հայ գրականության մեջ ֆեմինիզմի արտահայտիչը եղել է Տյուսաբնը: Քննադատը ֆեմինիզմի արտահայտությունն ընդհանրապես համարում է չափազանց բացասական երևույթ, որովհետև, նրա կարծիքով, կանանց պահանջը տղամարդկանց հետ հավասար լինելու հարցում անբնական է...: Ֆեմինիզմը, ըստ Ալպոյաճյանի, «...կնոջ առնական կերպարանքով կյանքի ասպարեզին վրա երևումը և անով գեղեցիկ սեռին՝ տղեղ սեռին հետ մրցելը կպահանջե՝ ամեն ասպարեզի մեջ»: Այնուհետև նա կասկած է հայտնում, որ նման երևույթը կարող է կնոջն իր մայրական պարտականություններից հեռու պահել: Հեղինակը ցավում է, որ Տյուսաբն էլ իր վեպերով մտցնում է ֆեմինիզմի սկզբունքները, «իր շուրջն ահագին աղմուկ հանելով և լրագրական պաթարի մը ծնունդ տալով»: Ալպոյաճյանը սխալվում է. Տյուսաբնը, կնոջ դատը պաշտպանելով, չի ցանկացել թերաֆեմինիստական մայրության պարտականությունների կատարումը, ոչ էլ ցանկացել է առնական կերպարանքով տեսնել կանանց:

Տյուսաբն առաջին հերթին քննադատել է իր ժամանակակից իրականության ընտանեկան բարքերը և կնոջ ու տղամարդու աննորմալ փոխաբաբերությունները: Նրա ամբողջ ձգտումն է՝ կնոջ և տղամարդու անհավասար իրավունքները գոնե ընտանեկան ոլորտում ուղղել: Որչափ ամուս-

նություններն երջանիկ ըլլան, նույնչափ զավակները բարեկիրթ կհանգիստանան... դժբախտաբար այսօր ամուսնություններն առավել փառասիրութեան և վաճառականութեան խնդիր դարձած են...» Ուստի նա չի քաշվում վեր հանել բուրժուական ընտանիքի նողկալի պատկերը՝ բողոքելով անբարոյական և սանձարձակ ամուսինների դեմ. իր «Սիրանուշը» վեպի մեջ Տյուսաբը ցույց է տալիս հարուստ Դարեհյանի տնտեսի կյանքը, կնոջ նկատմամբ ունեցած նրա արհամարհական վերաբերմունքը։ Դարեհյանը բուրժուական ընտանիքի այն բազմաթիվ տղամարդկանցից է, որոնք գիտեն առավելագույն չափով օգտագործել իրենց իրավունքները։ Նրա հասկացողութեամբ՝ կինը մի ցանկալի ակնյիկ է, որից եթե հնարավոր է մեկի լիաբարեն մի քանիսն ունենալ, ինչպես չուսենալ։ Եթե օրենքը պատասխանատվութեան չի ենթարկում տղամարդուն նրա բարքերի համար, ինչպես ուրեմն չօգտվել այդ արտոնություններից։

Ծառանալով անբարոյական և դաժան ամուսինների դեմ, Տյուսաբը բողոքում է նաև այն ընդհանուր իրավաբանական տրագիդիաների դեմ, որոնք ապահովում են տղամարդկանց անսանձ իրավունքները։ Սիրանուշը հուզվում է, իմանալով Դարեհյանի արարքները և բացականչում. «Անասուն մարդը կին հրեշտակին դատավոր կկանգնե, և մարդկային խիղճն ու կանանց արժանապատվութունը բողոք չէին բառնար սակայն այնպիսի անհեթեթ ընթացքի դեմ»։ («Սիրանուշ», էջ 306)։

Տիկին Սիրան, որ ամբողջապես հեղինակի լիզելներն է արտահայտում, նույնպես բողոքում է նման երևույթի դեմ։ «Դարեհի ի վեր այրը անձնիշխան է, իսկ կինը ստրուկ»։ «Ի՞նչ տեսակ հավասարություն է այդ որ առ ուստ արանց կղնե մարդկութեան կես մասը. ի՞նչ է այդ ազատությունը, որ կղրկե կինը բողոքելու, գործելու, ձեռնարկելու կարողութենին։ Ի՞նչ է այն ուժը, որ կըսե արանց. «գործե՛ աներկյուղ, ազատ ես», իսկ կանանց՝ «շղթաներդ փայլալայն՝ անմոռունը»։ («Մայտա», էջ 159)։

Հեղինակի սլաքներից մեկն էլ ուղղված է բարբարոս ծնողների, առավել անդուլտ հայրերի դեմ, որոնք իրենց առևտրական գործի կցորդն են համարում զավակների ամուսնությունը, հարկադրելով նրանց կտրված սրտով մտնել անսեր ամուսնութեան դժբախտ հարկի տակ։ Պարոն Հայնուռը, Սիրանուշի հայրը, առ ոչինչ համարելով աղջկա ունեցած սերը Երվանդի հանգեպ, դիմելով կնոջը, հայտարարում է. «Կի՛մրձե՛ս երբեք, թե տղջիկս գործավորի զավակի՝ անպիտան նկարչի կհաճի՜մ տալու. նախապատիվ կհամարի՜մ մահվան հետ ամուսնացնելու զայն»։ («Սիրանուշ», էջ 82)։

Հեղինակն ասում է տղամարդու բռնակալությունը, լինի այն մարմնացած ամուսին-տղամարդու, թե հայր-տղամարդու մեջ՝ այդ միևնույն է։

Հեղինակն աղացուցել է, որ իր ժամանակակից իրականության պայմաններում կինը տանջվում է ոչ միայն կաթիքի և կարոտութեան մեջ, այլև անսեր ամուսնութեան դեպքում, նա տառապում է նաև հարուստ ամուսնուց ստացած հարստութեան և աղամանդների ծանրութեան տակ։ Սիրագուրդ սիրտը չի ջերմանում սակու փայլից, ընդհակառակը, սիրած տղամարդու գիտակցական և հարգալից վերաբերմունքը դեպի իր կինը հաճախարար է անբավ հարստութեան։

Պողոսը անելով ընտանեկան բարքերը՝ Տյուսաբը ցանկանում է կտրտել այն կապանքները, որ կաշկանդում են կնոջը: Նա անհրաժեշտ է համարում ազատ ընտրությունը և ազատ սիրո դատի պաշտպանությունը: «Սիրտը զգացմամբ կշահվի և ոչ թե ոսկով»: Կինը պետք է հնարավորություն ունենա ազատ ընտրություն կատարելու: Անհաջողության դեպքում նախընտրելի է ամուսնալուծությունը:

Այս առթիվ հեղինակն արծարծում է ապահարգանքի խնդիրը՝ վեր հանելով ինտելիգենցիայի տարրեր մտայնության ներկայացուցիչների մոտեցումն այդ հարցին:

Հրանտի կարծիքով՝ ապահարգանքը հայկական իրականության համար վաղահաս է, իսկ Երվանդի կարծիքով՝ անհրաժեշտ: Վերջինս, օրինակ բերելով արտասահմանյան իրականությունը, գտնում է, որ ամուսնալուծության իրավունքը ոչ թե ավելի է ապականում բարքերը, այլ «գուցե արձակվելու երկյուղը սառնի մ'ալ ըլլա ամուսնական զեղծմանց դեմ»:

Սիրանուշը, որին ապահարգանքը փրկություն կբերեր, մեռնում է: Դրանով իսկ հասարակության առաջ Տյուսաբը դնում է մի խոշոր հարց՝ ո՞րն է լավ՝ ապահարգանք, թե՞ սպանությունը:

Սիրանուշի մահը մի համառ բողոք է բռնակալ ծնողների և անսեր ամուսնության դեմ:

Ըստ հեղինակի՝ դժբախտ ամուսնությունն ավելի հեշտ է կանխելքան երեւոյթը կատարվելուց լուծարքի ենթարկել այն:

Ո՞րն է ցանկալի հեռանկարը: Հեղինակը ցույց է տալիս իդեալական ընտանիքի ուրվագիծը: Զարուհին և Հրանտը երջանիկ են, որովհետև ամուսնացել են փոխադարձ սիրո և համակրանքի թելադրությամբ: Ծահճացած շրջապատի մեջ նրանք սիրո ջերմությամբ ստեղծել են տաքուկ անկյուն: Այդպես է Սուրբուհյանի «Ամուսիններ»-ում Հեղինե-Անթառամի և Լեոնի կազմած երջանիկ ընտանիքը:

Տյուսաբը չի խորշում անգամ կնոջ համար սահմանել ինքնուրույն աշխատանք: «Արաքսիայի» առաջաբանում հեղինակը դիմելով իր ազնվան, ասում է. «Տղա հասակեդ սկսե սիրել զաշխատություն իբրև զԱրաքսիա, լուսավորե միտքդ միշտ, կոխե աներկյուղ ընկերական նախապաշարմանց վրա, լեր արդար սկզբանց պաշտպան, բարեկամ տկարին, թշնամի գոռողին...»: («Արաքսիա», առաջաբան):

Արաքսիան կենդանի օրինակ է աշխատունակ կնոջ, նրա հայրը սնանկացել է բորսայում՝ աղքատության մատնելով ընտանիքը:

Ընտանիքը կերակրելու ծանր լուծը հանձն է առնում Արաքսիան՝ ստանձնելով քաղցեների իրականության համար անպատվաբեր վարժուհու պաշտոնը:

Մեծ համակրանքով է խոսում Տյուսաբն Արաքսիայի մասին. վերջինս ուղղում է «օգտակար անհատ մ'ըլլալ առանց իբրև լոկ ընկերային զարդ հանդիսանալու»: Շնորհալի և աշխատասեր Արաքսիային հակադրված է Արդարյանի երկրորդ կինը՝ տիկ. Արդարյանը, որը հնարամիտ է, ճարպիկ և հեշտասեր, նրա կյանքի նպատակն է «զարդարվել, զարմացողացն թիվը ստվարացնել ու սրտի զոհեր կատարել»:

Կենսադատելով կյանքից երես առած կանանց, հեղինակն ընդգծում է, որ նրանց մոտ, բուրժուական ապականված բարքերի ազդեցության տակ, մայրական զգացմունքը տեղի է տվել վավաշոտ և տոփոտ հակումների:

Կնոջ արժանիքներից առավելագույնն անկաշառ մայրությունն է:

Երբ հուսալքված Մայտան ուզում է կուսանոյ գնալ, Աիրան նրան խորհուրդ է տալիս ետ կանգնել այդ անիմաստ մտադրությունից՝ պահանջելով Մայտայից, որ վերջինս կարողանա մրցել, տանջվել, տոկալ, բայց «ազատ մեռնել, մայր մնալ»:

Կինն ընդհանրապես, ըստ Տյուսարի, տղամարդուց տարբերվում է նրանով, որ նրա մոտ գերակշռողը ոչ թե միտքն է, այլ սիրտը: Կինը կարող է ապրել և օգտակար լինել այն ժամանակ միայն, եթե սիրում է և սիրված է: «Կյանքը մահ է, եթե մարդ չի սիրում և սիրված չէ», ասում է տիկին Սիրան:

Այդպիսի կինը պետք է վերին աստիճանի գեղեցիկ լինի, քնքույշ նազելի--անգամ արդ ու զարդի սիրահար: Զարդարանքը Տյուսարի կողմից դիտվում է որպես «ամենակարող գործիք բնական ձիւքերն ի լույս հանելու և կամ ֆիզիկական թերությունները քողարկելու. հետևապես այնուհեղանակով նա կկատարելագործե կամ կսրբագրե բնության ձեռագործը, դեղեցկին նկատմամբ ունեցած ճաշակին կատարելության համեմատ»:

Ուշագրավ և սիրագրավ լինելու համար կինը պետք է պահպանի իր ամբողջ կանացիությունը:

Ըստ հեղինակի՝ տղամարդիկ էլ կենդանի են սիրո առկայությամբ, զգայականը գերակշռում է նրանց մոտ: Դժբախտ սիրո պատճառած հոգեկան տվալանքի ազդեցության տակ երվանդը, որ գնացել էր Հոռոմ նկարչության մեջ կատարելագործվելու, բացականչում է.

«Մնաս բարյավ և դու Հոռոմ, երկիր քաջաց և հանճարից զոր միշտ պաշտեցի: Երբ ոտքովս առաջին անգամ սուրբ հողույդ վրա կոխեցի հետս կրեբերի հույս և տաղանդ: Արդ կմեկնիմ որք տաղանդով և որք սրտով: Անմահ դուք նկարիչք Հոռոմա, ձեր հրաշալիքն անկարող եղան պահպանել տաղանդս սիրո անողորմ հարվածներեն: Կենդանի եկա, ավերակ կվերադառնամ: Բարյավ մնայք»: («Սիրանույշ», էջ 235):

Սեռական սերը Տյուսարի պերսոնաժների մոտ մի տեսակ հիմնական աղտնք է ապրելու, ստեղծագործելու համար, նամանավանդ կանանց մոտ: «Սիրանույշի» առաջաբանում 1884 թվին նա գրում է, որ կնոջ սիրտը ցամաքում է, «եբք սիրավառ հոգի մը չի պատասխաներ իրեն»: Կինը սիրտ ու բանականություն է. միով կապրի, մյուսով կխորհի: Եթե միտքը հաղթահարե ի փնաս սրտին, մեռած է կին անձնվիրության հրեշտակն, որ սիրելով գիտե գոհվել»: («Սիրանույշ», էջ 309):

«Սիրտը յուր սեփական օրենքներն ունի, որոնց այլափոխելու փորձ անել հիմարություն է, քանի որ բնության օրենքներն անալիլի են»:

Տյուսարը հետաքալում ավելի ճիշտ է մոտենում այս հարցին. 1887 թվին գրած «Արաքսիա»-ի մեջ փորձում է պատկերել այնպիսի կանանց, որոնք սրտի հետ մեկտեղ ունին նաև կամք: «Արաքսիան օժտված էր խելքով ու սրտով, ինչպես նաև զորավոր կամքով. իրեն համար ուզելը կամենալ էր»:

Արաքսիան, իր քնքույշ կանացիությունը հանդերձ, իր նրբազգաց սրտի հետ մեկտեղ ունի կամք, մեծ աշխատասիրություն:

Բուրժուական այլասերված մթնոլորտում Արաքսիան առաքինության, ազնվության, աշխատասիրության մի օրինակելի նմուշ է:

Ինչպես տեսնում ենք, հեղինակը շոշափել է բաղձաթիվ հարցեր, որոնք անցյալ դարի 80-ական թվականներին կարևոր և այժմեական էին:

Տյուսարն ի վիճակի չէր գիտակցելու չարիքների սկզբնականությունը: Քննադատելով տիրող իրականությունը, նա չի ժխտում այն հասարակակարգը, որը պայմաններ է ստեղծել նման ընտանեկան հարաբերությունների համար, որը դրել է կնոջն անպաշտպան վիճակի մեջ:

Հեղինակն սկզբունքորեն չի ժխտում կապիտալիզմը, գտնում է, որ լավ և բարոյական մարդիկ կարող են հարստանալ: Արաքսիան ամուսնանում է Ներսեսի հետ, իսկ վերջինս ձգտում է դառնալ Ռոտշիլդ:

Նրա իդեալն իր Փրանսիացի ամուսինն է, որը կարողացել է հասկանալ Տյուսարի «հոգու պետքերը»:

Տիգրանը, Լևոնը, Հրանտը, Կոմսը, Երվանդը այն օրինակելի տղամարդկանցից են, որոնց մոտ կանայք երջանիկ կլինեն:

Պաշտպանելով բուրժուական հասկացողությամբ կանանց դատը և արտահայտելով ֆեմինիզմի գաղափարները՝ Տյուսարը վճռական տեղ է տալիս բարոյակրթված տղամարդկանց՝ հայտաբերելով դրանով իր անհատապաշտական վերանորոգչական, միևնույն ժամանակ հաշտվողական մոտեցումը իրականության հանդեպ:

Ի վերջո, նրա իդեալը Ամերիկան է. այդպես է գրում նա «Մայտա»-ի առաջաբանում:

«Ահա մեր այժմյան ցավալի կացությունը, որո գեմ կրողոքե մեծն Ամերիկա՝ օրրանն ազատության, և յուր բողոքներն սկսած են արձագանք գտնել Եվրոպայի մեջ և օր ավելի դժբախտալ»:

II

Տյուսարի վեպերն ունեն մեծ մասամբ հրապարակախոսական բնույթ: Հրապարակախոսական տարրը դերակազմում է նրա մոտ: Ինքը Տյուսարն էլ ընդունում է, որ հավակնություն չի ունեցել վեպ գրելու, այլ՝ «Վիպասանական պատմության ձևով փափագեցա ընկերական զեղծմանց գլխավորները նշանակել. հետեապես մեծ կամ չափավոր կատարելությամբ վեպ մի հեղինակած ըլլալու հավակնությունը չունիմ: Ուզեցի ճշմարտությունը հայտնել ախորժակի ձևի ներքե...» («Մայտա», առաջաբան):

Եվ իրոք, Տյուսարը շատ ավելի մեծ է որպես ինտելեկտուալ գրող, որպես հրապարակախոս, քան որպես գեղագետ:

Նրա ստեղծագործության մեջ աչքի ընկնողն աղաղակող տենդենցներն են, որոնք օրգանապես չեն բղխում իրերի բնական ընթացքից:

Տյուսարը փորձում է պատկերել կյանքի լաֆու ու վատը, ստեղծել նրա գրչի տակ մարդիկ ստացել են այնպիսի խիտ դույներ, որ դադարել են ճշմարտացի լինելուց: Նա տալիս է դրական և բացասական մարդկանց ծայրահեղ բնութագրեր: Նրա պերսոնաժները հիմնականում կերպարներ չեն:

Նրանք չունենն ոչ իրենց նմաններին հատուկ գծեր և ոչ էլ անհատական հատկանշական գծեր:

Նրա դրական պերսոնաժները շատ են իդեալականացված—Մայտա, Սիրա, Սիրանուշ—այնքան, որ «նոքա անցած են» արվեստի պայմանականության սահմանը: Բացասականները, ընդհակառակն, իրենց հրեշալնությունը նույնպես անցել են ամեն մի սահման:

Պետրոսի բացասական գույների խտացումից ստացվել է մի ահեղի որակ: Ակնբախ է հեղինակի սքանչացումն իր դրական հերոսներով և գարշանքը, որ նա զգում է բացասականների հանդեպ:

Աչքի է ընկնում հեղինակի կանխասիրությունը և կանխապացությունը իր պերսոնաժների նկատմամբ, որով նա ուզում է առաջուց համակել ընթերցողներին, թույլ չտալով, որ պերսոնաժներն իրենք իրենց արարքներով բնութագրվեն և գծագրվեն ընթերցողների առաջ: Այդ կանխասիրություն է, որ խանգարում է հեղինակի «օրեկտիվ» մոտեցմանը:

Այդ բանը ցցուն կերպով երևում է Մայտայի և Հերիդայի հակադրությունից: Հեղինակը, քարոզելով ազատ սեր, արդարացնում է Մայտային, քաջալերելով նրա սերը Տիգրանի նկատմամբ և, ընդհակառակը, այդ նույն զգացմունքի համար անարգանքի սյունին է դամում Հերիդային:

Օրեկտիվ դատելու դեպքում Հերիդան ավելի իրավունք ունի Տիգրանին սիրելու: Մայտան նոր էր կորցրել ամուսնուն, իսկ Հերիդան, որ ավելի երիտասարդ է, վեց տարի է արդեն, ինչ ամուսնու տկարություն պատճառով ամուսնազուրկ է: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ նրան ամուսնացրել են փեսացվի անվան և փողի հետ:

Հեղինակին երբեմն հաջողվում է տալ այնպիսի ռեալիստական շտրիկներ, որոնք դավաճանում են նրա կանխասիրությանը: Հակառակ Տյուսաբի ատելություն, Հերիդան երբեմն մեր առաջ պատկերանում է որպես ջերմ սիրով համակված մի կին, որը Տիգրանի սրի հարվածից մեռնելու ժամանակ անգամ բացականչում է, թե մեռնում է՝ սիրելով Տիգրանին:

Հերիդայի սերը Պետրոսի նկատմամբ Պարոնյանը համեմատում է այն երիտասարդի սիրո հետ, որը կարող է չոքել սիրած աղջկա ծնկների մոտ և ասել... «Ա՛հ, Հեղինեի պես չքնաղ, հրեշտակի պես ղեղեցիկ եք, սիրույս միակ առարկան եք, առանց քեզի ապրիլ կարելի չէ ինձ, ինչպես մարմնո առանց հոգո, եթե բարեհաճեք ձեր հորն ըսել, որ հինգ հազար ոսկի տա ինձի»: (Հ. Պարոնյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. V, էջ 245): Այդ մեծատաղանդ Պարոնյանը շարունակում է, իսկ եթե Պետրոսը մենակ չկարողանար վրեժխնդիր լինել Տիգրանից և Մայտայից և մի քսան հոգու կարիք լինե՞ր օգնության կանչել, այս դեպքում Հերիդան բոլորին էլ կսիրե՞ր թե ոչ:

Հերիդան մեր առաջ պատկերանում է մերթ որպես վավաշոտ կին, որ ցանկանում է վրեժխնդիր լինել իր չբավարարված կրքերի համար, մերթ որպես անհունորեն սիրող մի էակ: Պարզ չէ նույնպես Պետրոսի վերաբերմունքը Հերիդայի նկատմամբ: Այս երկու պերսոնաժներն էլ հստակություն մի քանի գծագրվել. սպառիչ է այդ առթիվ Պարոնյանի դիաոդոսությունը: «Հիրեքան (Հերիդան—Ա.Բ.) իրոք պիտի սիրե Տեպրոսն... (Պետրոսն—Ա. Բ.) սա սրտանց կսիրե՞ Հիրեքան... Թե մին յուր վրեժխնդրությունն պիտի հա-

գեցնե և մյուսն ցանկությունն: Դժբախտաբար հեղինակն թույլ չտար մեզ գուշակություն մ' ընել այս մասին» (Հ. Պարոնյան—Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. V, էջ 247):

Տյուսարի ուսմանտիկան արտահայտվել է նաև հերոսների արտաքին տեսքի նկարագրության մեջ: Հեղինակը նկարագրում է Հերիզային որպես «բնության հրաշակերտի», այսպես է նաև Մայտան, այսպես է նաև Արաքսիան. վերջինս «բնության հրաշալյաց մեջ ընտրելագույնն է, կույսն, որ գեղով ու պարկեշտությամբ կփայլի: Երբ Արաքսիան կնայեր՝ աչքերեն արև կցուար, իսկ երբ կժպտեր, կարծես թե շրթունքը կոկոն մի էր, որ ի լույս կբացվեր...: Երբ կույսն կքայլեր, թվեր թագուհի մի, որ կընթանար ի գահահակություն սրտերու...» («Արաքսիա», էջ 6):

Տյուսարն այնպես է խոսում իր պերսոնաժների մասին, իր կողմից այնպիսի սպառիչ հանձնարարականներ է տալիս, որ նրանց մեկնարանելու համար առանձին աշխատանքի կարիք չկա: Նրանք իրենց մեջ կրում են նաև բացատրականներ:

Ասպարեզ եկող պերսոնաժները հեղինակի մոտ հենց սկզբից մեզ ներկայանում են կաղապարված և ձևավորված. հասարակական կոնկրետ սիտուացիաների ազդեցությամբ նրանք էվոլյուցիա չեն ապրում, իրենց մտայնություն, աշխարհայացքի, բնավորության և հոգեբանական առանձնահատկություններն մեջ նրանք չեն ծավալվում, չեն աճում:

Տյուսարի վիպական-ստեղծագործական կարողությունների տկարությունը հանդես է եկել նաև ինտրիգներ հյուսելու ընազավառում: Նրա երեք վեպերի ինտրիգներն էլ բարդ են, մանվածապատ, արտասովոր: Անսպասելի և չպատճառաբանված պերսոնաժներ են հանդես գալիս գրվածքի ինտրիգը զարգացնելու համար, օրինակ՝ Կոմսը «Մայտա»-ի մեջ, և՛ այս ոչնչով չպատճառաբանված պերսոնաժները մյուս պերսոնաժների հետ դառնում են անբնական սիտուացիաների մեջ. օրինակ՝ Կոմսը և Մայտան:

Վեպերի կոմպոզիցիան կուռ և ամբողջական չէ: Հաճախ ավելորդ միջանկյալ դիպվածներ և պատմություններ ընդհատում են վեպը՝ ամենից ավելի լարված մոմենտներին:

Սակայն, այս բոլորով հանգերձ՝ պետք է ասել, որ Տյուսարին երբեմն հաջողվել է քննադատական շարիխներով բնութագրել շրջապատը: Նա ունի հատվածներ, որտեղ փորձում է քննադատել իրականությունը և ամենից ավելի՝ ամիրայությունը, հոգևորականությունը, բուրժուազիային ընդհանրապես: Դա ցայտուն կերպով երևում է Սիրայի նամակներում: Նա ուսումնասիրել է կյանքը և եկել է այն եզրակացության, որ կրոնը գարձել է հարստահարության և տանջանաց գործիք, կղերականությունն ապականված է, նա ստեղծել է մարդկանց համար երկաթյա շրջանակ: «Մարդիկ այս անձուկ սահմանին մեջ կխլտին զիրար վանելով, բաղիլով, ատելով, վիրավորելով, ի խավարին իրարու վրա թավալելով, զիրար կոխկռտելով, մեռցնելով»: («Մայտա», էջ 57):

Սիրան վշտանում է, որ մարդը ճնշված է անիրավության ներքո, «...տիրոջն համար կաշխատի, անոր համար կվճարե, անոր համար քրտնաթոր կհեծե, կհառահե, երբեմն կղալրանա կստամբակե, ի վեր կկանգնի վայրիկ մը և հետո դառնալով կանցնի կերթա» («Մայտա», էջ 58):

Այս բոլորը, սակայն, հանդես են գալիս որպես դատողություններ, չեն մարմնացած դեպքերի և կերպարների մեջ:

Տյուսարի լեզուն հարուստ է, սակայն վերամբարձ է, փոքր ինչ փքուն,—ուռուցիկ պատկերներն էլ ալլաբանական են և մանվածապատ: Ապացույց՝ Սիրայի նամակը Մայտային.

«Ապագային երկնից վրա ոչ այլ ինչ կնշմարես, կսես, եթե ոչ սև կետ մը, որ թվի քեզ մահագուշակ: Փոխանակ ակնապիշ ըլլալու հոն, դարձրու աչքերդ ուրիշ լուսավոր կետի. ապագային կամարը գիշերամած մնալու նախասահմանյալ չէ երբեք: Բյուրավոր հուսո աստղեր կփայլին անդ նաև անուշ և մխրթարիչ լուսով: Ժիր գործունեությամբ և կամ վհատությամբ կենաց փայլը կամ մռայլը փոքր ի շատե հաստատելու կնպաստենք: Ազատ ես դու լույսը կամ գիշերն ընտրելու»: («Մայտա», էջ 11):

Այս վերամբարձ ճառի առթիվ երգիծաբանը՝ Հ. Պարոնյանը գրում է.

«Ապագային երկինքը... սև կետ... լուսավոր կետ... ապագային կամարը... գիշերամած... բյուրավոր հուսո աստղեր... մխրթարիչ լույս... կենաց փայլը... մռայլը... լույս... գիշեր... աստղագիտության վրա կխոսի կարծեմ»:

...«Ինչու նորածն լինելու փափաքով տգեղացնել գեղեցկությունը» (Հ. Պ., Երկեր, հատ. V, էջ 233):

Այդ վերամբարձ և փքուն լեզվով խոսում են բոլոր պերսոնաժները և ինքը Տյուսարը. նրա պերսոնաժների մոտ բացակայում է լեզվի տիպա-կանացումը:

III

Տյուսարը հայ գրականության պատմության մեջ մասամբ արձագանքել է այն խնդիրներին, որոնց զրոշակակիրը եվրոպական գրականության մեջ եղել է Ժորժ Զանդը:

Տյուսարի վրա Զանդի թողած ազդեցությունը պետք է փնտել միայն ընտանիքի և կանանց հարցի շուրջը գրված վեպերի մեջ: Նրա թողած ազդեցությունը պետք է վերագրել 1833 թ. մինչև 1837 թ. ժամանաշրջանին, երբ տաղանդավոր վիպասանուհին ստեղծագործել է իր ֆեմինիստական վեպերը, շոշափել է կանանց էմանսիպացիային վերաբերող կրակոտ հարցերը:

Այդ գրվածքներից են «Ինդիանան», «Վալենտինան», «Լելիան», «Ժակը»:

Իր երկրորդ շրջանի վեպերով, սկսած 40-ական թվականներից, Ժ. Զանդը ձգտել է միջոցներ գտնել տիրող սոցիալական կարգերը փոխելու համար. նա մասնակցել է Փետրվարյան ուռույցիային:

Այս շրջանի վեպերին Տյուսարը չի արձագանքել:

1833 թվին Զանդը գրել էր հռչակավոր վեպը՝ «Ինդիանան». իր ինքնակենսագրության մեջ հեղինակը խոսում է այն զրդապատճառների մասին, որոնք առիթ են հանդիսացել այդ վեպը գրելու:

«Նս ստեղծագործել եմ հանպատրաստից, առանց պլանի... միակ զգացմունքը, որով ես ղեկավարվել եմ, եղել է հստակ գիտակցումը, ցասումնալից

նողկանքը կոպիտ անասնական ստրկության դեմ: Դրողն ընդգծում է, որ «Ինդիանան» իր կյանքը չէ, ինչպես պնդում են մի քանիսը: Դա տրտունջ չէ որևէ որոշակի պարոնի հասցիին, դա ընդհարապես բողոք է բռնակալության դեմ: Մարմնավորելով այդ բռնակալությունը մեկ մարդու մեջ, ես պայքարն ամփոփել եմ ընտանեկան շրջանակներում միայն այն պատճառով, որ հավակնություն չեմ ունեցել ստեղծելու որևէ բան ավելի ընդարձակ, քան կենցաղային բարձրին վերաբերող մի վեպ:

Ինդիանան չի սիրում իր ամուսնուն—պարոն Դըլ-Մարին. նա ձգտում է իր անհատական զգացմունքների ազատություն: Նրա ամուսինը կոպիտ է, բռնակալ, գուրգուրանքներով մեջ ժլատ, առօրյա կյանքում գորշ, այդ է պատճառը, որ Ինդիանան սիրում է Ռայմոնին՝ սխալվելով, սակայն, ամուսնուց հետո կատարած իր առաջին ընտրության մեջ:

Չսիրելով իրենց ամուսիններին, Թե Զանդի և Թե Տյուսաբի հերոսուհիներն առանց սիրո չեն պատկերացնում իրենց կյանքը: Սերը նրանց համար տիեզերքի կենտրոնն է: Այդ բղիթում է նրանից, որ Զանդն էլ «Ինդիանան» ստեղծագործելու շրջանում գեռես կնոջը, որպես ինքնուրույն էություն, չէր պատկերացնում, այդ է պատճառը, որ տրամաբանություն փոխարեն Ինդիանայի մոտ էլ արթուն է զգայուն սիրտը:

Երկու գրողներն էլ զգում են, որ մտքի և սրտի տարածայնությունները երբեմն ստեղծում են ողբերգական վիճակ:

Ազատվելով իր ամուսնուց, Ինդիանան փախչում է սիրտժի՝ Ռայմոնի մոտ և ասում նրան.

«Ես եկել եմ քեզ մոտ՝ քեզ երջանկություն տալու, լինելու այն ինչ դու ինքդ ես ցանկանում: Ուզում եմ՝ կլինեմ կյանքի ընկերուհի, ստրկուհի կամ սիրուհի: Վերցրու ինձ, ես քո սեփականությունն եմ, դու իմ տերը»:

Գրեթե նույն մտայնությունը և հոգեբանությունն է արտացոլում Մայտան, — ամուսնուց անմիջապես հետո նա ձգտում է ընկնել սիրած տղամարդու՝ Տիգրանի դիրկը և հովանավորվել նրանից:

Երկու գրողների մոտ էլ այրի կամ ամուսնաթող կանանց երջանկությունը պայմանավորված է, նախկին ամուսնուց հետո, նրանց կյանքի ճանապարհին հանդես եկող տղամարդու մարդկայնությունը: Եթե նրանք բարոյական են, բարի, զոհաբերող, ուրեմն կերջանկացեն իրենց կանանց: Օրինակ՝ Ռալֆը, Հրանտը:

Զանդի հարցադրումն ավելի շեշտակի է: Եթե Տյուսաբը քննադատում է կապիտալիստական իրականության որոշ բացասական երևույթները, ապա Զանդն ընդհանրապես օպոզիցիոն դիրք ունի կապիտալիզմի հանդեպ:

Զանդը կապիտալիստական հասարակությունից փախցնում է իր հերոսներին և առանձնացնում բնություն մեջ՝ զրանով ցույց տալով իր ատելությունն ընդհանրապես կապիտալիզմի հանդեպ, թեպետ փախուստն էլ արմատական միջոց չի կարող լինել կանանց հարցի վերջնական լուծման համար: Համենայն դեպ Զանդի իգեալն է փոխադարձ սիրո և համակրանքի վրա խառնված ընտանիքը: Ինդիանա Դըլ-Մարի հարստությունը փոխտրինում է Ռալֆի անկաշառ սիրով:

Զանդի Վալենտինան հարուստ-արխատիլոստուհի է, որին ամուսնուց

րել են այլասերված արիստոկրատ Լանսակի հետ: Ատելով իր ամուսնուն՝ նա սիրահարվում է գյուղացի Բենեդիկտին և ցանկանում է գնալ գյուղ— նրա մոտ, ապրել խաղաղ ընտանեկան կյանքով, զբաղվել գյուղատնտեսությամբ, տնային աշխատանքներով և լինել օրինակելի մայր:

Տյուսաբի Արաքսիան էլ, սնանկանալուց հետո, սկսում է ապրել աշխատանքային կյանքով՝ վարելով վարժուհու պաշտոն:

Ջանդի Վալենտինան գյուղ է ընկնում, որովհետև նա ատում է ապականված կապիտալիստական քաղաքը: Ընդհանրապես Ջանդի մոտ արտահայտված է որոշակի ընդգծված դեմոկրատիզմ:

Արաքսիան դիմում է աշխատանքի, սակայն ամուսնանում է մեկի հետ, որը ձգտում է աշխարհահռչակ կապիտալիստ դառնալ: Սա էլ բղխում է Տյուսաբի լիբերալ հայացքներից:

Թե Ջանդը և թե Տյուսաբը բողոքել են իրենց ապականված դարձանորմալ բարքերի՝ դեմ, պատռել են ընտանեկան կյանքի կեղծիքը և ձգտել են ստեղծել խաղաղ և հրաշալի մի ընտանիք, թեկուզ դեպի այդ ընտանիքը տանող ուղին դեռևս որոշակի չեն կարողացել գծել:

Ջանգը նույնպես ոռմանտիկ է, սակայն իր տաղանդով նա շատ ավելի բարձր է կանգնած Տյուսաբից:

Գեոպոետ-վիպասան Ջանդը գերազանցում է հրապարակախոս Ջանդին, իսկ գեղագետ Տյուսաբը դիջում է հրապարակախոս Տյուսաբին:

А. Бабаян

С р б у и Т ю с а б

В этом году исполняется 40-летие со дня смерти армянской писательницы Тюсаб.

Свою литературную деятельность она начала в 80-ых годах прошлого столетия. Темой ее творчества является рабское положение женщины в буржуазном обществе. Србуи Тюсаб в своих трех романах „Майта“, „Сирануш“, „Араксия“, как первая женщина-писательница в армянской действительности, выражает протест против феодальных-купеческо-буржуазных нравов.

Выражая ярый протест против тяжелого положения женщины, все же в этом вопросе она придерживается умеренно-примиренческих взглядов.

Консервативная критика того времени имела отрицательное отношение к ее творчеству. Наоборот, прогрессивная критика, указывая творческие недостатки Тюсаб, подчеркивает идейно-художественные положительные качества ее романов.

На Тюсаб отразилось влияние известной французской писательницы Жорж Занд.

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿՈՒՆՏՈՐԱ

Պրոֆ. դր. Ս.-ՏերԱվեսիսյան

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՔԱԳԱՎՈՐ ՄԵՆՈՒԱՍ ԱՌԱՋԻՆԻ ԿԱՌՈՒՑԱԾ
ՇԱՄԻՐԱՄԻ ԶՐԱՆՑՔԸ

Առաջին իմպերիալիստական պատերազմի սկզբին, երբ պարզվեց, որ սուլթանական կառավարությունը որոշել է բնաջինջ անել նաև հայ ժողովրդի ստեղծած դարավոր կուլտուրան, Գիտությունների Ակադեմիան, ակադեմիկ Ն. Մառի ղեկավարած համաձայն, որոշում կայացրեց՝ ինձ, որպես կովկասյան թանգարանի ավագ վերահսկիչի, ուղարկել պատերազմի կոլեկտան ճակատը, հրահանգելով՝ միջոցներ ձեռք առնել կորսույց փրկելու պատմական հուշարձանները, ձեռագրերը, արձանազրույթյունները և նման հիշատակարանները: 1915—1917 թ.թ. շրջելով պատմական Հայաստանի արևմտյան շրջանների մի մասը (Վան, Կարին, Մուսու, Տարոն, Բաղեշ, Երզրնկա և այլն), ես հնարավորություն ունեցա նկարագրելու այդ երկրի պատմական կուլտուրական հուշարձանները: Իմ ճանապարհորդական հիշատակարանների հրատարակությունը թողնելով ուրիշ անգամի, այժմ տալիս եմ Վանի հին պատմական հուշարձաններից մեկի՝ Շամիրամի ջրանցքի նկարագրությունը:

Հայտնի է, որ մարդը, զեռ իր կյանքի արշալույսին, ուշադրություն էր դարձնում ջրային տնտեսության վրա: Բնության ուժերից նախնադարյան մարդու համար առաջնակարգ նշանակություն ունեին կրակը և ջուրը: Դուցե դրանով պետք է բացատրել, որ համարյա բոլոր ժողովուրդների բանահյուսության մեջ կյանքի աղբյուր համարվում են կրակը (արևը) և ջուրը: Զրի կարիքն ավելի զգալի է լինում, երբ մարդն անցնում է երկրագործության, որպիսի նպատակով շինված են ամենահին ջրանցքները:

Մեր երկրում ջրանցքաշինությունը մեծ չափերի է հասնում խալդերի ժամանակ, երբ դա համարվում էր պետական առաջնակարգ նշանակություն ունեցող գործ: Ահա այդ ջրանցքների շարքին է պատկանում Շամիրամ թաղուհուն վերադրված ջրանցքը, որը, խալդական սեպագիր արձանագրությունների համաձայն, կառուցել է ուրարտական Մենուաս Առաջին թագավորը (810—778 թ.թ. մեր թվականությունից առաջ): Նման ջրանցքներ ուրարտացիք կառուցել են ոչ միայն Վանի շրջակայքում, այլև իրենց

¹ Տես «Известия Академии Наук», 1916 թ.:

նոր նվաճած երկրներում—Արաքսի ավազանում, ինչպես այդ մասին վկայում են նրանց թողած սեպագիր արձանագրությունները Արմավիրի շրջանում, Զվարթնոցի մոտերքը:

Վանի ուլարտական թագավորների մեջ ջրանցքաշինություն գործում եղակի տեղ է բռնում Մենուեան Առաջինը, որից մեղ հասած 101 տրձանագրություններից 31-ը շինարարական են, որտեղ խոսվում է այդ թագավորի կառուցած 19 ջրանցքների մասին. վերջիններիս մեջ կենտրոնական տեղը, իհարկե, պատկանում է Վանին ջուր մատակարարող Շամիրամի ջրանցքին:

Հայ պատմագիրներից Մովսես Խորենացին թե՛ Վան քաղաքի շինությունը և թե՛ Շամիրամի ջրանցքը վերագրում է Մենուեանի ժամանակներից ասորեստանյան թագավոր Շամիրամ թագուհուն, ասելով. «Եւ հրամայէ նախ զամբարտակ գետոյն ապառաժիւք և մեծամեծ վիժօք շինել: Կրով և աւագով մածուցիտլս անբաւ լայնութեամբ և բարձրութեամբ. որ կայ հաստատուն, որպէս ասեն, մինչև ցայսօր ժամանակի: Եւ ի պտտառուածս նոյն ամբարտակի գետոյն այժմ, որպէս լսեմք, մարդիկ աշխարհին ի հէն և ի գաղթականս փախստեամբ ամրանան, իրր ի ծայրս քարանձաւաց լերանց ամրացեալք: Եւ եթէ զփորձ առնուլ դէպ ումեք լինիցի՝ և ոչ իբր պարսատիկաց քար մի արժանաւոր ի շինուածոյ ամբարտակին խլիլ ոք զօրեացէ, թէև մեծաւ աշխատութեամբ ջանայցէ: Եւ ի հեղուտուածս արուեստին որ զքարամբքն՝ հայեցեալ ուրուք, որպէս ճարպոյ ինչ հեղման հայեցողացն երևեցուցանէ կարծիս: Եւ այսպէս ընդ բազում ասպարէզս անցուցեալ զամբարտակն, հասուցանէ ի նկատեալ տեղի քաղաքին»¹:

Վերը բերված հատվածը կարելի է թարգմանել այսպես.

«Եվ [Շամիրամը] հրամայում է նախ գետի ամբարտակը շինել ապառաժներով ու մեծամեծ քարերով, կրով ու ավագով միավորած, անչափ լայնությունամբ ու բարձրությամբ, որը, ինչպես ասում են, մինչև այսօր հաստատ կա: Եվ, ինչպես լսում ենք, նույն գետի [ջրանցքի] ամբարտակի ձևը քերում այժմ այն երկրի մարդիկ փախչելով ամրանում են գաղթի և ավազակության ժամանակ, որպես թե ամբացած լինին լեռների քարանձավների ծայրերում: Եվ եթե մեկը փորձի, ամբարտակի շինվածքից չի կարող պարսատիկի համար մի հարմար քար պոկել, եթե նույնիսկ շատ աշխատի: Եվ երբ նայում եք քարերը իրար հետ միացրած տեղին, թվում է թե ճարպ է ածած: Այս ձևով ամբարտակն անցնելով շատ ասպարեզներ, հասցնում է քաղաքի համար որոշած տեղը»:

Շամիրամի ջրանցքի երկարությունն իր ակունքից մինչև Վանա գետը մոտ 80 կիլոմետր է: Նա սկիզբ է առնում Հայոց Ջորի հյուսիսային կողմից՝ Արատս լեռների «Սարը-սուլաք» կոչված լեռան ստորոտից, որը «8—10 քովե քով եղող ձեղքվածքներն զուրս կտղա ջուրն հանդարտորեն որ նախ կծովանա, հետո կլճանա և վերջապես կգետենա, դարձյալ հանգարտիկ և մեղմիկ: Գետույս ակնն կես ժամ հեռու միևնույն լեռան հյուսիսային կողմերեն մի քանի տեղերե պատվական ջուրեր կբղթին և կթափին

¹ Մովսես Խորենացու—Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 52:

անմիջապես ի Շամիրամ, որ կրնթանա իրենց առջևեն: Շամիրամ դետն, որ իր հորդուծյան ամենամեծ կետին կհասնի տակավին կես ժամ ճամբա հառած՝ Հայոց Ձորին վերին և ներքին մասերու սահմանը կկազմէ և արդեն ինքն է բաժանող այդ գավառի ամբողջությունն երկու գլխավոր մասի: Շամիրամն գավառիս 23—25 գյուղերից մեծապես օգտակար լինելով, հարավեն կղիմն ի հյուսիս դեպի Քառնուրդ գյուղը¹:

Ավելի պատկերավոր է նկարագրում Սրվանձտյանը. «Շամիրամ ջրույն աղունք մեր ընթացքին աջակողմն կիյնայ, մոտենանք իրեն: Ի՞նչ է այս. կարծես կուրծք մի կտրճի, որ գաշույնով զարկած և խոցեր բացած լինին և այդ պատառվածքներեն, ճեղքոտած վերքեն դժգույն ջրեր կհոսին, արյունը ջուր է կտրեր խեղճին, և սիրտը քար կապուտագույն: Ո՞վ օրինակ: Օտար թագուհին օգուտ քաղեց առատհոս վիրացս աղբերեն, ամբարտակներով ամիսփեց, վազեցուց ջուրդ շար մը գեղերու և Արտամետու և Վանա անդաստաններու այգեստանները, յուր փառքն ու անունը հավերժացույց, որչափ հավերժ կհոսին քո ջուրք»²:

Ջրանցքի սկզբի աղբյուրի աղբյուրի աղբյուր 30—40 մետր լայնությամբ բղխում է բաղնաթիվ ճեղքերից և պարունակում է թթվածին գաղեր: Գերմանացի ճանապարհորդ Բելքի ասելով՝ մի վայրկյանում այդ աղբյուրը տալիս է 1500 լիտր ջուր: Գարնանը ջրի այդ չափն ավելանում է: Այստեղից ջուրը ջրվեժներով թափվում է ցած: Աղունքի մոտ կաղմված է մի լճակ, որի մակերեսը մոտավորապես 18—20 քառակուսի մետր է: Այդ լճակը բավական խոր է և շրջապատված է դանազան ձևի հակառակ քարերով: Նկատելի է, որ լճակի հատակից դուրս նա գալիս ստորերկրյա աղբյուրների, որոնք լճացած ջուրը առաջ են մղում մինչև Վերին Մժնկերտ գյուղը:

Մենուասը այս աղբյուրի հոսանքը 15—16 անգամ երկարացրել է դեպի հյուսիս: Պետք է ենթադրել, որ ուրարտական այդ թագավորը, ժամանակի սովորության համաձայն, հենց այստեղ, ջրանցքի գլխի մասում, թողած լիներ որևէ արձանագրություն: Եվ իսկապես, Լեման Հաուսլտի ասելով, անգլիացի կոնսուլ Պոլսըդ Դելվին 1891 թ. հայտնել է գերմանացի գիտնական Բելքին, որ ինքն այնտեղ տեսել է ուրարտական մի եղծված արձանագրություն, բայց ոչ Լեման Հաուսլտը, որը Վանի մյուս ուրարտական հուշարձանների հետ միասին նկարագրել է նաև Շամիրամի ջրանցքը, և ոչ էլ Բելքը չեն կարողացել հայտաբերել այդ արձանագրությունը³:

Մենուասը ջուրը հավաքել է հենց աղան մոտ և, ինչպես ասացինք, լճացրել է: Ամբարտակը նա կազմել է հողով և քարով, ջրի հոսանքը ուղղելով դեպի Վերին Մժնկերտ գյուղը:

Ջրանցքի հին հոսանքը նկատելի է և այսօր: Բնակիչներն այն օգ-

¹ Մ ի ր ա խ ո Ր յ ա ն—Նկարագրական ուղեորություն ի հայաբնակ գավառուս արևելյան Տաճկաստանի. Կ. Պոլիս, 1881 թ., մասն Ա, էջ 180—182:

² Գ ա Ր. Ս Ր Վ ա ն ձ ա յ ա ն—Համով հոտով. Թիֆլիս, 1904 թ., էջ 60—61:

³ Lehmann Haupt—Armenien einst und jetzt, Berlin, 1926. «Der Menuas Kanal», p. 95—109. Շամիրամի ջրանցքի հոսանքն առաջին անգամ ուսումնասիրել և նկարագրել է գերմանացի գիտնական Բելքը, 1892 թ., տես «Zeitschrift für Ethnologie, Berlin», 1892 թ., էջ 137:

տագործում են մանր առվակները համար: Լճակից մինչև Վերին Մժնկերտ գյուղը մոտ կես կիլոմետր է: Այստեղ ջուրն այնքան է մեծանում, որ բանեցնում է գյուղից մի փոքր հեռավորության վրա եղած Զըլ-աշ (քրդերեն նշանակում է լճառասուն ջրաղաց) կոչվող ջրաղացները: Այդ ջրաղացները գտնվում են Վերին Մժնկերտի հյուսիսային կողմը: Լճից սկիզբ առնող ջուրը հոսում է դեպի ջրաղացները և, հասնելով այգտեղ, ջուրն արհեստական առուների միջոցով բաժանվում է 40 ճյուղի, որից 20-ը աջ ափին, մյուս 20-ը՝ ձախ ափին: Այս քսանական ճյուղերը, համապատասխան ջրաղացները բանեցնելուց հետո, թառնուրդ գյուղի մոտ կրկին միանալով՝ կազմում են ջրանցքի բուն հոսանքը: Այդ պատճառով գյուղը կոչվում է Խառնուրդ: Հայ գյուղացիներն այդ ջրաղացները անվանում են Շամիրամի ջրաղացներ:

Առաջին իմպերիալիստական պատերազմից առաջ այդ ջրաղացներից բանում էին միայն 17-ը, իսկ մնացածները փչացել էին և նրանց ջրատար առուները՝ լցվել:

Ջրաղացներից հետո Շամիրամա ջրանցքն անցնում է դառիվայրով, ուստի ջրի հոսանքն ուժեղանում է և այդպես հասնում Սոշաբ մեծ գետին, որը հոսում է արևելքից դեպի արևմուտք, Հայոց Զորի միջով, վերջինս բաժանելով երկու մասի՝ հարավային և հյուսիսային: Սոշաբ գետի հունի ցածրության պատճառով հաղիվ 6—7 գյուղ են օգտվում սրա ջրից: Շամիրամի առուն, ընդհակառակն, հոսում է հարավից դեպի հյուսիս և հասնելով Սոշաբ կամ Անգղա գետին, անցնում է վերջինիս վրա այդ նպատակի համար կառուցված փոս կամուրջով: Այստեղ Սոշաբը և Շամիրամը խառնվելով իրար, ողջանում են, դրա համար էլ այդ կամուրջը, որի միջով անցնում է Շամիրամի ջրանցքը, կոչվում է նաև Սաշ կամուրջ: Սրա բարձրությունը 3 մետր է և կառուցված է փայտե գերաններով, փայտե սյուների վրա: Կամուրջի լայնությունը մոտ երեք մետր է, իսկ երկարությունը՝ 14—15 մետր: Այժմ խարխուլ վիճակի մեջ է: Սոշաբի վրայից անցնելուց հետո, Շամիրամի ջրանցքը հասնելով Հայոց Զորի սահմանը կաղմող լեռներին, հանկարծ թեքվում է դեպի արևմուտք: Ջրանցքի արևելյան ափում գտնվում է Ներքին Մժնկերտը, որտեղ, դեպի այդ գյուղը տանող կամուրջից մոտ 100 մետր և ջրանցքից 15 մետր հեռու, հանգիստում է ժայռի վրա փորագրված առաջին սեպագիր արձանագրությունը: Արձանագրությունը կրող ժայռի մի բեկորն ընկել է ներքև: Այս արձանագրությունը վերաբերում է ջրանցքի շինությանը: Հետագա բոլոր սեպագիր արձանագրությունները ջրանցքի ամբողջ ընթացքի վրա փորագրված են այն տեղերում, ուր ջրանցքը մտնում է դժվարին, ժայռոտ, խորտուբորտ տեղեր և ուր ջրանցքը անցկացնելու համար եղել են տեխնիկական դժվարություններ: Վերոհիշյալ արձանագրությունը, որ մեջ է բերված Լեման Հառապաի ժողոված խաղաղական արձանագրությունների կորպուսում (№ 34—36), ունի հետևյալ բովանդակությունը. «Հզոր Սալդի համար, Իշպուլինի որդի Մենուասը կառուցել է այս ջրանցքը (պիլին), որը կոչվել է Մենուասի ջրանցք (պիլի)»:

Ինչպես ասվեց, Շամիրամի ջրանցքը, Սոշաբ գետի վրայից անցնելուց հետո, վերջինիցս հեռու, նրան զուգահեռաբար հոսում է Անգղ գյուղի մո-

տով, որից հետո իր ընթացքն ուղղելով դեպի հյուսիս, մտնում է մի լեռնոտ տարածություն և գնում դեպի Արտամետ, որի այգիները և արտերը ջրելուց հետո, դուրս է դալիս Վանա դաշտը, ուր վերջապես թափվում է Վանա լիճը:

Միրախորյանի ասելով՝ «Շամիրամն սկզբին մինչև ցվերջ 12 ժամ կճանապարհորդե, առատ բերք մատակարարելով երկրին, որով և ժողովրդը՝ դայան, որ հանհնարինս կտառապի երբեմն նրա առուներն մաքրելու համար, որո աշխատությունը կարգավ է»¹: Ջրանցքը մաքրելու նույն կարգը պահվել էր մինչև 1916 թիվը, ինչպես այդ մասին ինձ հայտնեցին Արտամետում, ավելացնելով, որ առուն առանց վարձի մաքրող գյուղերը դրա փոխարեն իրենց այգիները և դաշտերը ջրելու համար Շամիրամի առվից ջուրը ձրի են ստանում: Այս ջրանցքի երկարությունը՝ իր ոլորումներով՝ հաշվվում է մոտ 80 կիլոմետր, լայնությունը՝ 4,5 մետր, իսկ խորությունը՝ 1,5 մետր:

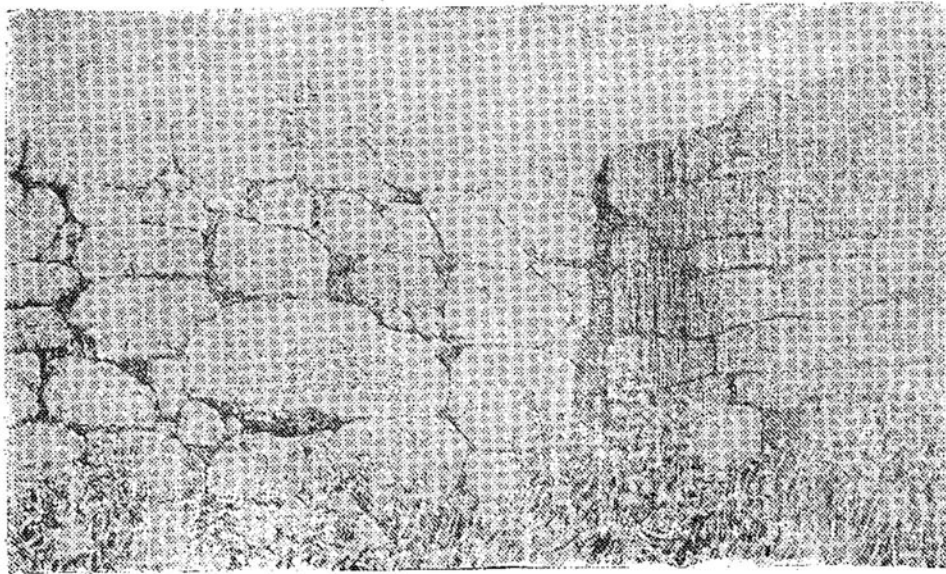
Շամիրամի ջրանցքի ամբողջ ընթացքում Արտամետը թե հնագիտական և թե տեխնիկական տեսակետից ամենահետաքրքրականն է: Այստեղ ջրանցքը մտնում է ձորերով ու ժայռերով հարուստ մի տարածություն, որտեղից այդ ջրանցքն անցկացնելու համար պետք է եղել ձորերի վրայով կամուրջներ անցկացնել ու ժայռերի կողքին արհեստական պատնեշներ կառուցել: Սա ջրանցքի այն մասն է, որտեղ ուրարտական շինարարությունը գործ է դրել իր ամբողջ հնարագիտությունը: Ինձ թվում է, որ Մովսես Խորենացին, Շամիրամի ջրանցքի շինարարությունը նկարագրելիս, նկատի պետք է ունեցած լինի ջրանցքի այն մասը, որն անցնում է Արտամետի մոտով, Կատեպանց կոչված տեղով:

Վանի բերդից հետո, ուրարտական հուշարձանների ու քարափոր սեյափների տեսակետից Արտամետի ժայռը, որը մի խաղաղական ամրոց է եղել, այս շրջանի հետաքրքրական տեղերից մեկն է:

Ոստանից վերադառնալիս՝ հետևելով Շամիրամի ջրանցքի հոսանքին, 1915 թ. դեկտեմբերի 5-ին, երեկոյան հասա Արտամետ (թյուրքերն ասում են Աղրեմիդ) ծովափնյա, կես հայաբնակ, կես տաճկաբնակ գյուղը, որը հայտնի է իր պտղատու այգիներով և առողջարար օդով: Արտամետը վանեցոց սիրած ամառանոցն է: Տեղավորվելով թյուրքերի այգիներից մեկում, մյուս օրը ես սկսեցի դիտել Արտամետի բլուրը, նրա հստակությունը և գյուղը: Թեև ձմեռն արդեն սկսվել էր, բայց Արտամետի բնակիչներից մի 30 հոգի գաղթից վերադառնալով և օգտվելով արև օրից, կալ էին կալսում: Ինչպես մի շարք ուրարտական ամրոցների գագաթին (Արմավիր, Կարմիրբլուր, Էյլար և ուրիշները), այնպես էլ Արտամետում հին խաղաղական շինքերի վրա հետագայում կառուցված են քրիստոնեական մատուռներ, եկեղեցիներ: Դրանով պետք է բացատրել, որ Արտամետի գյուղական եկեղեցին, որը հրդեհված ու ավերված էր, բոնում է Արտամետի բլուրի գագաթը: Եկեղեցուց ներքև, ժայռի փեշերից, որտեղից անցնում է Վանից դեպի

¹ Միրախորյան—Նկարագրական ուղեորություն ի հայաբնակ գավառուս արևելյան Տաճկաստանի. Կ. Պոլիս, 1881 թ. մասն Ա., էջ 179:

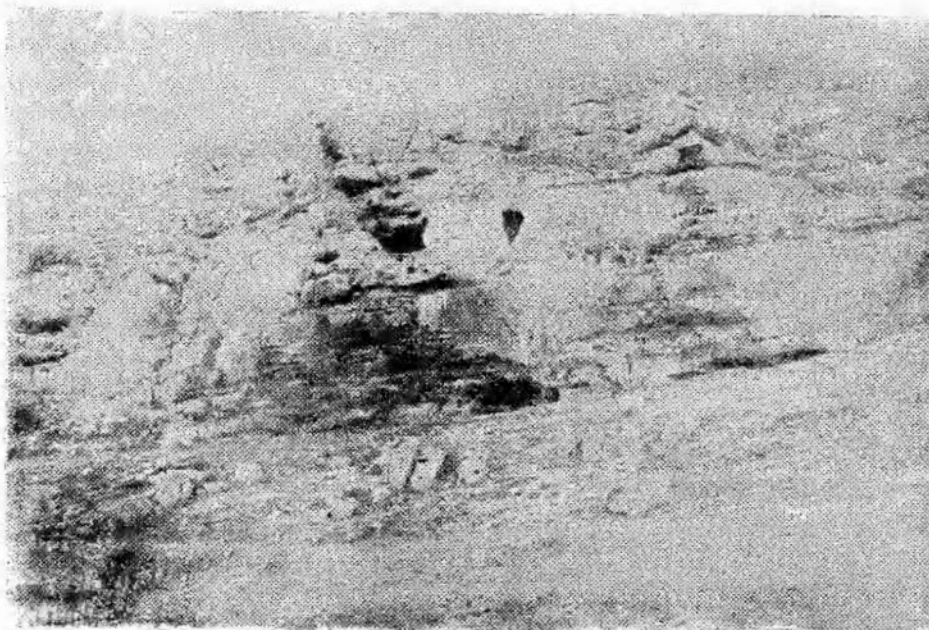
Ոստան տանող մեծ ճանապարհը, բղխում է մի հորդ աղբյուր, կտրում ճանապարհը և քսան քայլ հետո բանեցնում բլուրի ստորոտում կառուցված մի շարք ջրաղացներ: Այդ աղբյուրի ական գլխին, մոտ 10 քայլ հեռու ընկած են ժայռի երկու բեկոր, որոնց վրա խոր ակոսներով պայտածն փորագրություն կա: Սրա նման փորագրություններ կան ոչ միայն Վանա ժայռի վրա, այլև Արաքսի հովտում, Ներքին Զեյվայի բլուրի վրա, որը նույնպես մի ուրարտական ամրոց է և արժանի հնագիտական ուսումնասիրություն: Երեկոյան, ինձ մոտ հավաքված տեղացիները պատասխանելով իմ հարցասիրությունը, հայտնեցին, որ հնադիտական տեսակետից ուշագրություն արժանի է Շամիրամի առվի այն մասը, որ անցնում է Կատեպանց կոչվող տեղով, ուր, բացի հին շենքերից՝ կան նաև սեպագիր արձանագրություններ: Կատեպանց կոչվող տեղը գտնվում է Արտամետ գյուղից մոտ 2 կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք, Վանա լճի ափից մոտ 500 քայլ դեպի հարավ, ուր Շամիրամի ջրանցքը հասնելով բարձր ժայռերի, կիսաշրջանաձև պատում է այդ ժայռերը: Այստեղից տեսքը դեպի ծովա-

Շամիրամի ջրանցքի արհեստական ամրարտակը:

խորշը շատ գեղեցիկ է և դարմանալի: Ջրանցքի համար նրա ձախ տվում շինված են ամուր պարիսպ-պատներ: Ամրարտակ-պարիսպը շարված է անտաշ մեծ քարերով, առանց շաղախի: Այս արհեստական առուն իր պտքըսպով մեծ չափերի է հասնում և լավ պահվել է Կատեպանց ավերակ գյուղի (որը լիճն է քանդել) արևելյան կողմը, ուր կա մի կիսաշրջանաձև տուփարակ տեղ, որտեղ Արտամետի հայերը ցանք էին տնում: Այստեղ, Ջաքարյան Հակոբի արտի՝ ուղիղ հարավային ափին, Շամիրամի ջրանցքի համար շարված պարսպից մոտ 2 մետր ցած, ընկած է ժայռի մի բեկորը՝ 160—178 սանտիմետր ճակատով, 2—13 սանտիմետր հաստությամբ: Այս

քարի ծովահայաց հյուսիսային ճակատը 1,3 մետր $\times$ 0,6 սանտ. հղկված է, որի վրա փորագրված է 6 տող սեպագիր արձանագրություն: Լեման Հառուպտի ասելով՝ այս արձանագրությունը հայտնի է եղել Վանի սեպագրերն առաջին ընդօրինակող Շուլցին (Կորպուս, № 34): Համաձայն այդ արձանագրության, Մենուայը այստեղ իր կնոջ համար այգի է տնկել: Լեման Հառուպտը այդ արձանագրությունը թարգմանում է այսպես. «Մենուայը կառուցել է այս խաղողի այգին իր կնոջ՝ Թարիարիսի համար», ուստի կոչվում է Թարիարիսի տեղ» (Լ. Հառուպտ, Կորպուս, № 57): Բնեռագրի մոտ ջրանցքի պատենշի լայնությունը 3—6 մետրի է հասնում: Պատի երեսը շարված է անտաշ հսկայական քարերով: «Սույն ջրո առվակի երեսեն ի հատակ նայողն,—գրում է Միրախորյանը,—խորանկութենեն կրնայ զարհուրել ու ետ քաշվել: Հսկա գետույս հսկա առուններու աջ և ձախ կողմերն հիանալի ամրությամբ շարված են քարերով և հաստատված ամրապես»¹: Առվի հատակը շատ բարձր է դետից, որովհետև ջրի մակերևույթը հավասար առհեղու համար բարձր պատենշի և բնական ժայռի միջի տարածու-

Արտամեաի ժայռի քարակոփ սենյակները

թյունը լցրել են հողով, ջրի հատակը բարձրացրել, ապա այդ արհեստական լիցքի վրայով ջուրը հոսեցրել:

Առաջին սեպագրից մոտ 60 մետր ուղիղ գծով դեպի հարավ, ջրանցքի աջ ափին, մի մեծ քարի վրա, որի բարձրությունը 3 մետր է, իսկ լայնությունը 3,5 մետր, կա մի ուրիշ 14 տողյան սեպագիր: Սեպագրի հա-

¹ Միրախորյան — Նկարագրական ուղեորություն ի հայաբնակ գավառս արևելյան Տահաստանի. մասն Բ., էջ 235—236:

մար քարի հարթած երեսը հավասար է $1,47 \times 0,78$ մետրի: Վերահիշյալ արձանագրությունից ուղիղ գծով գեպի հարավ մոտ 100 մետրի վրա սկսվում են բարձր ժայռեր: Սրանց մեջ երևում են երեք խոշոր ծակեր, որոնցից մեջտեղինն ավելի մեծ է: Ինձ առաջնորդող արտամետրի վարդան Գրիգորյանի (37 տարեկան) պատմելով՝ ժայռի մեջ փորված է մաքուր հղկված մի արհեստական այր, որի միջին մասը բաղկացած է միակտուր քարից հանած քառասյուն մի սենյակից: Այս մեծ սենյակի երկու կողմին կան երկու ուրիշ փոքրիկ անսյուն սենյակներ, որոնցից արևելյան ծայրի սենյակն ունի ավազան կամ լողարան, որի միջի ջուրը հոսելիս է եղել ժայռի մեջ փորված նավակով: Երեք սենյակի լայնությունը, ներսից չափած, 14 մետր է: Այս ժայռի բարձրությունը, ուր փորած են այրերը, մոտ 14 մետր է: Սրանք վերևից ունեցել են քարակոփ աստիճաններ, որոնք 8 տարի առաջ ավերվել են: Այս քարափոր սենյակները հար և նման են վանի ժայռի մեջ փորված Խոր-խոր կոչված այրին: Այս ժայռի առաջ կա մի հեկտարի չափ հարթ տարածություն, որը ծածկված է ուրարտական շենքերի մնացորդներով: Այդպիսի պարիսպների հիմքերից մեկը, որ այժմ գետնի հետ հավասարվել է, ունի 3 մետր լայնություն: Երրորդ սեպագիր արձանագրությունը փորված է ջրանցքի պարսպի մեջ տեղավորված մի մեծ քարի վրա, գտնվում է առաջինից 200 մետր դեպի արևելք, ջրանցքի ուղղությամբ: Այդ քարի երկարությունը 1,25 մետր է, իսկ լայնությունը՝ 0,63 մետր: Սեպագիրը 11 տող է, խոնավությունից եղծված: Այս արձանագրության մոտ հարավից հյուսիս ձգվում է մի ձորակ, որի միջով հեղեղի ժամանակ անցնում է անձրևի ջուրը: Ինչպես երևում է, հեղեղի ջուրն անցնելիս է եղել ջրանցքի տակ շինված պատաշար տունելով, որն այժմ սկզբի կողմից խցվել է: Ազատ է մնացել տունելի միայն ստորին մասը, որն այրի ձև ունի, 17 մետր երկարությամբ և 1,4 մետր լայնությամբ:

Հիանալի է և գեղեցիկ Արտամետի դիրքը: Սրվանձտյանը, դժվարանալով տալ Արտամետի նկարագիրը, բացականչում է. «Ո՛ր տեղվո կրնամ նմանեցնել զքեզ, Արտամետ. դու քեզ նման, միմիայն աննման. և արտաքին տեսքովդ է այսքան շքեղազարդ ծովուն խոսեցեալդ, Շամիրամեն շոյած, Արտաշեսն պսակած»¹:

Թուվմա Արծրունի պատմիչը Արտամետի պատմական հուշարձանները կապում է հայոց Արտաշես թագավորի հետ, որը իբր թե իր փախստյան ժամանակ այստեղ ժամանակավոր ապաստան էր դրել: Ուստի, երբ նա թագավորում է ու Սաթենիկին կնություն է առնում՝ «Յիշէ զնժդհհանալն իւր ի վիմամէջսն, զոր վերագոյն գրեցաք. գայ դարձեալ ի տեղին զբօսնուր ի նմա. և հաճոյ թուեալ յաչս նորա. շինէ զքարաբլուրն ապարանս արքայանիստ աշնանայինս, պայծառայարդարս, գեղեցկայարմար պարսպաւորս ընդդէմ ծիծաղելով ծովուն ի հիւսիսի նայեցուածով արեգակնայինս ի վերայ խաղալով ճառագայթածիզ ճեմականացն յելս և ի մուտս ձկան իմո թուելով ի վերայ մկանաց արեացն խաղալով, ընդդէմ նայեցածն ունելով զմեծ լեռնն Մասիք կոչելով բարձրագագաթն, ձիւնալիր, սպիտակափառ-

¹ Գ ա ռ. Ս Ր Վ ա ն ձ տ յ ա ն — Համով-հոտով, Թիֆլիս, 1904, էջ 63:

իրը զթագաւոր մեծավայելուչ պատուական ալեօք զուարճացեալ ի մէջ ճոխ նախարարութեանց... Իսկ շուրջ զբերդանման ապարանօքն՝ պարսպէ զբլուրն շուրջանակի յապառաժուտ տաշելոց քարանց, քաղաք ամենալից զհովիտն ամրացուցանելով»¹:

Թովմա Արծրունու կարծիքով՝ Արտաշես թագավորը, որին մեր վիպասաններն անմահացրել են, ուշադրութիւն է դարձնում Արտամետի քարաժայռից հոսող աղբյուրի վրա, որի մասին հիշել ենք, և պարսպելով՝ այդ աղբյուրի ջուրը ներս է առնում «ի պահպանութիւն ջրոյն»: Եվ երբ թագավորը վերջացնում է Արտամետ քաղաքի շինութիւնը, ամրոցի անունը դնում է Զարդ, «այսինքն պայծառութիւն ի վերայ պայծառյարդար շինուածոյն», բացատրում է պատմիչը, իսկ քաղաքն անվանում են Արտամատ, որ «թարգմանեալ ստուգարանի Արտաշէսի ձեռակերտ կամ թէ Արտաշէսի եկք, զի ըստ պարսից ձայնի Մատ՝ Եկք թարգմանի», բացատրում է Թովմա Արծրունին²: Արտամետի բլուրի տակով անցնելուց հետո, Շամիրամի առուն մի շրջան է կատարում և դուրս գալիս Վանա դաշտի բերանը, որտեղ նա հոսում է հարթ ասրածութեան վրայով:

Զնայած, որ Շամիրամի ջրանցքը բոլորում է իր գոյութեան երեք հազարամյակը, նա շարունակում է ծառայել իր նպատակին, ոռոգելով Հայոց Զորի և Վանա դաշտերը, այնինչ նրա հետ կառուցված բոլոր հին ջրանցքները թե՛ Ասորաբաբելոնյան թագավորութեան մեջ և թե՛ նույնիսկ Արաքսի ավազանում խալդերի անցկացրած մյուս ջրանցքները վաղուց դադարել են գոյութիւն ունենալուց և անցել են հնագիտական ավերակների շարքը: Հին ջրանցքներից միակ բացառութիւնը կազմում է ուրարտական Մենուաս թագավորի (810—778 թ.թ. մեր թվ. առաջ) կառուցած Շամիրամի կոչված այս գործը, որ շնորհիվ իր տեխնիկական արժանիքների ազատ մնալով ժամանակի ավերող ժանիքներից, դեռ մինչև 1915 թ. կազմում էր այդ շրջանի տնտեսական կյանքի հիմնական աղբյուրներից մեկը, թեև այդ ջրանցքը չարաչար կերպով շահագործվում էր կապալառուների ձեռքով, որոնք օսմանյան սուլթանական կառավարութեանը վճարում էին տարեկան 300 ոսկի, բայց ջրանցքի ջուրը վաճառելով Վանի աշխատավորութեանը, շահում էին իրենց վճարած գումարի կրկնապատիկը, եթե ոչ ավելին:

¹ Թովմա Արծրունի — Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887 թ., էջ 52—53:

² Նույն աեղում, էջ 53—54:

Շամիրամի ջրանցքի մասին օգտվել եմ հետևյալ
գրականությունից

1. Lehmann Haupt—Armenien einst und jetzt, Berlin, 1926, հատոր I և II:
2. Մ. Խոբենացույ—Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913 թ.:
3. Սարգսյան Ն.—Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:
4. Ալիշան—Տիեզերագիր Հայոց մեծաց. Վենետիկ, 1853, էջ 52:
5. Միքայելոսյան—Նկարագրական ուղեորութիւն ի հայաբնակ դավառս արևել-
յան Տաճկաստանի. Կ. Պոլիս, 1881, մասն Ա և Բ:
6. Րաֆֆի—Կայծեր, երկրորդ հատոր, Վիեննա, 1904 թ.:
7. Սրվանձատյան Գ.—Համով-հատով, Թիֆլիս 1904 թ.:
8. Лилч—Армения, ч. II, Тифлис, 1910 թ.:
9. Թովմա Արծրունի — Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. Ս. Պետերբուրգ,
1887 թ.:

Պրոֆ. դր. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ

Գիտությունների փաստագրողը գործիչ

ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՋԻ ՆՈՐԱԳՅՈՒՏ ԵՐԿԸ ԹԲԻԼԻՍԻԻ 1795 թ. ԱՎԵՐՍԱՆ ՄԱՍԻՆ

Աղա-Մահմադ-խանի (Ախտա-խանի) կողմից¹ Թբիլիսիի ավերումը, 1795 թ. սեպտեմբերի 11-ին, մանրամասն նկարագրվել է թե՛ վրաց և թե՛ հայ պատմիչների ու ականատես-գրողների կողմից:

Հայ գրողներից ամենից առաջ հիշատակության արժանի է Սերոբ գրիչը, որը մեզ թողել է պատմական մի երկասիրություն, հետևյալ ընդարձակ վերնագրով՝ «Համառոտ պատմություն աւերեցման Փայտակարան Մայրաքաղաքիս² ի խանէն աղայ Մահմեդի ի 1795 և ի 11 սեպտեմբերի»³: «Համառոտ պատմությունը» կցված է նույն Սերոբի 16-վանկանի մի ոտանավորը, 84 տողից բաղկացած⁴, ապա և հետևյալ հիշատակարանը. «Ծրեցաւ յանպիտան և ի պանդուխտ երիտասարդէ յուժնմէ ի 1796 և 26 Մարտի յամայի Փայտակարանի»⁵:

Ապա նշելու է նույն Սերոբի Պատմությունը պարունակող ձեռագիր դավթարը (ֆոլիանտը), որ այժմ մտցված է Վրաստանի Պետական թանգարանի հայերեն ձեռագրերի ժողովածուի մեջ և մեր կողմից ցուցակագրված է Արմ. № 162-ի տակ:

Այս դավթարի զանազան էջերում տեղ են գտել այլևայլ հիշատակարաններ, որոնցից մեկում հիշված է «Հաղպատոյ գործակալ տէր Մխիթարի» (և ոչ տեր Ստեփան—Սայաթ-Նովայի) նահատակությունը մասին⁶:

¹ Պարսից շահ, 1794—1796 թթ.:

² Փայտակարանը տվյալ դեպքում Թբիլիսին է, մինչդեռ հնում Աղվանքի մասն էր. այս մասին տես՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Введение в историю государственных образований Юго-Кавказа [Caucasica I], Тифлис, 1924, стр. 81; *ego-же*, Тифлис, его основание и краткий исторический очерк.—Путеводитель «Тифлис и его окрестности», Тифлис 1925, стр. 18—19; *ego-же*, Фома Мецонец о Грузии, Тбилиси, 1935, стр. 35.

³ Գյուլս ա. Բ. Աղամյան. Դիվան հայոց պատմության, հատոր X, Թբիլիսի, 1912, էջ 353—374:

⁴ Նույն տեղում, էջ 374—376:

⁵ Նույն տեղում, 376:

⁶ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ. Նոր նյութեր Սայաթ-Նովայի առասպելական «նահատակության» շուրջը.—«Գրություն», 1935 թ., № 189: Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Блуждающая паллица Абашидзе-вых, —Сообщения Груз. Филиала Академии Наук СССР», т. I, 1940, № 10, стр. 779—780.

1795 թ. Թբիլիսիի ավերման ականատես-բանաստեղծ Շամշի-Մեկքոն ևս թողել է 16-վանկանի մի ոտանավոր, 41 տողից բաղկացած, հետևյալ վերնագրով՝ «Ի վերայ աւերման Տփիսի քաղաքի զալստեամբ Աղայ-Մուհամմէդ խանի»¹, ուր նմանապես տրվում է հիշյալ թվականի սեպտեմբերյան զեպքերի նկարագրութունը՝ ինքնակենսագրական տվյալների հետ խճճված:

Պատմաբաններին լավ ծանոթ է Հարություն Արարատյան Վաղարշապատցու ինքնակենսագրութուն-մեմուարները, որ գրված է եղել հայերեն ու ուսերեն և թարգմանվել իրեն իսկ ձեռքով, ապա և ուսերեն հրատարակվել առանձին գրքով՝ Պետերբուրգում 1813 թվին² (նույնը և հայերեն՝ Պերճ Պոռչյանի թարգմանությամբ, Թբիլիսիում 1892 թվին)³: Այստեղ ևս, ի միջի այլոց, գտնում ենք տեղեկութունների 1795 թ. ավերման մասին: Վերին աստիճանի հետաքրքրական է Քաջատուր Աբովյանի՝ կիսով արձակ և կիսով չափածո գրվածքը նույն թեմայի շուրջը, հետևյալ վերնագրով՝ «Վերջին հրաժարական քաջագոր արքային Հերակլի», որ միմիայն նորերս հայտնագործվեց և հրատարակվեց⁴ և որը շուրջ 1840 թ. պիտի գրված լինի:

Մի երկու ոտանավոր XIX դարի երկրորդ կեսին հորինված է ինչպես հիշյալ ավերման, նույնպես և 1803—1804 թթ. տեղի ունեցած ժանտախտի առթիվ: Սրանք են՝ ա. «Երգ ողբերգական ի վերայ Տփիսի քաղաքի ասացեալի տէր Մելքիսեթ քահանայէ Տփիսիսեցւոյ»⁵, և բ. «Ի վերայ մահացաւոյ, որ ի Տփիսիս»⁶ Գրիգոր-Օղլանի»⁶:

Պոսելով Պարսկաստանում գործող երեւելի հայկազունիների մասին, Գալուստ Շերմազանյանը (Շերմազան-Վարդանյան) ևս, ի միջի այլոց, առաջ է բերում ականատեսների՝ Մելիք-Մաջնունի (Մեջլումի) և աղա Յազուր ներքինապետի (մականվանյալ Բուքարի) վերաբերյալ վկայությունները Թբիլիսիի ավերման կապակցությամբ, որ նա, Շերմազանյանը, հավաքել է Թբիլիսիի ծերունի հայ քահանաների ասմունքով⁷:

Աղա-Մահմադ-խանի արշավանքի հեռավոր արձագանքները որոշ արտահայտություն են գտել նաև միջնորդաբար գրի առնված այս կամ այն զրույցի մեջ՝ Սայաթ-Նովայի անձնավորության կապակցությամբ: Այդպիսիք են, նախ՝ Գեորգ Ախվերդյանի հաղորդածը 1852 թվին Մոսկվայում

¹ Մ. Միսնաարյանց. «Քնար Հայկական», Մ.Պ.Բ., 1870, էջ 564—565:

² Жизнь Артемия Араратского, уроженца селения Вагаршапат, писанная и изрешеденная им самим с армянского на российский, с приложением 6 гравированных эстампов, изображающих виды городов персидских, ч. I—II.

³ Վաղարշապատցի Հարություն Արարատյանի կյանքը, թարգմանեց ուսերենից Պ[ետր] Պ[ոռչյանց]:

⁴ Խաչատուր Աբովյան. Նախաշուրդ կրթութեան ի պէտս նորավարժից. Լուսատեղ-նմանահանություն. Առաջաբանով և ծանոթություններով Ռ. Զարյանի. Երևան, 1940, էջ LXXXIX—XCI:

⁵ «Ճառքաղ», 1860—61, էջ 198:

⁶ «Քնար Հայկական», էջ 565—566:

⁷ Գալուստ Շերմազանյան. Նյութեր ազգային պատմության համար. Երեւելի Հայկազունք ի Պարսկաստան, Ռոստով (Դոնի վրա), 1890, էջ 52—73:

հրատարակած գրքում¹, ապա Գեորգ Ասատուրի՝ 1936 թվին տպված «Հուշերը»²:

* * *

Այժմ մեր տրամադրության տակ է Վենետիկի մխիթարյան, հանգուցյալ Դիոնեսիոս վարդապետ Կալատոզյանի (Գաղատոզյանի) ազգականներից Վրաստանի Պետական թանգարանի համար գնած հայերեն գրչագրերի հավաքածուի ձեռագիր տետրը, որ մեր կողմից ցուցակագրված է № 20-ի տակ: Տետրը, որ բաղկացած է ընդամենը 4 թերթից, պարունակում է անանուն հեղինակի գրությունը Թբիլիսիի ավերման մասին, հետևյալ ընդարձակ վերնագրով՝ «Համառոտ պատմութիւն անհնարին կոտորածովք աւերման Տփլիս քաղաքի, զոր արար յելուզակօրէն պատերազմաւ աղա Մէհէմէտէտ խանն, փախուցեալ զծերունի արքայն Վրաց զՀերակլ Նրկրորդ, յամի տեառն 1795»:

Անանուն պատմիչի այս երկասիրությունը մի շարք կետերում հիշեցրնում է Սերոբ գրչի գրությունը և նույնպես «Համառոտ պատմութիւն» է կոչվում, բացի դրանից, իր կոմպոզիցիայով նման է նրան և նույնպես ոտանավորով ու հիշատակարանով է վերջանում:

Ոտանավորը բաղկացած է 10-վանկանի 4 տողից և կարդացվում է այսպես.

Ոմն եհար գաւար, ոմն եղև թշուառ,
և այլ ոք օտար՝ էառ գայն գաւառ:
Միայն մնաց վայ մեռելոց
և գերեւոց տառապելոց:

Ոտանավորին անմիջապես հետևում է մի ընդարձակ հիշատակարան, որ կարդացվում է այսպես.

«Դրեցաւ ի Տփլիս Փայտակարանի ի մագապուր ղերծելոյ՝ յամի տեառն 1796 յունվարի ընդարձակութեամբ բառից յաճախութեան:

«Յորմէ յապաւելով իմն խիտ առ խիտ տերեւոց բազմակոյտ բառից՝ զպտուղ պատմութեան ի լոյս արևու հոլանեալ՝ վերծանողացն մտաց հասու զործել կամեցեալ՝ համառօտեցաւ ի Արևմուտս ի Կոստանդնուպօլիս 1796 յունիսի»:

Այսպիսով, մեղ հասած երկասիրությունը համառոտություն է՝ Կոստանդնուպոլսում 1796 թ. հունիսին կատարած՝ այն ընդարձակ պատմությունից, որ գրվել է Թբիլիսիում 1796 թ. հունվարին, հետևապես նախքան Սերոբ գրիչը նույն 1796 թ. մարտի 26-ին նույն Թբիլիսիում կավարտել իր «Համառոտ պատմությունը»:

Անանուն հայ պատմիչի երկասիրությունը, մի շարք կետերում հիշեցրնելով Սերոբ գրչի «Համառոտ պատմությունը», բայց և այնպես հիմնականում տարբերվում է վերջինից:

¹ «Սայաթ-Նովա», էջ Ժբ—Ժգ:

² Գ. Ասատուր. Մի պատմիկ իմ հուշերից (Սայաթ-Նովայի մահվան 140-ամյակի առթիվ), «Գրական թերթ», 1936 թ. հունվարի 31, № 3:

Սակայն ամենակարևորն է նշել այստեղ, նախ, նորագյուտ հայ պատմիչի նշած ժամանակագրությունը Թրիլիսիի ավերման վերաբերմամբ, որ «գաղղիացւոց» «ազգովին ապստամբութեան», այսինքն՝ «Ֆրանսիական ռուս-ժուռնական ռեուլցիայի» թվահամարով է պայմանավորված¹։ «Յաւուրս թագաւորութեան Կոստանդնուպօլսոյ Սուլթան Սէլիմի երրորդի»² և ինքնակալութեան Ռուսաց Նեկտափինեայ³ կայսրուհւոյն, ի չորրորդ ամի⁴ ազգովին ապստամբութեան Գաղղիացւոց»։

Ապա հետաքրքրական է Վրաց Հերակլ II թագավորի դաշնակիցների և հավատարիմ համազործակիցների հիշատակությունը, օրինակ՝ Իմերեթի Սոլոմոն կամ Սողոմոն թագավորի, որին մեր հեղինակն անվանում է «Փոքր Վրաց իշխանն Աշխպաշու Սաղոմոն»⁵, նաև առաջին և երկրորդ սպարապետների՝ «անուն առաջնոյն Գարրիէլ մեծաւոր և երկրորդին Գէորգ մեծաւոր»։ Իսկ ինչ վերաբերում է Հերակլ II-ի հակառակորդներին, սրանց թվում հեղինակը հիշատակում է Գանձակի Զավատ-խանին և Ղարաբաղի Մելիք Մեճնունին։

Թրիլիսիի ավերման նկարագրությունը մեր հեղինակը տալիս է՝ չհիշելով կոնկրետ կերպով և ոչ մի նահատակի անուն։ Ահա և նրա նկարագրությունը.—

«Ապա տեսեալ թշնամեաց զքաղաքն թափուր ի պաշտպանողաց, գրոհ տուեալ զիմեցին առհասարակ և մտեալ հարին կոտորեցին, և ապա յաւար հարկանէին զոր ինչ և գտանէին, տանջէին նաւթեայ հրով զեկեղեցականս և զծերս քաղաքին՝ յայտնել զինչս գողեալս։

«Գերեցին զմանկամարդս, զկանայս, զգասերս և զմանկունս՝ զորս ի քաղաքին և զորս ի դաշտին ցրուեալս, և զբազումս ի ծերոց, որոց ճարակ ետուն։ Զարքունիս, զեկեղեցիս և զվանորայս դատարկեցին յամենայն զարդուց և սպասուց և ի հուր ծախեցին։ Զարչարէին, սպանանէին, առավել ևս զգնակիցս իւրեանց զմահմետական բերդաբնական անդ, յաւար և ի գերութիւն մատնեալ։ Այս ամենայն գործ կատարեցաւ ի մեջ աւուրց քսանից (ընդգծումը մերն է. Լ. Մ.-Բ.)։

Պատերազմի դաշտում ընկածների թիվը մեր հեղինակը հաշվում է մոտ 50 հազար, իսկ զերիների մասին ասում է՝ «բազում»։

¹ Հմմ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ. Ֆրանսիայի մեծ ռեուլցիան և նրա արձագանքները հայ և վրաց հասարակայնութեան մեջ, վրացերեն, — ժուռնալ «Իրոշա», 1934 թ., № 9—10, էջ 20։

² Սելիմ Գ. Ղազի, 1788—1808 թթ.։

³ Նեկտափինա Բ., 1762—1796 թթ.։

⁴ Ուզիդ՝ «ի վեցերորդ ամի» (հաշվելով 1789 թվից)։

⁵ «Աշխպաշ»-ը նույն «Պաշխաշուխ»—«Բաշխաշուկ»-ն է. տես՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ. «Բաշխաշուկ»-ի մեկնաբանութեան շուրջը, վրացերեն, — «Ակակի Ծերեթեթի», հոբելյանական ժողովածու, Ստալինի անվան Թրիլիսիի պետ. համալսարանի հրատ., Թրիլիսի, 1925 թ., 103—207. նույնի «Ակակի Ծերեթեթու ստեղծագործութեան շուրջը», — «Արշավ», 1946 թ., № 3, էջ 27—29։

* * *

Ստորև մենք հրատարակում ենք անանուն պատմիչի գրվածքն ամբողջութամբ, նշելով լուսանցքներում ձեռագրի համապատասխան էջերը. շեղատառով շարված տեղերը ձեռագրում համառոտված են պատիվի տակ:

- 1 Համառոտ պատմութիւն անհնարին կոտորածով աներման Տփլիսի քաղաքի, գոր արար յեւելակօթին պատերազմաւ աղա Մեհեմետ խանն, փախուցեալ գծերունի արքայն Վրաց գէորգի երկրորդ, յամի տեառն 1795:

Յաւուրս թագաւորութեան կոստանդնուպօլսոյ Սուլթան Սէլիմի երրորդի և ինքնակալութեան Ռուսաց Ներսիսիւնայ կայսրունոյն, ի չորրորդ ամի ազդովին ապստամբութեան գաղղիացւոց, խան ոմն ծեր, որ իշխէր ի խորին պարսիկս ի նահանգս ինչ, յանուն աղա Մէհմետ խան ներքինի, խորագէտ յոյժ, խորհեցաւ ի միտս թագաւորել համօրէն Պարսկաստանի և անուանիլ Շահ: Սկսաւ ժողովել զօրս բազում յոյժ և կոչեալ զշրջակայ խանս Պարսից՝ քնդհանուր իմն ժողով համաքեալ՝ մերկանայր զխորհուրդ սրտին՝ ճոռոմ ճարտախօսութեամբն ատենաբանեալ, թէ օրինաց կրօնին տարածման և վաղեմի քաջանուն յաղթանակութեանցն պարսից համբաւոյն և համօրէն կրկրին խաղաղութեան և ազգին փառաւորութեան միապետութեամբն իւրով՝ նորոգման իսկ է վրէժխնդիր: Ընդ որ հաճեցեալ ամենեցուն՝ խոստացան նմա զհնազանդութիւն և զգործակցութիւն յամենայնի՝ ի գլուխ տանել զայս խորհուրդ անվրէպ: Որոշեցաւ ի ժողովի անդ՝ առաքել զգեսպանս առ թագաւորն կոստանդնուպօլսոյ և առ կայսրն Գերմանացւոց (գուցէ գաղ-

- 2 զիացւոց) առնուլ և ի նոցունց զհաճութիւն, որոց մինն լռիկ ընկալաւ, բայց միայն, զի տիրեսցէ բովանդակ Վրաստանի, և միւսն եղ թէ ուր... զի եթէ գրաւեսցէ զԲարիլոն, անուանեսցի Շահ: Ընկալեալ զպատասխանիս, իսկ և իսկ ձեռն ի գործ էարկ, առաքելով նախ հասուած ինչ զօրաց յարեւելս կոյս և բանակն մեծ զինի, դէմ եղեալ ի սահմանս Վրաստանի ժամանել՝ ի հնազանդութիւն ածելով զառ ճանապարհին խանս, զիելխանս պարսից մինչև ի քաղաքն Շօշ, ուր խանն Իպրահիմ, զի բարեկամ էր Հերակլ Վրաց արքային, ի զիմի հարեալ առաջապահ զօրացն՝ վաստակեցոյց զնասա յոյժ, մինչև թողեալ զնա զօրացն՝ անցին ի Վիրս կոյս, զի նուաճեալ զսա, զիւրաւ ապա տիրել ունին և նմա եւ ի ժամանակին զօրացն մերձ ի սահմանս Վրաց՝ զեսպան առաքեցին առ Հերակլ, պահանջելով զհնազանդութիւն նորա և զպատանդ և զհարկս յամենայնէ, որպիսզի ապալիսի հպատակութիւն սորին հաստատեցէ զՇահութիւն ներքինոյն: Բացասական պատասխանեալ յետո դարձոյց զգեսպանն արքայն Հերակլ և լուր ի Մօղղոգ առ զօրապետն Ռուսաց փութացուցանէր յօգնութիւն իւր ժամանել. զի կայսրունին կացուցեալ էր անդ զօրս քսան և հինգ հազարաց՝ ի պահպանութիւն Վրաստանի, սպասել ազդարարութեան Վրաց: Որում մէկ զօրաց պատասխանի առաքեաց զօրապետն Ռուսաց, թէ՝ մի գանգիտէր

- 3 ի նմանէ քնաս ինչ կրել, և թէ պատրաստ եմ զօրօքս ժամանել, միայն սպասեմ ահա յարքունուստ անդրէն հրամանագրի (քանզի նախապաշարեալ էր զնա ներքինին պատճառանօք այցելութեան սահմանակից քաղաքացն, որոց նախնիք իւր երբեմն տիրէին, սաացեալ ևս էր՝ առին ընծայիւք զգորապետին սիրտ կամ խորհրդով իմն գուցէ թոյլ տուեալ սա՝ նմա նուաճել զՀերակլ և յափշտակել զՎրաստան, զի ապա ինքն եկեալ և հալածեալ զներքինին՝ գրաւեսցէ իրաւամբք զՎրաստանն ողջոյն, որպէս եղև իսկ)։ Զայս պատասխանի առեալ անօգնական ծերունւոյն Հերակլի, վհատեցաւ, զի անպատրաստ գտաւ զօրաժողովն լինելոյ՝ յուսով պարաստական զօրացն Ռուսաց. ապա կոչեցաւ յօգնութիւն զՓոքր Վրաց իշխանն զԱշխպաշու զՍաղոմոն, որ հապճեալ գերկոտասան հազարս արանց առեալ փութացաւ ի Տփլիս, որում առաջ ել Հերակլ, մեծաւ հանդիսիւ ընկալաւ ի քաղաք իւր։ Եւ այն ինչ մերձեցաւ լուր թշնամեացն ահա մետասան հազարին զօրաց Սաղոմոնի ի փախուստ ցրուեցան, և մնաց հազար միայն։ Իսկ Հերակլեանքն երկու հազարի մետասան և եթ Եւրօպացի թնդանօթօք, երեք հարիւր արուեստաւորօք, և երկոտասան կառավարչօք և երկրորմբք վարժ՝ առաջին և երկրորդ սպարապետօք անուն առաջնոյն Գարբիէլ մեծաւոր և երկրորդին Գէորգ մեծաւոր. սոքօք միայն ել Հերակլ և զնաց զճանապարհ աւուրց երից ունել զկիրճ մօից թշնամեացն և բանակեցաւ անդ՝ սպասելով Մօղտօքեան զօրացն ժամանելոյ։ Եւ մնացեալ զաւուրս վեշտասան ստուգեաց ի լրտեսաց զմերձենալ թշնամեաց մեծի բանակին, որում հրամայէր ներքինին։ Ծանեաւ և զմիաբանելն ընդ սմա՝ երկոցուն խանիցն Այրարաանեան գաւառին և Կէնճէու՝ Զաւատայ և մէլիք Մէճնունի, ընդ որոց բարեկամ էր և օգնութեան նոցին յուսայր։ Սոքա ընդ ժամանել ներքինւոյն զօրօք ի Կէնճէ (կամ առ երկիւղի, և կամ առ հին մախանացն՝ որ առ Հերակլ) ելին ընդ առաջ նորա, դաշինս կռեցին հպատակութեան, և միաբանեցան ընդ նմա ընաջինջ ի Վրաց զՎրաստան կացուցանել։ Ապա ժողովեալ և սոցա զբազմութիւն զօրաց՝ ասպատակ հանէին, և բանակն մեծ խաղայր ժամանել ի սահման։ Զայս ամենայն լուեալ անզօր ծերունւոյն Հերակլի և զզօրացն թշնամեաց յունաթիւ բազմութիւն՝ տեղի եղ խաղացոյց զաղքատին բանակ իւր ընդ կրրունկն, և եհաս յեզերս այգեստանեայց իբր կէս փարսախաւ հեռի ի քաղաքէն իւրմէ։ Ապա և թշնամեացն անարգել մըտեալ ընդ կիրճսն յերկրին բանակեցան ի դաշտին Սօղանլըխ անուանեալ գեղջ. և կարգեաց ներքինին զղօրս իւր դասս-դասս և զառաջեաւ առաքեաց զօրապետ մի քաջ չորս հազար արամբք՝ վաստակեցուցանել զքաջանուն զանպարտելին Հերակլ, որպէս զի կռեարաւ մարթասացի ապա ինքն յաղթել նմա։ Լուեալ զայս ամենայն բնակչաց քաղաքին՝ սասանեցան, լքան, լուծան և կարողին՝ էր, որ հեծեալ, և էր, որ հետի խոյս ետուն ի լեռնակողմն Կովկասու՝ զանձինս՝ ապրեցուցանել (որոց պատահեալ՝ փախտեայ մետասան հազարացն Սողոմոնեան զաղթելոց, կողովտեցին մերկացին զնոսա վոչ օգնելոյ և փախեան)։ Հասեալ թշնամեացն յայնկոյս այգեստանեայցն, յարձակեցան ի վերայ սակաւաթիւ, բայց հաւատարիմ զօրացն Հերակլեայ, և ժամա չորս պատերազմեալ՝
- 4
- 5

մեծ մասն զօրաց թշնամեաց դիաթաւալ ի թնդանօթացն Հերակլեանց կործանէին, օրինակ իմն իբրեւ ի հատու մանգաղացն քաջաշարժ հնձողաց՝ շեղջաշեղջ շրջեալ՝ դիտապաստ դիզանէին յերեսս յերկրի։ Զոր տեսեալ մնացորդացն՝ լքան, պարտուեցան և փախուցեալ յերեսացն Վրաց՝ անկան ի ռուն բանակն բռնաւորին այնպիսի իմն խռովայոյզ տրտունջ բարձեալ զնմանէ մինչև սակաւիկ միւս ևս, և մտածէր երկպառակուքիւն ի բանակ անդր։ Իսկ բռնաւորին առժամայն հասեալ ի վերայ՝ զիջուցանէր, խաղաղէր, քաջալերէր սնուսա, և խրախուսէր սամիքնեան ի ստացումն աւարից և գերեաց և գրուն բանակն ողջոյն յառաջ խաղացուցանէր, և ընդ առաւօտն ժամանեալ յանդիման աղքատին զօրաց և թնդանօթացն Վրաց սկիզբն առնէր մարտին։ Եւ մինչև ցկէս օր հրացանս առ միմեանս կոյր զկուրայն արձակէին, զի մարախաւատ էր երկիր. ապա ի մերժել միգին յարեւեան հողմոյն՝ աջս ամբարձեալ տէրին զսակաւաւոր զօրս Վրաց քաջալերեալ զօրացան և սքաւ ի նոսին հայեցեալ յանթիւ բազմութիւն (որք էին իբր ութսուն հազար արանց) պատրաստեալ լքան։ Իսկ՝ բռնաւորն ներքինի, որ ի վերայ լերին կացեալ դիտակն ի ձեռն զօրացն հրամայէր հայեցեալ և յայնկոյս քաղաքին տեսանէր զմանկունս, կանայս և զաղջկունս բնակչաց, որք իբր ի սառնամանեաց վարեալ փոթորկէ ձիւնաթաթաւ իմն գլխովք գեղեալ ի դաշտին համակ սպիտակ երնոցէին զայն վայր ընդարձակ, ապա նորոգ խրախոյս առ իւրան բառնայր՝ փութալ գրաւել զքաղաքն և զօրէն բազէից յայն որս աղաւնեաց խոյանալ։ Դաջալերեալ զօրացն և ևս սաստկացուցանէին զպատերազմ յոյժ, մինչև Հերակլ թեպէտ և բազում արիւղքիւնս քաջութեան ցուցեալ էր անդ, հայեցեալ թէ յոյս սակաւ մնացին իւրքն, խորհեցաւ ապրեցուցանել զանձն և խոյս ետ յայլուր յամուր բերդ անկանիլ, և մինչև էր ժամանեալ ի քաղանեաց դուռն, ահա հարած ինչ թշնամեաց այրուծիոց զհետ պնդէին կենդանւոյն ձերբակալել զնա, զոր տեսեալ ի քաղաքէն ուղղեցին զթնդանօթա ի հետամուտս, ոչ թողացուցանէին ժամանել առ նա, մինչև գերծուցեալ հհաս ուր դէմ եղեալն էր։ Արդ պատերազմն ընդ թնդանօթից զօրանայր, և արուեստաւորացն զօրութիւն նուազէր, մինչև տիրեալ սոցա երկիւղ տագնապի ի փախուստ ճէպէին թողեալ զգործիս, մնացին միայն առաջին և երկրորդ սպարապետք երկոքին, որք և ևս արիւարար վարեալ զթնդանօթսն՝ զբազումս թշնամեաց տապաստ արկանէին. բայց երկրորդ սպարապետն ի հրացանիցն թշնամեաց ի մահ վիրաւորեալ, մնաց առաջինն միայն, որ և զվերջին ճիգն ի գործ եղեալ արիւարար, բազում կոտորածս արար զնդակօք, ապա ի կողմանց յարձակեալ ի վերայ բազմութիւն թշնամեացն կենդանւոյն կալան զնա և չարաչար սպանին։ Տեսեալ Սաղոմոնի, եթէ մատնեցաւ քաղաքն, փախրստական մարտիւ ճողոպրեցաւ յերկիր իւր, ընդ որում մարթացաւ զերծանիլ նժգեհացեալն անդ՝ ականատես պատմիչս անցիցս, ուր գրեաց։

Ապա տեսեալ թշնամեաց զքաղաքն թափուր ի պաշտպանողաց, զրոհ տուեալ դիմեցին առհասարակ և մտեալ հարին կոտորեցին, և ապա

յաւար հարկանէին զոր ինչ ե գտանէին, տանջէին նաւթեայ հրով զեկեղեցականս ե զծերս քաղաքին՝ յայտնել զինչս զաղեալս:

Գերեցին զմանկամարդս, զկանայս, զղսաերս ե զմանկունս՝ զորս ի քաղաքին ե զորս ի դաշտին ցրուեալս, ե զբազումս ի ծերոց, որոց ճարակ հոռուն: Չարքունիս, զեկեղեցիս ե զվանորայս դատարկեցին յամենայն զարդուց ե սպասուց ե ի հուր ծախեցին: Չարչարէին, սպանանէին, առաւել ես զղենակիցս իւրեանց զմահմետական բերդաբնական անդ, յաւար ե ի գերութիւն մասնեալ: Այս ամենայն զործ կատարեցաւ ի մէջ աւուրց քսանից:

Ի վախճանի ի Թիւ արկեալ զմեռեալս Վրաց Թէ՛ ի պատերազմի ե Թէ ի կոտորածի աստ՝ զտին իբր յիսուն հազարաց ե զերեալք բազում: Կացեալ անդ քաղաքաւեր բռնաւորին իբրեւ ամիսս երիս ե լուեալ զխաղալ զօրացն Ռուսաց քսան հազարաց ընդ Ալանաց դուն՝ դէպ առ Պարսկաստան ե երեք հազարաց՝ դէպ առ ինքն, ինքնահալած եղև համայնիւքն, Թողեալ զՏփիլիք քաղաք աւերակ, խղճալի, մերկ ապրեցելովքն: Ուր դարձ արար ապա Հերակլ արքայ ե սուգ մեծ էառ ի վերայ աւերածոց քաղաքին ե կոտորելոցն: Վախճան սահմանակցացս խոովութեանց եղև այս, զի

Ոմն եհար զաւար, ոմն եղև Թշուառ,
ե այլ ոք օտար՝ էառ զայն զաւառ:
Միայն մնաց վայ մեռելոց
ե գերելոց տառապելոց:

Գրեցաւ ի Տփիլիս Փայտակարանի ի մագապուր գերծելոյ՝ յամի տեառն 1796 յունվարի ընդարձակութեամբ բառից յաճախութեան:

Յորմէ յապաւելով իմն խիտ առ խիտ տերեւոց բազմակոյտ բառից՝ զպտուղ պատմութեան ի լոյս արևու հոլանեալ՝ վերծանողացն մտաց հասու զործել կամեցեալ՝ համառօտեցաւ ի Արևմուտս ի Կոստանդնուպօլիս 1796 յունիսի:

Новооткрытая История разорения Тбилиси в 1795 г. анонимного армянского автора

(РЕЗЮМЕ)

Новооткрытая „История разорения Тбилиси“ Ага-Магомет-ханом в 1795 г. анонимного армянского автора представлена в небольшой рукописной тетради из фонда Арм. № 20 Госуд. музея Грузии в Тбилиси. В цикле специальной литературы на армянском языке, посвященной описанию опустошения Тбилиси в 1795 г. и последующих бедствий 1803—1904 гг. (Сероб, аноним—обладатель рукописи Сероба, Шамчя-Мелко, Артемий Арапатский, Хачатур Абовьян, священник Мел-

кисет Тбилисский, ашуг Кичик-Оглан, Галуст Шермазан-Вартанов), новооткрытая „Краткая история разорения Тбилиси“ самое раннее произведение, где дано описание этого разорения. Произведение это не что иное, как сокращенная редакция первоначальной, более пространной „Истории“, составленной в Тбилиси в январе 1796 г.; причем эта сокращенная редакция проработана в Константинополе в июне того же 1796 г. „Краткая история“ характеризуется многими интересными моментами, между прочим — попыткой летоисчисления со времени французской буржуазной революции, поскольку автор датирует нашествие Ага-Магомет-хана (Ахта-хана) на Тбилиси периодом „царствования султана в Константинополе Сулема III и самодержавия в России императрицы Нектарины (т. е. Екатерины) в четвертый (должно быть—шестой) год всеобщего восстания галлов (т. е. французов)“.

Л. Меликсет-Бек

Կ. Դամբարյան

ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ԿԻՐՈՎԱԿԱՆՈՒՄ

1935 թվի հունիսի 9-ին Պատմության և Գրականության Ինստիտուտը կիրովականից մի ղըություն սաացավ, որով հաղորդվում էր, թե այնտեղ կատարած հոդային աշխատանքների միջոցին բացվել են հնություններ, որոնք նման են դամբարաններին:

Բացված հնությունները «քարակղյա» դամբարաններ էին, որոնց երեսի սալքարերը երևալուն պես հոդային աշխատանքները դադարեցված և դամբարաններն անաղարտ վիճակում պահված էին մինչև մեր դնալը:

ՎԱՅՐԸ.—Բացված դամբարանները գտնվում էին կիրովականից (Լոռու Ղարաքիլիսա) 1,5 կիլոմետր դեպի արևելք, Դիլիջան տանող խղճուղու, Ղարափի-Հայ գետակից մոտ մի կիլոմետր դեպի հյուսիս ընկնող սեղանաձև բարձունքի հյուսիսային լանջի վրա, որի հյուսիսային ձորակով անցնում է Ֆաղուրլի գյուղի ճանապարհը: Այդ մասը կոչվում է «Դիմացի թաղ»:

Մինչև մեր դնալը հայտարարված էին միայն երեք դամբարան, որոնցից ամենահարավային կետում գտնվողը համարագրեցինք իբրեւ առաջին: Սրանից 2,60 մ դեպի հյուսիս-արևելք ընկած էր № 3 դամբարանը, № 1-ից 2,60 մ դեպի հյուսիս և № 3-ից 3,0 մ դեպի հյուսիս-արևմուտք ընկած էր № 2-ը:

Այդ երեքը պեղելուց հետո սկսեցինք նոր դամբարաններ որոնել, որի հետևանքով բացվեց № 4-ը: Վերջինս գտնվում էր № 2-ից 4,20 մ դեպի հյուսիս-արևմուտք, իսկ № 5 դամբարանը հայտարարեցինք № 4-ից 48 մ դեպի արևելք ընկնող տեղում:

Այդ սարալանջին աստ ու անդ դետնի վրա երևում էին մի քանի սալքարեր, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, դամբարանների ծածկեր էին, բայց ժամանակ չունենալու պատճառով չկարողացանք շարունակել պեղումները և բավականացանք միայն վերոհիշյալ 5 դամբարանների պեղմամբ:

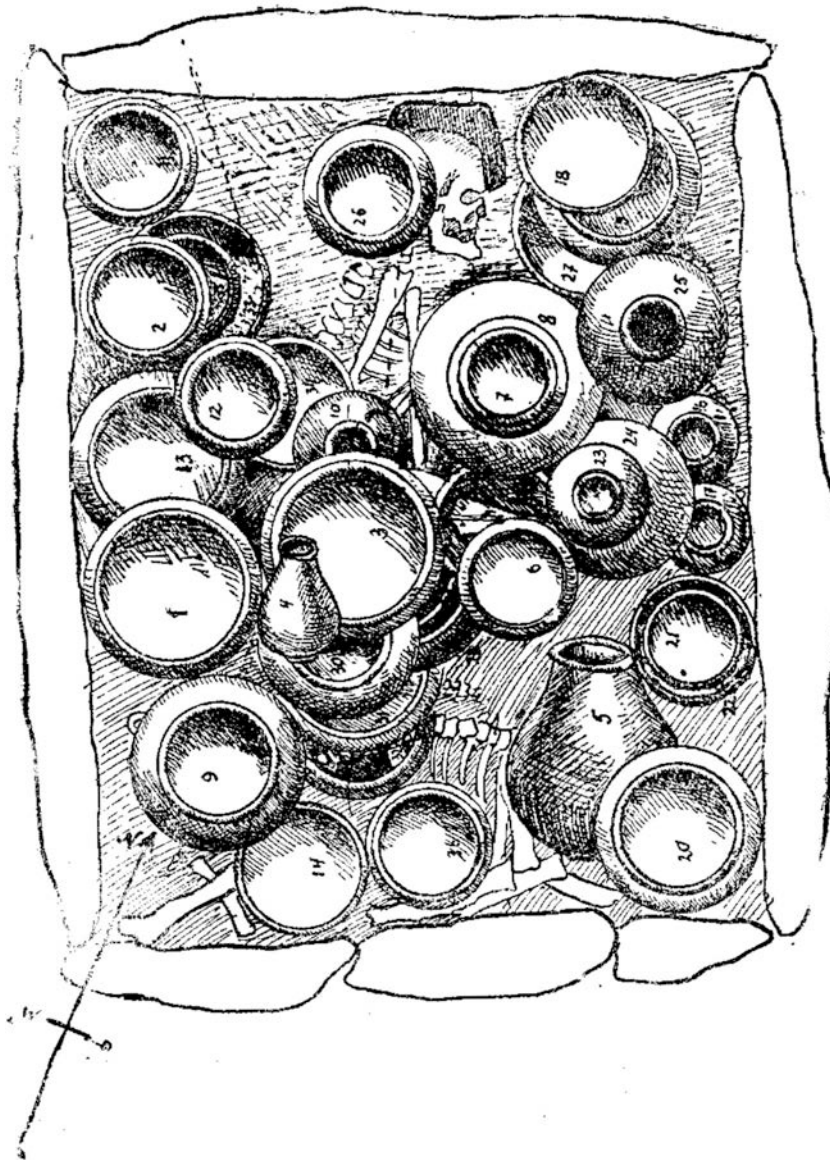
Այս սարալանջը, ինչպես նաև նրանից 3 կմ դեպի հարավ-արևելք գտնվող Վարդանուտի սովխոզի շենքերի բռնած տարածությունը¹ պետք է

¹ Որտեղ 1933 թվին պեղել ենք 17 դամբարան:

պահպանվեն որպես հարուստ հնավայրեր՝ հետազայում լայն չափով պեղումներ կատարելու համար:

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՕՐԱԳԻՐԸ

ԴԱՄԲ. № 1. Արտաքին նշաններ՝ չուշներ: Խորությունը՝ 1,15¹, բարձրությունը՝ 1,06, ծածկի սալի տակից: Նրկարությունը՝ 1,36: Լայնությունը՝

Ք 1 զամբանի լճի հանուր տեսքը՝ պեղումից հետո

¹ Չափումները հաշվված են մետրով:

1,06: Ուղղությամբ՝ հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևելք: Ծածկը՝ մի մեծ բնական սալքար, կողքերին դրված մի քանի մանր քարեր: Պատերը՝ երեք կողմից մեկական մեծ սալքարեր՝ կողերի վրա, իսկ հարավ-արևելյան պատը, շարված մանր քարերով, դամբարանի համար իբրև մուտք էր ծառայել: Հատակը՝ քարախառն ավազ:

Պեղման նկարագիր.— Դամբարանի հյուսիսային անկյունում դրված փոքրիկ քարը վերցված էր և ներսում երևում էին 8 կավե ամաններ: Դամբարանն սկզբնական շրջանում հողով լցված չի եղել, իսկ հետագայում՝ քարերի արանքից, խոնավության հետ միասին ներս էր թափանցել չափազանց բարակ հող և դամբարանի հատակում գոյացել 0,20—0,40-ի հասնող մի շերտ, որը անկյուններում և ընդհանրապես ծածկի քարերի արանքների տակին ավելի հաստ շերտ էր կազմում, քան մնացած մասերում:

Պեղումներն սկսեցինք վերևից, շերտ առ շերտ հողն իջեցնելով: Այդ շերտերից յուրաքանչյուրի հաստութունը պայմանավորված էր երևացող ամանների՝ հողի մեջ թաղված լինելու չափով:

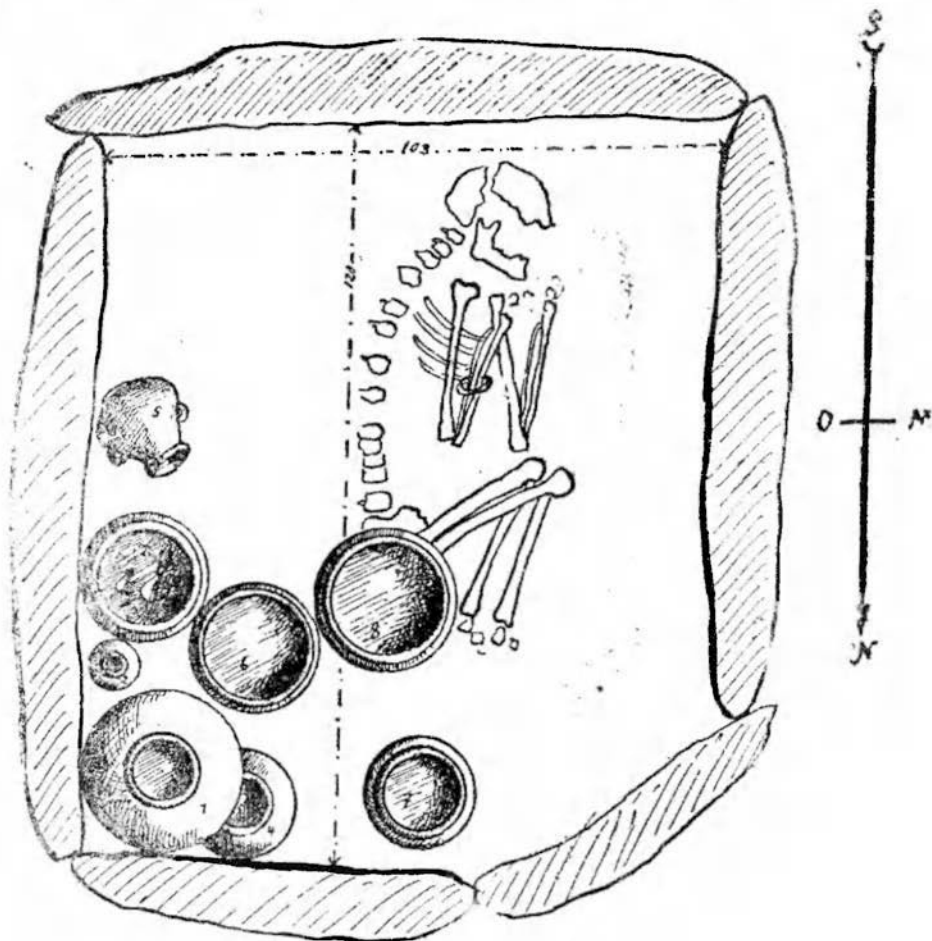
Դամբարանում կային մանր ու խոշոր 36 կավե ամաններ, որոնց դասավորությունը որևէ սխեմայի վերագրելու մեր բոլոր ջանքերը մնացին ապարդյուն, որովհետև նրանք այնքան շատ էին, որ դամբարանի ամբողջ տարածությունն էին բռնում և շատերն էլ իրար վրա էին դրված: Բացառությամբ կողքի ընկած մի քանիսի, բոլոր ամանների բերաններն ուղղված էին դեպի վեր և մի քանիսի մեջ էլ անասունների ոսկորներ կային: Սակայն մի բան պարզվեց, որ սկզբնական շրջանում խեցեղենը դրված պիտի լիներ կմախքից ազատ մնացող տարածության վրա:

Հատակի ավազուտի վրա կառ մի տղամարդու կմախք, որի՝ ամանների ծանրություն տակ ջարդված դանդը գտնվում էր հյուսիս-արևելյան պատի մեջտեղում, մի տափակ քարի վրա: Գանգի ոսկորներից համեմատաբար լավ էին մնացել առամներն ու ականջին մոտեցող մասերը: Կմախքը պահպանված էր հյուսիսից դեպի հարավ, ձախ կողքի վրա կուչ եկած վիճակում՝ ծավալած ձեռներով և ոտներով:

Կմախքի գոտկատեղի արևելյան կողմում գտնվեց մի բրոնզե դաշույն, որի բրոնզե տանձաձև երախակալը գտանք դամբարանի արևմտյան անկյունում: Կմախքի աջ ձեռի ոսկորների մոտ գտանք բրոնզե մի ապարանջան:

Դամբարանի հարավ-արևելյան պատին դուգահեռ, պահպանված, կուչ եկած վիճակում՝ ձախ կողքի վրա ընկած էր մի եզան կմախք, որի գլուխը գտնվում էր դամբարանի արևելյան անկյունում:

ԴԱՄԲ. № 2. Արտաքին նշաններ՝ չունի: Խորությունը՝ 1,10: Բարձրությունը՝ 0,68: Երկարությունը՝ 1,20: Լայնությունը՝ 1,03: Ուղղությամբ՝ նախորդի ձևով՝ հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևմուտք: Ծածկը՝ 2 մեծ բնական սալքարեր, իսկ արանքներում՝ ավելի մանրերը: Պատերը՝ երեք կողմից մեկական մեծ սալքարեր՝ կողերի վրա դրված, իսկ հյուսիս-արևմտյան կողմից՝ մուտքը, որը ծածկված էր որմնաքարերի շարվածքով: Վերջինիս մոտ սևահող շերտն իջնում էր մինչև դամբարանի բերանը, իսկ մնացած մասերում նա միայն 0,48 հաստություներ ուներ: Հատակը՝ քարախառն ավազ:

№ 2 դամբարանի ընդհանուր աեսքը՝ պեղելուց հետո:

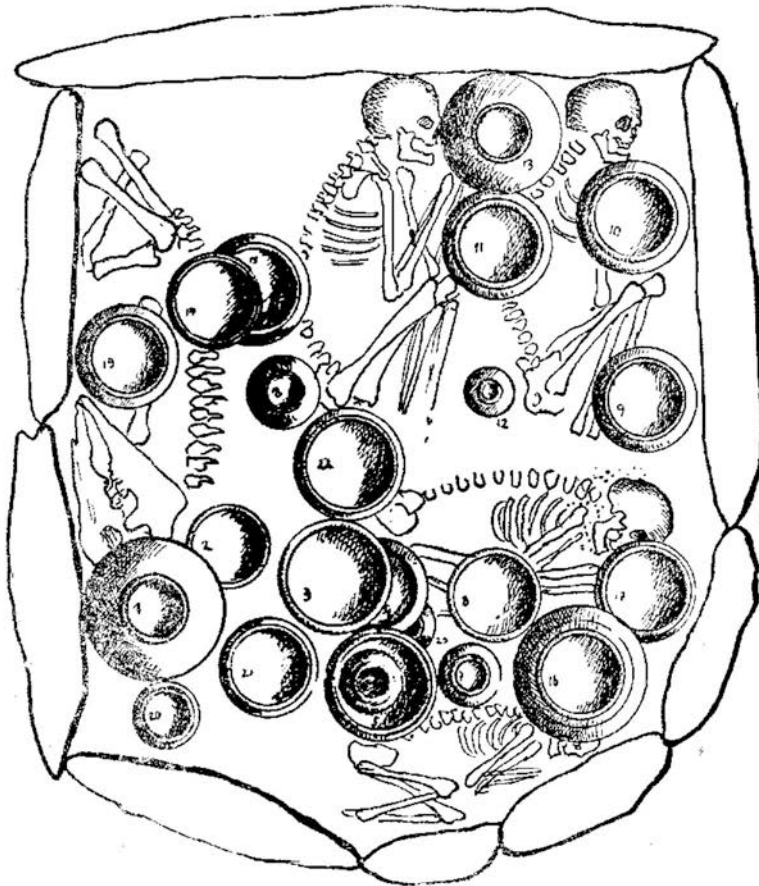
Պեղման նկարագիր.—Այս դամբարանը, նախորդի նման, սկզբնական շրջանում հող չի ունեցել, բայց խոնավության հետ, ժամանակի ընթացքում, թափանցել էր 0,20—0,40 հող:

Դամբարանի հյուսիս-արևելյան մասում դրված էին սև կավե 8 մեծ ու փոքր ամաններ՝ բերանով դեպի վեր, որոնց մի քանիսի մեջ կային անասունների ոսկորներ: Մարդկային կմախքը պառկած էր ձախ կողքի վրա, կուչ եկած վիճակում, գլուխը հարավ-արևելյան պատի մոտ, իսկ իրանը դեպի հյուսիս-արևմուտք: Կմախքի աջ բազկոսկրի վրա կար մի բրոնզյա ապարանջան, որը, ժանդից փչացած լինելու պատճառով, 2 մասի էր բաժանվել:

ԴԱՄԲ. № 3. Արտաֆին նշաններ՝ չուներ: Խորությունը՝ 1,0: Նրկարություն՝ 1,5: Լայնություն՝ 1,27: Ուղղությունը՝ հյուսիսից դեպի հարավ: Ծածկը՝ 2 մեծ սալքարեր: Պատերը՝ հյուսիսայինը՝ մի մեծ սալքար արևմտյանը՝ 2 իրար կողքի դրված սալքարեր, արևելյանը՝ 3 սալքարեր, որից հետո դամբարանը նեղանում էր և հարավային մասում վերջա-

նում մի փոքրիկ սալքարով, որը դամբարանի համար իբրև մուտք է ծառայել: Հատակը՝ դեղնավուն կավե հիմնահողի շերտը:

Պեղման նկարագիր.—Սկզբնական շրջանում հող չի ունեցել, բայց հետագայում բարձրության կեսը լցվել էր բարակ հողով:

№ 3 դամբարանի ընդհանուր տեսքը՝ պեղելուց հետո:

Դամբարանի հատակին, կմախքներից ազատ մնացող տեղերում դրված էին սև կավից շինած 23 մեծ և փոքր ամաններ, որոնցից մի քանիսի մեջ կային անասունների ոսկորներ: Հյուսիսից դեպի հարավ, ձախ կողքի վրա պառկած էին 2 մեծահասակների կմախքներ, որոնց մոտ ոչ մի իր չգտնվեց: Սրանց սեռը չկարողացանք որոշել, որովհետև ոսկորներն արդեն քայքայվել էին և փոշիացել: Արևելքից դեպի արևմուտք, դարձյալ ձախ կողքի վրա, կուչ եկած վիճակում, պառկած էր մի կնոջ կմախք, որի հարավային կողմում, այսինքն կնոջ գրկում, կար նույն զիրքով պառկած մի երեխայի կմախք: Կինն ուներ բազմաթիվ զարդարանքներ—134 սարգիոններ, 38 կարմիր մասսայից պատրաստած, 169 ծարիրե և 36 բրոնզե ուլունքներ, երկու ծարիրե պանդլոքներ, 2 ծարիրե մեղալյոններ՝ խաչի և սվաստիկայի նշան-

ներով, բրոնզե ասեղ, ծարիրե կոճակներ և այլն, որոնք գտնվում էին կմախքի կրծքին մոտիկ մասերում, մինչև որովայնի մոտերքը:

Դամբարանի արևմտյան պատին զուգահեռ, կորացած ողնաշարով և ծավլած ոտներով, ձախ կողքի վրա պառկած էր եզան ամբողջ կմախք:

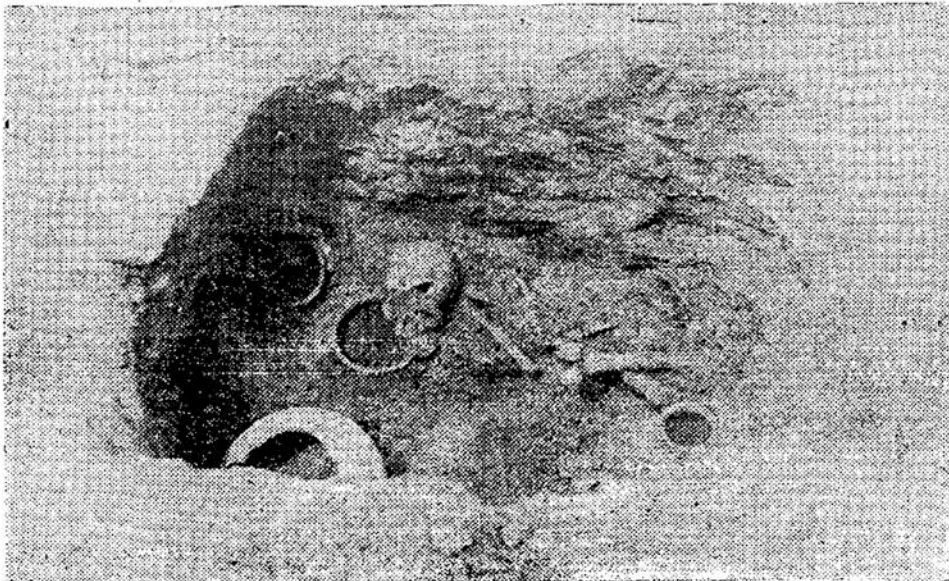
ԴԱՄԲ. № 4. Արտափն նշաններ՝ չուներ: Խորություն՝ 0,50: Բարձրություն՝ 0,77: Նրկարություն՝ 1,20: Լայնություն՝ 0,91: Ուղղություն՝ հյուսիսից հարավ: Ծածկը՝ երկու սալքարեր: Պատերը՝ չորս սալքարեր, յուրաքանչյուր կողմի վրա մեկ հատ: Հատակը՝ դեղին հիմնահող:

Պեղման նկարագիր.—Մկղբում, մյուսների նման, հող չէր ունեցել, բայց ծածկի քարերը չէին կարողացել ապահովել ներսը, ուստի ժամանակի ընթացքում հողն այնքան էր մաղվել դամբարանի մեջ, որ դատարկ տաքածուծյուն չէր փնացել բոլորովին:

Այս դամբարանն ուներ տարբեր մեծության 9 կավե ամաններ, որոնք շարված էին դամբարանի հյուսիսային կողմում: Նրանցից մեկում, № 3-ում, գտանք մի բրոնզե նիղակի ծայր և մի բիզ:

Այս դամբարանում կմախքը ոչնչացել էր, միայն հյուսիս-արևելյան անկյունում գտանք մարդկային ատամներ, որոնք զրված էին մի տափակ քարի վրա, որից և ենթադրեցինք, թե կմախքը՝ սկզբնական շրջանում, պետք է պառկած լիներ ձախ կողքի վրա, կուչ եկած վիճակում, մանավանդ որ այս դամբարանում գտնվեց նաև մի եզան կմախք, ձախ կողքի վրա պառկած՝ արևելյան պատի տակ:

ԴԱՄԲ. № 5. Արտափն նշաններ՝ չուներ: Խորություն՝ 0,40: Բարձրություն՝ 0,70: Նրկարություն՝ 1,05: Լայնություն՝ 0,65: Ուղղություն՝ արևել-

№ 5 դամբարանը պեղման միջոցին:

քից արևմուտք: Ծածկը՝ երկու սալքարեր: Պատերը՝ յուրաքանչյուր կողմի վրա մի սալքար: Հատակը՝ դեղնավուն հիմնահողի շերտը:

Պեղման նկարագիր.— Դամբարանն ամբողջապես լցված էր կոշտ հողով: Կմախքն սկզբնական շրջանում նստած վիճակում է եղել, բայց հետագայում գլորվել և կողքի էր ընկել: Կողքերին շարված էին 5 կավե ամաններ, որոնցից մեկը մնացել էր ծնոտի տակ և մեկն էլ կողքերի ոսկորների տակ: Վերջինս միակ ձեռագործ ամանն էր, որը շատ վատ էր թրծված, այլ ձեռագործ ամաններ չգտնվեցին:

Այս դամբարանն սկզբում հող չի ունեցել, բայց հետագայում ծածկի սալքարը կողքի է գնացել, որի հետևանքով էլ դամբարանը լցվել էր հողով: Մարդու կմախքն ամենից լավ պահպանվել էր այս դամբարանում:

Հյուսիսային անկյունում, հատակից 0,35 մ վրա, սալքարերի արանքից գտնվեց մի բրոնզյա տերևաձև նիզակի ծայր՝ ծոված վիճակում:

ՊԵՂՎԱԾ ԻՐԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Գործիքներ և զենքեր.— Գտնված զենքերի ու գործիքների մեծ մասը բրոնզից է, քարե կամ երկաթե իր չգտնվեց: Մետաղյա իրերի քանակը թեև քիչ է, բայց նրանց արժեքը չափազանց մեծ է, որովհետև բոլորն էլ արխայիկ ոճի իրեր են, որոնք կամ շատ հազվագեպ են և կամ առաջին անգամն են գտնվում:

№ 1 դամբարանից գտնվեց բրոնզյա դաշույնի մի շեղք: Շեղքի վերջավորութունից մինչև նրա ծայրը երկու երեսից էլ մի հարթաձև բարձրութուն է անցնում, որը շեղքի ծայրի մոտ ավելի է նեղանում և ցածրանում: Շեղքի վերջավորության մոտ 2 փոքր ծակեր կան՝ շեղքը կոթին գամելու համար: Երկարութունն է 21,5 սմ, լայնութունը՝ 3,2 սմ— մեջտեղում, իսկ վերջավորության մոտ նա լայնանում է մինչև 6,2 սմ: Դաշույնի այս ձևը համարվում է հնագույնը, որի նմանը գտել է Ե. Լալյանը Ն. Բայաղետի Փաշաքյանդ գյուղի մոտ¹: Մի նման էլ Լենքորանի քարակղյա դամբարաններից պեղել է Ժ. դը Մորգանը²: Վերջին գաշույնի մասին ինչպես ինքը՝ պեղողը, նույնպես և Պասել ու Լատինին հնագետները կարծիք են հայտնել, որ թեև նա ձևով արխայիկ է, բայց հնի մնացորդ է և գործադրվել է նոր ձևերին զուգահեռաբար³:

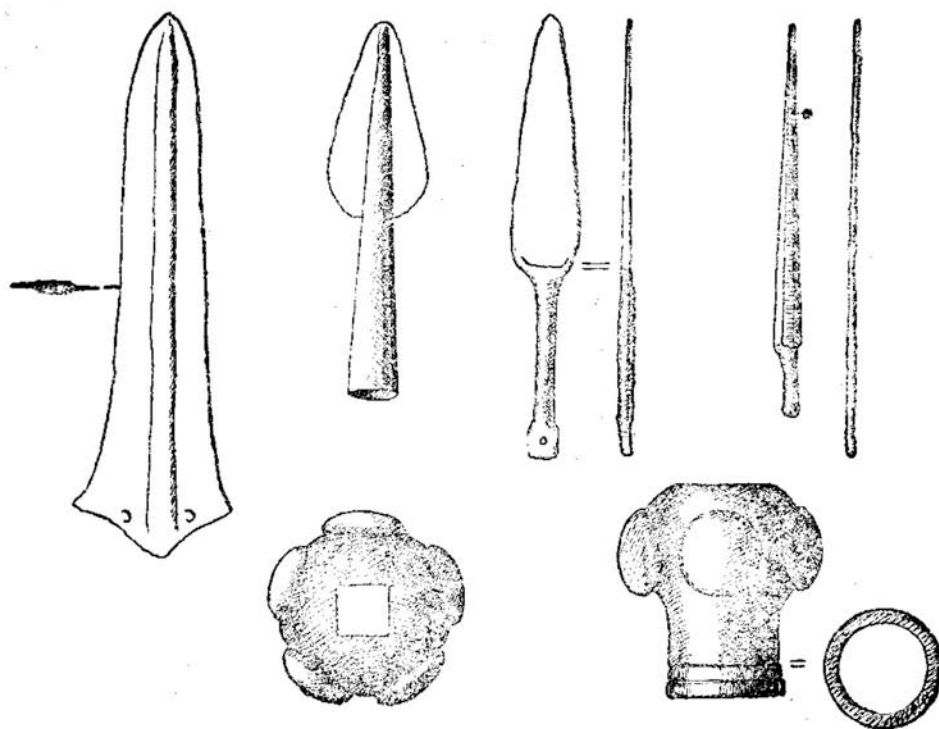
Մեր պեղած վերոհիշյալ դամբարանում գտնվեց նաև այդ դաշույնի երախակալը, որը աանձի ձև ունի, գլխին քառակուսի անցք կա, իսկ փայտե բնին հագնելու տեղում՝ կլոր մեծ անցք: Փորի վրա ունի հինգ մեծ կլոր ելուստներ, որոնք մի շրջան են կազմում նրա ուռուցիկ մասի վրա: Այս երախակալի նմանը գտել է Ե. Լալյանը, բայց թե որտեղ է գտել, այդ մասին չի հիշատակում իր աշխատության մեջ⁴:

¹ Ե. Լալյան—Դամբարանների պեղումներ Պորդղային Հայաստանում

² J. de Morgan—Prehistoire Orientale, t. III-e, p. 203, fig. 197.

³ Пасек и Латыкин—Очерки до истории Северного Азербайджана. Известия об-ва обследования и изучения Азербайджана, в. III, стр. 132.

⁴ Ե. Լալյան—Դամբարանների պեղումներ Պ. Հայաստանում, էջ 161, նկ. 117: Իրն այժմ գտնվում է ՀՍՍՌ Պատմական թանգարանում:

Նկ. 5. Հայտարարված դենքեր և դործիքներ. — բրոնզե դաշույն՝ № 1 դամբարանից, գեղարդ՝ № 5 դամբարանից, հերուն՝ № 4 դամբարանից, ասեղ՝ № 3 դամբարանից, դաշույնի դուլ՝ № 1 դամբարանից (նկարված տարբեր կողմերից):

№ 4 դամբարանում գտնվեց մի բրոնզե ցիգակի տեքեանաձև ծայր, որի կոթառն ինքն է մտած եղել փայտե կոթի մեջ: Նիզակի հարթ լեզվակի երկարությունը 9,0 սմ է, որից հետո լեզվակի հիմքն ուղղանկյուն է դառնում: Կոթառն ունի 7,6 սմ երկարություն և մեխի նման կլոր է, որի վերջավորությունը տափալանաձև է. այդ տափալ տեղի մեջտեղում կա մի ծալ՝ նիզակը փայտե կոթին դամելու համար: Նիզակի այդպիսի տիպ մեզ ծանոթ չէր մինչև այժմ: № 5 դամբարանում գտնվեց մի այլ ցիգակի բրոնզե ծայր, որի կոնաձև ու սնամեջ կոթառն ինքն է հագնվել փայտե ձողի վրա: Սրա կոթառը, որ տեքեանաձև լեզվակի վրա վերևից մինչև ծայրն է հասնում, լեզվակից հետո շատ կարճ է, նիզակի ծայրի 16,0 սմ ընդհանուր երկարության մեջ բռնում է միայն 7,0 սմ: Այդպիսի կարճ կոթառ ունեցող նիզակը համարվում է հնագույնը: Կոթառի մեջտեղում երկու կողմից մեխերու համար կան 2 ծակեր, որոնք ընկած են ուղիղ լրար դիմաց:

№ 3 դամբարանում գտնվեց մի բրոնզե հերուն՝ 7,8 սմ երկարությամբ, որի բոլոր ծայրը նեղանում և կլորանում է, իսկ ընդհանուր առմամբ քառանկյունի է: Նման հերուն գտել է Իվանովսկին Գանձակի դամբարանում¹ և

¹ Материалы по археологии Кавказа, вып. VI, табл. IX, рис. 7.

Ե. Լալայանը՝ տեղը չի հիշատակում¹: № 3 դամբարանում գտնվեց նաև մի գլանաձև բրոնզե ասեղ՝ 8,2 սմ երկարությամբ, որը, սակայն, որևէ նորոթյուն չի մտցնում եղածների շարքում:

ԿԵՐԱՄԻԿԱ.—Գանվեցին 81 կավե ամաններ, որոնցից 80-ը շինված էին դրդի վրա և միայն մեկն էր ձեռագործ ու վատ թրծած: Բոլոր ամանները սև կավից են և, բացի մի քանիսից, մյուսները փայլեցրած չեն: № 1 դամբարանը ռեկորդային թվով կավե ամաններ էր պարունակում՝ 36 հատ: Միայն մի դեպք է մեղ ծանոթ, երբ նույն չափով ամաններ են եղել մի դամբարանում²:

Մեր պեղած ամանները ստորաբաժանվում են հետևյալ տեսակներին.—խնցիկներ պորտածակով—3 հատ՝ 30×30 միջին մեծությամբ: Գավ—4 հատ, պնակ—2, ֆնացածները տարբեր մեծությամբ նույնաափալ կճուճներ են:

Ամանների մեծագույն մասը օրնամեմտներ չունեն: Ունեցողների մեծագույն մասն էլ միայն շրջան կազմող հասարակ գծեր ունեն, որոնց թիվը յուրաքանչյուր ամանի վրա 1-ից 6-ի է հասնում: Միայն 9 ամաններ ունեն քիչ թե շատ զարդարանքներ, որոնք դարձյալ մի առանձին բարդությամբ չեն ներկայացնում և արված են ձեռքով ու սրածայր գործիքով: Նրանցից մի քանիսն ունեն օձաձև անկանոն կոր գծեր, որոնք փակ շղթա են կազմում, կամ մանր փոսիկներ՝ կետերի և ստորակետների ձևով, սրածայր ալիքներ և եռանկյունաձև զուգահեռ գծեր և կամ ուռուցքներ:

ՁԱՐԴԱՐԱՆՔՆԵՐ.—Ձարդարանքների մեջ ամենից ուշագրավը չորս մեղալյոններն են, որոնց բոլորի երեսին խաչի նշաններ կան:

Քաչի նշանը ծանոթ է եղել Հայաստանի նախաբնիկներին: Ժ. դը Մորգանը գտել է հինգ տիպի խաչեր (իր գրքի №№ 172—176 նկարներ, էջ 159), որոնցից երկուսը՝ բրոնզե գոտու վրա (Մուսի Նրի), մեկը՝ սև կավե պնակի հատակին (նույն տեղում), ֆնացած երկուսը՝ մեղալյոնների վրա (Մուսի Նրիում և Շեյթան-գաղում): Վերջիններիցս մի տեսակը անագից է և գտնվել է ուլունքների հետ շարված վիճակում: Մորգանը Շեյթան-գաղում գտել է նաև $2,5 \times 2,9$ մեծությամբ մի բրոնզե մեղալյոն՝ խաչի նշանով:

Մի մեղալյոն՝ խաչի նշանով, պեղել է Ե. Լալայանը Աղիամանում (Ն. Բայազետ):

Այո բոլոր դուռները ցույց են տալիս, որ խաչի նշանը Հայաստանի նախաբնիկների մեջ շատ տարածված է եղել: Մեր գտած մեղալյոնները խաչակիր երեսի կենտրոնում կլոր բշտիկներ ունեն, որոնք համընկնում են նաև խաչի կենտրոնին: Մեծ մեղալյոնը խաչի յուրաքանչյուր թևի մեջտեղում ունի մի բշտիկ, իսկ լայնաթև խաչի

Նկ. 6. Ծաբրերի մեղալյոն՝ № 3 դամբարանից:

¹ Ե. Լալայան — Դամբարանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում, էջ 182, նկ. 261.

² Լենքորանի թաղիում J. de Morgan-ի պեղած դամբարաններից մեկում եղել են 36 կավե ամաններ (Prehistoire orientale. t. III, p. 267, fig. 248).

արանքներում, նրա թևերին՝ զուգահեռական ուռուցիկ գծեր, որոնք գեղեցիկացնում են մեղալյոնը: Կանթը, որով կախված է եղել մեղալյոնը, ընկնում է խաչի թևերից երկուսի արանքում, այսպիսով, կախված մեղալյոնի վրա խաչը եղել է ոչ թե ուղիղ ղերքով՝ վերից ներքև և հորիզոնական թևերով, այլ թևք: Երկու փոքր մեղալյոնների մեկական երեսները զարդարված են խաչով, իսկ հակառակ երեսները բոլորովին հարթ են: Մեր գտած չորս մեղալյոններն արժեքավոր են նաև նրանով, որ նրանց մետաղը քիչ պատահող ծախիսն է (անտիմոն):

Ծարիրը ծանոթ է եղել Հայաստանի նախաբնիկներին և նրանց թանգարժեք մետաղն է համարվել:

Օրինակ՝ Իվանովսկին Գանձակի դամբարանում գտել է ծարիրյա հետեյալ իրերը. մի ինչ-որ իրի կտոր՝ շրջանաձև նշաններով (№ 12 դամբարանից), 8 հատ քառանկյունի թիթեղ՝ նշանով (№№ 38 և 87 դամբարանների), 7 հատ մեղալյոն՝ ալծի քանդակներով (№ 12 և 28 դամբարանների) և 2 կոճակ (№ 14 դամբարանի):

Ընկ. Ստ. Լիսիցյանը Ձանգեղուրից բերել է ծարիրյա զոտու հատվածներ, որոնք գյուղացիները գտել են մի դամբարանում (Անդեղակոթ գյուղի մոտ): Ռոսկերը Գանձակում գտել է ծարիրյա ուլունքներ:

ՈՒԼՈՒՆՔՆԵՐ.— Սարգիսյանն ուլունքները ոչ մի նորոթյուն չեն բերում, որովհետև նրանք սովորական են այս տիպի դամբարաններում և շատ են գտնված այլևայլ տեղերում: Սրանք պլանաձև ու զնդաձև են: Գտնվեցին նաև ալեկի փոքր մեծությամբ, կարմիր մոսսայից պատրաստած պլանաձև ուլունքներ, որոնք նույնպես սովորական են նման դամբարանների համար: Մեզ համար մեծ նորոթյուն էին ոսպաձև ծարիրյա ուլունքները, որոնցից գտնվեց մոտ 150 հատ. սրանց ճիշտ նմանը կային և ոսկորից: Գտնվեցին նաև 2 հատ ծարիրյա մեծ ուլունքներ, որոնք ծակված են հաստությամբ միջից և նման են կոճակներին:

Մնացած զարդարանքների մեջ հիշատակվեցյալ արժանի են բրոնզյա մատանիները և ապարանջանները, որոնք սովորական են անդրկովկասյան նույնատիպ դամբարաններում:

ՊԵՂՎԱԾ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ ՏԵՂԸ «ՔԱՐԵ ԱՐԿՂՆԵՐԻ» ՍԽՏԵՄԻ ՄԵՋ

Մեր պեղած հինգ դամբարաններն էլ պատկանում են Հայաստանի հնագույն թաղումների ամենաբազմօրինակ ձևերից մեկին, որն ընդունված է կոչել «քարե արկղներ»: Ընդհանրապես նրանք կառուցված են լինում 5—6 սալքարերից, որոնցից 4-ը դրված են լինում չորս կողմերում՝ կողերի վրա, և մեկը կամ երկուսը նրանց ծածկում են վերևից:

Հնագետներից ոմանք նկատել են, որ «քարե արկղների» սխառմը որոշ էվոլյուցիա է ապրել: Դեռևս Բայերնը նկատել է, որ նրանց մեջ կան այնպիսիները, որոնց 3 կողմերը կազմվում են երեք անտաշ սալքարերից, իսկ մի կողմից ունեն բացվածք, որտեղով ննջեցյալին դամբարանի մեջ են դրել և ապա անցքը փակել որմնաքարերով¹:

¹ Fredrick Bauerne. — Contribution à la archéologie du Caucase, précédée, d'une introduction biographique par E. Chantre, Lyon, 1882.

Բոլոր պեղողների կարծիքով՝ «քարե արկղների» այս տիպը հնագույնն է։ Նոր տիպերն արդեն չորս կողմերից էլ մեծ սալքարերով են պատված լինում, որոնց մեջ ննջեցյալին իջեցնում էին վերևից և ոչ կողքից¹։

Ժակ դը Մորգանը, որ Հայաստանում պեղել է 1056 դամբարան, ժամանակագրական գասակարգման մեջ հնագույն տեղը տալիս է այն տիպին, որը նա անվանում է «Tombeaux de grande taille և անմիջապես ավելացնում. „Le mort y était introduit par coté: armes de bronze et de fer.— Localité: Redkine-lager, Djalall-Ogli sépulture isolé d' Akthala², այսինքն «գերեզմաններ ահագին մեծությամբ։ Ննջեցյալին մտցրել են կողքից։ Զենքերը՝ բրոնզից և երկաթից։ Տեղը՝ Ռեդկին-լագեր, Զալալ-օղլի։ Մի քանի առանձնացած դամբարաններ՝ Ախտալայում»։

Մեր պեղած դամբարաններից 3-ն այդ տիպին էին պատկանում։ Նրանց 3 կողմերի վրա դրված էին մեկական մեծ սալեր, իսկ չորրորդ կողմից մուտքն էր, որը շարված էր որմնաքարերով։ Դամբարաններից 5-ն էլ հող չեն ունեցել, № 5-ը տարբերվում էր միայն նրանով, որ սրա մեջ կմախքը նստած վիճակում էր գտնվում, այնինչ, մնացած չորսի մեջ կմախքները պառկած էին։

Դամբարանների ուղղութիւնը հյուսիսից հարավ էր, բայց երբեմն էլ հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևելք։

ԿՈՒԵԿՏԻԼ ՅԱՂՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Իայերնը 'Ռեդկին-լագերում գտել է մի քարարկղյա դամբարան, որի մեջ պառկած է եղել մի մոր և մի երեխայի կմախք³։

Մորգանը Շեյխան-դաղում պեղել է քարարկղ դամբարան (№ 104), որի մեջ պառկած են եղել 2 կմախքներ, մեկի գլուխը հարավային կողմում, իսկ մյուսինը՝ հյուսիսային⁴։

Լեռնային Ղարաբաղում Իվանովսկին պեղել է մի կուրգան, որն ունեցել է 3 մարդկային և 2 ուղտի կմախքներ⁵։

Սեանա լճի ափերին՝ Ն. Բայազետի և Մարտունու շրջաններում՝ Ե. Լալայանը պեղել է բազմաթիվ կուրգաններ, որոնք պարունակել են համայնական թաղումներ։

Այս կուրգանների ներսը քարարկղյա դամբարաններ են՝ ավելի մեծ չափերի, որտեղ տեղավորված են լինում սովորաբար մի տղամարդու և մի կնոջ կմախք, լինում են նաև երեխաների կմախքներ։ Կմախքների այս

¹ «Քարե արկղներն» իրենց գոյությունը շարունակել են նաև քրիստոնեական շրջանում։ Բայց սրանք էապես տարբերվել են հնագույններից։ Քրիստոնեական շրջանի «քարարկղները» փոքր ու նեղ են, իրեր չեն պարունակում և արկղը կազմող քարերը լավ տաշված ու հղկված են։ Նման 28 դամբարաններ պեղել ենք Լենինականի Կապս գյուղի սահմաններում։

² J. de Morgan. — Mission scientifique au Caucase. études Archéologiques et historiques t. I-er, p. 86.

³ Ե. Լալայան — «Դամբարանների պեղումներ Պորհրդային Հայաստանում», էջ 66

⁴ Mission scientifique au Caucase. XI, p. 54—55 fig 15.

⁵ Материалы по археологии Кавказа, вып. VI, стр. 157—161.

խումբն ունենում է զարգարանքներ, զենքեր և զործիքներ: Նույն դամբարանում, պատերի տակ շարքով պաղած են լինում ծառաների կմախքներ՝ հրքեմն գլխատված, երբեմն էլ դամբարանի մեջ գլխովայր ընկած:

Այս տիպի համայնական թաղումները «քարե արկղներ» սխտեմի մեջ հնադույն տեղն են զբաղում, սրանց ավելի զարգացած տիպը, այսպես կոչված նրանց անհատական թաղման էտապը, կուրգաններ չի ունենում:

Համայնական թաղումները կարելի է ստորաբաժանել երկու տեսակների. ա) մայր ու երեխա և բ) բազմամարդ:

ա) Ամենայն հավանականությամբ՝ երեխայով միասին կնոջ դամբարաններն արդյունք են մոր մահվանից հետո երեխային մեռցնելու սովորությունից, որը հատուկ էր նախնադարյան կենցաղով ապրող բազմաթիվ ժողովուրդների: Այդ սովորությունը նրանց կենցաղում առաջացել էր գոյությունից դաժան պայմանների հետևանքով, քանի որ մոր մահվանից հետո երեխան, առանց նրա կաթի, երկար չէր կարող ապրել:

Մոր և երեխայի համատեղ թաղումներն արդյունք են արտադրողական ուժերի զարգացման ցածր աստիճանի, երբ համայնքն ի վիճակի չէր ծնված բոլոր երեխաների կերակրման ու դաստիարակություն գործն ապահովելու և այդ պատճառով սահմանափակ թվով երեխաներ էին պահում:

Այս սովորությունն ունեն նաև նախնադարյան կենցաղով ապրող բազմաթիվ ժողովուրդներ: Օրինակ՝ ավստրալիացիներն սպանում են իրենց երեխաներից շատերին, որպեսզի տեղից տեղ շարժվելու հնարավորություն ունենան: Նոր-գվինեացիք երկուսից ավելի երեխաներին՝ մեռցնում են: Նույն սովորությունն ունեն նաև էսքիմոսները հնում, Ամերիկայի և Աֆրիկայի բնիկները և այլն: Այս ձևով նրանք իրենց բնակչության թիվն են կարգավորում, իհարկե ելնելով իրենց տնտեսական հնարավորություններից: Երեխաներին մեռցնելու սխտեմն ընդունված և օրինականացված է եղել նաև Սպարտայում ու Հռոմում:

Այսպիսով, Հայաստանի նախաբնիկների մեջ մոր և երեխայի համատեղ թաղումները պետք է վերադրել ոչ թե պատահականության, երբ մայրն ու երեխան միասին էին մեռնում, այլ դա, անկասկածորեն, մոր մահվան զեպքում երեխային սպանելու սովորություն արդյունք էր: Զուեռք է մոռանալ, որ երեխան մինչև չափահաս և ինքնուրույն դառնալը գտնվում էր մոր խնամքին, նրա հոգատարության տակ և մոր մահից հետո սպանում էին ոչ միայն ծնկեր երեխաներին, այլև նրանցից ավելի մեծահասակներին¹:

բ) Բազմամարդ թաղումների մեջ կենտրոնական տեղը զբաղում են մարդ ու կինը, որոնց հետ, անկյուններում պաղած վիճակում, թաղված են լինում նաև այլ անձնավորություններ:

Այսպիսի դամբարաններ, որոնցով շատ հարուստ են Նոր Բայազետի և Մարտունու ծովափնյա շրջանները, պեղել է Ե. Լալայանը՝ 1906—1908 թ.թ. ընթացքում:

Բնական է, որ մարդ ու կինը, ինչպես նաև մնացած անձինք, միա-

¹ Մեր գյուղերում մինչև 7 տարեկան ծնկերներ կան:

սին չէին կարող մեռնել իրենց բնական մահով, այլ պետք է ընդունենք, որ նրանցից մեկի մահվան հետևանքով սպանված և նրա հետ թաղված են ֆնացածները:

Տղամարդու մահվան դեպքում կնոջն սպանելու և նրա հետ թաղելու մասին բավականաչափ դրավոր և հնագիտական տեղեկություններ կան Եվրոպայի, Ասիայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի վերաբերյալ: Թաղման այս ձևը բոլոր ժողովուրդների մեջ մի ընդհանուր նմանություն ունի—դա այն է, որ ամեն մի տղամարդու մահվան դեպքում կնոջը չեն սպանել, այլ այդ երեւոյթը հատուկ է եղել միայն իշխանական և առհասարակ բարձր դիրք ունեցող անձնավորություններին:

Հենց այն հանգամանքը, որ տղամարդի հետ, բացի կնոջից, թաղված են լինում նաև 3-ից մինչև մի քանի տասնյակների հասնող, դարդեր ու զենքեր չունեցող և շատ դեպքերում էլ զլխատված տղամարդիկ, այսինքն ստրուկներ, ցույց է տալիս, որ մահացածը մեծ կարողության տեր է եղել և բաղմաթիվ ծառաներ ու ստրուկներ է ունեցել:

Այս սովորությունն ունեցել են նաև հայերը՝ հեթանոսության շրջանում: Սորենացին, Արտաշես հայոց թագավորի թաղման նկարագիրը տալու ժամանակ, չի մոռանում հիշատակել, թե՛ «Որչափ ամբոխութիւնք մեռան ի մահուանն Արտաշիսի, սիրելի կանայք և հարճք և մտերիմ ծառայք... և շուրջ գգերեզմանաւն լինէին կամաւոր մահունք»¹:

Կիրակոս Դանձակեցին նույնը պատմում է 13-րդ դարի թաթարների մասին. նա գրում է, որ եթե մեռնողը «ի մեծաց օք լինէր, ի ծառայից և յաղախնեաց ևս զնէին ընդ նմա ի գերեզմանի, զի սպաս կալցի ասէին նմա, այլև ձիս, զի տսէին անդ պատերազմ սաստիկ լինել»²:

Մեր պեղած համայնական դամբարանը, թեև քարե արկղ էր, նման Սեանի շրջանում գտնվածներին, բայց նա արտաքուստ հողաթումբ չունի և, որ զլխավորն է, իր ծավալով ավելի փոքր էր, քան սովորականները:

Արդ, կարող ենք միայն երկու ենթադրություն անել: Նախ այն, որ Սեանի և մեր պեղած դամբարանները տարբեր ժամանակաշրջանների են պատկանում, և ապա այն, որ նրանք միևնույն ժամանակաշրջանին պատկանելով, տարբեր սոցիալական շերտերի արդյունք են:

Առաջին տեսակետը ոչ մի հանգրվան չունի, որովհետև պեղված իրերի նմանությունն այնքան ակներև է, որ երբեք չենք կարող նրանք տարբեր ժամանակաշրջանների վերադրել, ուստի և ֆնում է երկրորդ ենթադրությունը: Այս հարցին որոշակի պատասխանելը, մեզ դեռևս վաղաժամ է թվում, քանի որ որևէ ուժեղ փաստ չունենք մեր ձեռքի տակ և մինչև այժմ կատարված պեղումների հիման վրա դամբարանների սխեմատիզացիան անհնարին է կատարել: Այս հարցի լուծումը կախված է հետագա պեղումներից:

Այնուամենայնիվ, երկու դեպքում էլ մենք գործ ունենք միևնույն տիպի պատկանող, բայց տարբեր գունավորում ունեցող դամբարանների հետ:

¹ Մ. Սորենացի—Պատմութիւն Հայոց, գիրք Բ, դւ. Կ:

² Կիրակոս Դանձակեցի—Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլ. 1910, էջ 259:

Եթե մեր № 3 դամբարանը կուրգանային տիպի համայնական դամբարանների ժամանակակից չէ, այլ նրանց հետնադարյան տիպերից մեկն է, այդ դեպքում պարզ է, որ սա քարաբլիզյա դամբարանների մեջ հնագույններից է և համայնական թաղումներից անհատականին անցնելու շրջանին է վերաբերում:

ՔՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Մեզ պեղած հինգ դամբարաններն էլ պատկանում են միևնույն էպոխային, չնայած այն բանին, որ նրանց մեջ կար և՛ համայնական թաղում, և՛ նստած անհատական, և՛ կուչ եկած վիճակում պառկած անհատական ձև: Վաղուց արդեն հնագետները դիտել են, որ «քարե արկղներում» կմախքի դիրքը կամավոր է եղել և, որ գլխավորն է, պեղված բոլոր իրերը միևնույն ժամանակաշրջանի արդյունք կարող են համարվել:

Թեև մեր դամբարաններից ոչ մի երկաթյա իր չի հայտաբերվել, բայց այնուամենայնիվ մենք այդ դամբարանները վերագրում ենք երկաթե դարի սկզբին, որովհետև ճիշտ և ճիշտ նույնատիպ իրեր անդրկովկասյան «քարե արկղներից» ստացվել են երկաթի հետ միասին: Այստեղ հիշենք բրոնզե դաշույնի երախակալը, հերոնը, սարդիոնե ուլունքները և այլն:

Համեմատելով, սակայն, մեր պեղած իրերը այլևայլ դամբարաններից ստացված իրերի հետ, դալիս ենք այն եզրակացության, որ մեր պեղած իրերի ամբողջ կոմպլեկտը արխայիկ է. ուստի, եթե Ն. Լալայանի, Ռոսսե-րի, Ժ. դը Մորգանի, Իվանովսկու և այլոց պեղած դամբարանները նորագույն ուսումնասիրողները վերագրում են 11—10-րդ և 9—7-րդ դարերին, ապա մեր պեղածները պատկանելու են մի քիչ ավելի վաղ ժամանակի, որ կարող ենք համարել 12—10-րդ դ.դ. (մեր թվականությունից առաջ):

Մենք համաձայն չենք Իվանովսկու, Մորգանի և այլոց հետ, որոնք երկաթե դարին պատկանող «քարե արկղները» վերագրում են մոտ 20-րդ դարին (մեր թվականությունից առաջ). նրանց այդ կարծիքները միանգամայն հնացած են, որովհետև վերջերս խոջալվում (Ադրբեյջ. ՍՍՌ), «քարե արկղներից» հայտաբերվեց մեկում ասորեստանյան մի ուլունք, որը մասնագետները վերագրում են 11—10-րդ դ.դ. (մեր թվականությունից առաջ)¹:

* * *

Այս պեղումների գլխավոր արժեքն այն է, որ նրանք անդրկովկասյան հնագիտության առաջ դրին ծարիրի գործածության հարցը Անդրկովկասի հնագույն ժողովուրդների կողմից: Եթե մինչև հիմա ծարիրը գտնված էր միայն Գանձակում և Զանգեզուրում, ապա այժմ մեր պեղումները մի նոր շրջան էլ միացրին վերահիշյալ երկուսին: Դա հնագույն Լոռին է:

Պակաս հետաքրքրական չէ նաև խեցեղենի խնդիրը: Եթե մեր պեղած կերամիկան բազմաթիվ ընդհանուր գծեր ունի Գանձակի, Ղարաբաղի.

¹ И. И. Мещанинов. — Ирригация в халдском периоде Закавказья. Сообщения ГАИМК, № 6, 1931 г., стр. 13.

Ն. Բայադետի շրջաններում պեղած խեցեղենի հետ՝ այդ հասկանալի է, որովհետև նրանք համարյա թե ժամանակակիցներ են, չնչին տարբերությամբ:

Բայց մեր խեցեղենն իր ձևերով բավական նմանվում է նաև Գոլովինոյի (Դիլիջան) խեցեղենին, որի հետ միայն երկաթե զործիքներ են պեղվել: Այստեղ արդեն ոչ թե ժամանակագրական, այլ միայն տերիտորիալ կապ կարող է լինել, և դա մի ավելորդ անգամ հաստատում է խեցեղենի երկարակեցությունը, այսպես կոչված՝ նրա «կոնսերվատիվը»: Ի վերջո, մեր խոսքը եղրափակում ենք ասելով, որ Կիրովականում պեղած հնու-թյունները հարապատկերում են մեր Պատմական թանգարանը զենքերի նոր տիպերով, որոնցից մեկը՝ № 4 դամբարանի դաշույնը՝ մինչև այժմ անհայտ էր հնագիտության: Ոսպածե ծարիրե ուլունքները նույնպես նորությու-ն են թանգարանի համար և, որ գլխավորն է, թանգարանը ձեռք է բերում ունիկալ մեզալյոններ: Պեղումներից հայտարարված ամբողջ մատե-րիալը կմտնի գիտական շրջանառության մեջ, իբրև հնագիտական լիարժեք նյութ:

Х И М И Я

М. В. Дарбинян

Хлорирование пирдоуданских медно-молибденовых руд

(Первое сообщение)

Метод хлорирования может считаться одним из универсальных способов переработки руд. В последнее время все больше и больше практикуется хлорирование для изучения и обогащения руд, содержащих редкие и рассеянные элементы.

Общепринятым методом (почти во всех исследованиях) хлорирования является обработка чистых окислов окисленных руд, а также некоторых других продуктов и концентратов свободным хлором в присутствии угля (в качестве восстановителя).

В ряде исследований хлорирование ведут без угля или же в присутствии других восстановителей.

В своей книге Черепнев А. А. (1) цитирует многочисленные работы по хлорированию, в конце же он приводит обширную библиографию по хлорированию редких и рассеянных элементов.

Еще Гемфри Деви (2) указал на возможность хлорирования окислов некоторых элементов свободным хлором. В дальнейшем многие исследователи занимались этим вопросом, например Гэ-Люссак, Тенар, Вебер, Сенклер-Девил, Меллор, Эрстедт и многие другие.

Из этих работ выяснилось, что окислы одних элементов, как, например, окислы натрия, калия, уже при комнатной температуре непосредственно энергично взаимодействуют с хлором, образуя хлориды. Окислы некоторых других элементов, как, например, окислы кальция, стронция, бария, магния, а также железа и других, вступают в реакцию с хлором только при нагревании. Окислы типа SiO_2 , Al_2O_3 и т. д. непосредственно с хлором трудно реагируют и требуют иногда довольно высоких температур для начала протекания заметной реакции.

Еще Гэ-Люссак и Тенар (3) высказали предположение, что реакция хлора с окислами облегчается в присутствии угля. В дальнейшем многочисленные исследования многих исследователей подтвердили эту мысль.

В качестве хлорирующего реагента, кроме хлора, были применены пары CCl_4 , смесь $\text{CO} + \text{Cl}_2$, S_2Cl_2 , смесь $\text{S}_2\text{Cl}_2 + \text{Cl}_2$, фосген, пары FeCl_3 и другие.

Методом хлорирования, в некоторой мере, кроме окислов был изучен также ряд соединений других элементов, например, сульфаты, сульфиды, руды, концентраты.

Хлорированием молибдена, его соединений и молибденовых руд занимались некоторые исследователи. Большинство из этих работ патентованы и в связи с этим мы не имели возможности подробно ознакомиться с ними.

Так как наша работа посвящена хлорированию молибденовых руд, то мы вкратце укажем на те работы, которые посвящены этому вопросу и более или менее заслуживают внимания*. Так, еще в 1852 г. Buchner und Mehla (4) изучали хлорирование вульфенита (свинцово-молибденовая руда). Для этого измельченную руду смешивали с углем и подвергали действию хлора.

В американском патенте (5) указывают на метод хлорирования сульфидной молибденовой руды при 268° и полученный хлорид молибдена переводят в возгон.

В своих патентах Н. А. Doerner (6) указывает на возможность выделения молибдена из руд, причем для этого руду смешивают с расплавленным NaCl и плавят в атмосфере воздуха. В другом патенте тот же автор хлорирует брикеты, приготовленные смешиванием руды с NaCl и серой. В третьем патенте он же указывает на хлорирование молибденовой руды при 500°C , при котором конденсацией выделяется хлорид молибдена.

В немецком патенте Т. R. Förland (7) указывает на метод получения хлорида молибдена из молибденовых руд. Для этого мелко-измельченную молибденовую руду обрабатывают в токе хлора при 268°C , причем хлорид молибдена отгоняется. В другом патенте окисленные руды танталитов, ниобатов, ванадатов, вольфрамитов, молибдатов и других разлагают в жидком четыреххлористом углероде под давлением при $250\text{--}300^\circ \text{C}$.

Имеются еще патенты (9), где молибденовую руду хлорируют свободным хлором или же в присутствии угля при температурах 400°C и ниже, в реакторах из сплава Ni—Cu или Ni—Cr—сталь . Исходные вещества, которые содержат серу, хлорируют в присутствии воздуха или других кислородсодержащих газов.

В французском патенте (10) подвергают хлорированию сульфидные руды и заводские продукты.

Цель настоящей работы—изучить процесс хлорирования пирдоу-

* Оригиналы некоторых работ нам не удалось достать и мы довольствовались указаниями Zentralblata и Chemiche al Abstracts.

Таблица № 1

Результаты химического анализа в процентах

№№	Анализованы	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	MnO	Mo	Cu	S
1	Руда № 1	73,66	4,80	7,40	2,60	0,73	0,27	1,38	0,83	5,42
2	Руда № 2	50,49	23,68	10,75	5,67	2,28	мало	0,031	0,37	1,28

Результаты спектрального анализа

Таблица № 2

№№	Анализованы	As	Be	Ag	Au	Cu	Zn	Cd	Ni	Co	Sn	Bi	Sb	Pb	Mo	V	W	Cr	Zr	In	Ge	Ga	Li	Na	K	Ba	Sr	Ca	Mg	Al	Fe	Mn	Ti	Si
1	Руда № 1 (богатая Мо-руда)	—	—	слд	—	сил	—	—	—	слд	—	—	—	сл	сил +	сл +	—	—	—	—	—	н. слд	—	сл	ср	слд	слд	ср +	сил +	о.	о.	сил	сил	о. сил
2	Руда № 2 (бедная Мо-руда)	—	—	—	—	сил	—	—	—	—	—	—	—	н. слд	ср	ср	—	слд	—	—	—	ср	—	о. сил	ср	слд	слд	ср +	о. сил	о.	о.	сил	сил	о. сил

ПРИМЕЧАНИЕ: В таблице условно обозначено:

очень сильные линии — о. сил.; сильные линии — сил.;

линии средней яркости — ср.; линии слабой яркости — сл.; следы линий — слд.; ничтожные следы линий — н. слд.

данских медно-молибденовых руд, выявить возможность извлечения молибдена, а также других редких металлов методом хлорирования.

В настоящем сообщении приводятся результаты опытов хлорирования молибденовых руд без восстановителей при температурах от 300—1200° С.

Хлорированию подвергались два образца медно-молибденовых руд Пирдоуданского месторождения (11), Армянская ССР.

Руда № 1—богатая молибденовая руда из кварцевой жилы.

Руда № 2—бедная молибденовая руда.

Химический и спектроскопический состав этих руд приведен в таблицах № 1 и № 2.

Для проведения хлорирования руду предварительно измельчают.

Механический состав руд

		<i>Руда № 1</i>	<i>Руда № 2</i>
1.	Осталось на сите с отверст.	0,5 кв мм 3,31 %	13,49 %
2.	" " " "	0,25 " 2,79 %	4,92 %
3.	" " 900 отверст. на кв см	7,07 %	19,00 %
4.	" " 2500 " "	27,67 %	14,27 %
5.	" " 4900 " "	2,54 %	13,08 %
6.	Прошло через сито 4900 отв. на кв см	56,62 %	35,24 %

Экспериментальная часть

Хлорирование производилось в фарфоровой трубке, которую помещали в трубчатую электрическую печь с никельхромовой обмоткой. Для высоких температур порядка 1200° С использовалась трубчатая печь с платиновой обмоткой. Измерение температур производилось платино — платино — родиевой термопарой, которую вводили в печь над лодочкой рядом с фарфоровой трубкой. Температура регулировалась реостатом. В течение опытов температура отклонялась от намеченного не более как на 10—15° С. Для проведения опытов хлорирования фарфоровая трубка нагревалась до необходимой температуры, воздух из нее вытеснялся током сухого углекислого газа, а последний сухим хлором.

Хлор получался из балона и высушивался пропусканием его через промывные склянки Тищенко с концентрированной серной кислотой. Навеска измельченной руды в фарфоровой лодочке осторожно вносилась в нагретую до необходимой температуры фарфоровую трубку, наполненную сухим хлором.

Хлорирование производилось в течение определенного промежутка времени с известной быстротой тока хлора. В конце прибора последующего улавливания полученных возгонов всегда был проскок хлора. Полученные хлориды большей частью осаждались в виде возгона в хлор-

лодной части фарфоровой трубки, недалеко от печи. Ничтожные количества летучих хлоридов, которые не успевали конденсироваться в трубке, улавливались в промывалке.

После хлорирования лодочка вынималась из трубки, охлаждалась и взвешивалась. По разности обоих взвешиваний вычислялся общий процент хлорирования.

В процессе хлорирования фарфоровая лодочка претерпевает некоторые изменения в весе. Так, при 900° С за 2 часа хлорирования вес лодочки в среднем уменьшается на 1 мг, а при 1200° С за 1 час хлорирования лодочка теряет в весе около 4 мг. В расчетах эти данные учтены.

Некоторые изменения претерпевают также и фарфоровые трубки. Конечно, от всего этого полученный возгон немного загрязняется хлоридами кремния и других компонентов, имеющих в составе фарфора. Чтобы выяснить хлорируемость отдельных компонентов, содержащихся в руде, некоторые из получаемых остатков и возгонов подвергались химическому, а также спектроскопическому анализу.

Результаты спектроскопических исследований будут опубликованы в одном из следующих сообщений.

Методика анализов

Методика химического анализа для двуокиси кремния, полторных окислов и других обычная (12). Для разложения исследуемого объекта применялись методы сплавления с NaKCO_3 , разложения кислотами, метод спекания с Na_2CO_3 и ZnO , а также метод сплавления с едкими щелочами и перекисью натрия (12). Для определения молибдена применялись как весовой, так и колориметрический методы. Медь определялась иодометрическим, а железо перманганометрическими методами Циммерман—Райнгардта.

Опыты хлорирования медно-молибденовых руд при комнатной температуре

В фарфоровых лодочках подвергались хлорированию руды № 1 и № 2 при комнатной температуре.

Таблица № 3

№№ п/п	Объект хлорирования	Навеска (в гр)	Продолж. в часах	Скорость тока хлора (л/ч)	Привес после хлорирования		Привес хлорир. руды в воздухе за 2 дня	
					в гр	в %	в гр	в %
1	Руда № 1	1,5	2	3—3,5	0,0290	1,93	—	—
	"	"	"	"	0,0318	2,12	0,0288	1,92
2	Руда № 2	1,5	2	3—3,5	0,0121	0,81	—	—
	"	"	"	"	0,0104	0,70	0,0172	1,15

Таблица № 4

№№ п/п	объект хлорирования	Водная вытяжка					
		Нехлорирован. руды			Хлорированной руды		
		Fe	Cu	Mo	Fe	Cu	Mo
1	Руда № 1	—	—	Ничтожн. следы	—	+	Следы
2	Руда № 2	—	—	—	—	+	Ничтожн. следы

Как видно из приведенных опытов, при хлорировании названных руд при комнатной температуре последние претерпевают некоторые изменения в весе, что указывает на то, что некоторые компоненты руды уже при комнатной температуре начинают реагировать с хлором. После действия хлора остатки в лодочках на воздухе тяжелеют, в то время как нехлорированная руда не изменяется в весе. Это указывает на гигроскопичность хлорированной руды.

Как показывают анализы водных вытяжек (таб. № 4), хлорированию подвергается в первую очередь медь, но вследствие трудноретучести хлорида меди последний остается в остатке и в дальнейшем легко выщелачивается водой.

Опыты хлорирования молибденовых руд при температурах от 300 до 1200° С

Хлорированию были подвергнуты руды № 1 и № 2 без восстановителей. В приведенных таблицах № 5 и № 6 сопоставлены результаты хлорирования богатой молибденовой руды № 1 при температурах от 300 до 1200° С и химические анализы остатков.

Руда № 1 (богатая Мо-руда)

Таблица № 5

№№ п/п	Температура хлорирования °С	Продолжительность опыта (в/ч)	Скорость тока хлора (л/ч)	Навеска (в г)	Процент хлорирования	Цвет возгона	Цвет остатка
1	300	2	3—3,2	6	10,3	Чернокоричнев.	Серожелтоватый
2	400	"	"	"	11,7	"	Серо-желто-коричн.
3	500	"	"	"	12,7	Темнокоричнев.	Желтосерый
4	600	"	"	"	14,3	"	"
5	750—780	1	"	1.0846	14,9	Коричнев.	Белый
6	750	2	"	3	17,7	"	"
7	850	"	"	"	19,3	Желтокоричнев.	"
8	950	"	"	"	20,0	"	Чисто белый
9	1000	"	"	"	22,3	Желто-бледнокоричн.	"
10	1050	"	"	"	25,8	Желто-оранжев.	"
11	1200	"	"	"	33,0	Желтый	"

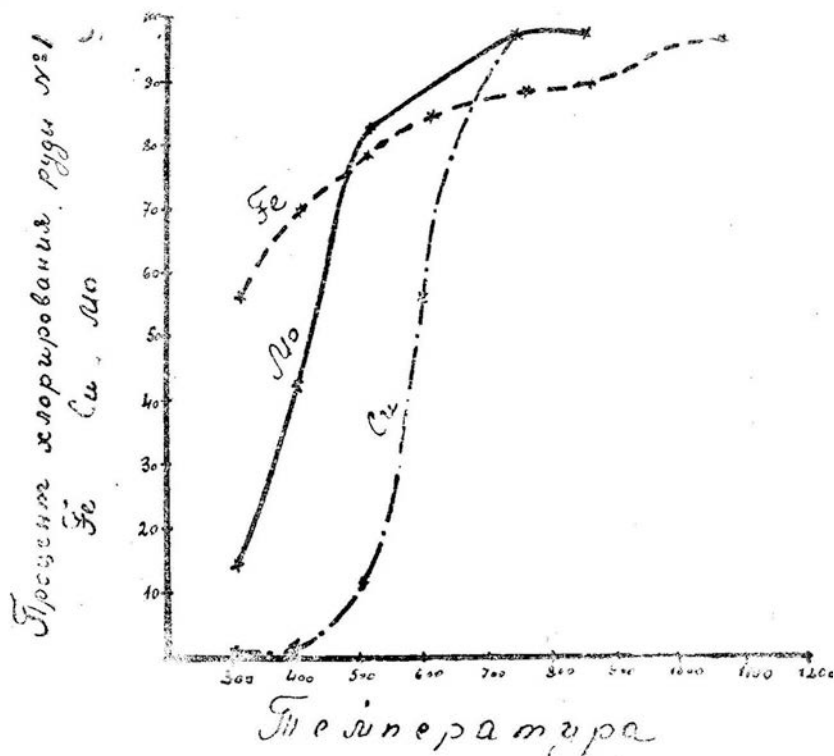
Таблица № 6

Руда № 1

Содержание Mo-1,38%; Fe-5,18%; Cu-0,83%

№ п/п	Температура хлорирования °С	Продолжительность опыта (в/ч)	Скорость тока хлорирования (а/ч)	В водной вытяжке от остатка			В остатке от водной вытяжки			В СЕГО		
				Mo ⁰ / ₀	Fe ⁰ / ₀	Cu ⁰ / ₀	Mo ⁰ / ₀	Fe ⁰ / ₀	Cu ⁰ / ₀	Mo ⁰ / ₀	Fe ⁰ / ₀	Cu ⁰ / ₀
1	300	2	3-3,2	0,112	0,58	не об.	1,070	1,76	0,82	1,182	2,34	0,82
2	400	"	"	0,102	0,54	"	0,718	1,01	0,81	0,820	1,55	0,81
3	500	"	"	не об.	0,28	"	0,240	0,85	0,73	0,240	1,13	0,73
4	600	"	"	"	след.	"	0,152	0,74	0,36	0,152	0,74	0,36
5	750	"	"	"	не об.	"	0,010	0,51	не об.	0,010	0,51	не об.
6	850	"	"	"	"	"	0,007	0,42	"	0,007	0,42	"
7	1000	"	"	"	"	"	не об.	след.	"	не об.	следы	"
8	1050	"	"	"	"	"	"	не об.	"	"	не об.	"
9	1200	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"

Результаты опытов, приведенные в таблице № 6, для наглядности нанесены на чертеже № 1.

Чертеж № 1

Из приведенных опытов следует, что в богатых молибденом сульфидных рудах оптимальной температурой хлорирования для молибдена можно считать 600—700° С. При 600° С за два часа хлорирования переходит в возгон 89% имеющегося Мо, а при 750° С уже 99,2%.

Железо вначале хлорируется быстрее, но с увеличением температуры скорость хлорирования быстро падает. Так, при 400° С переходит в возгон 70,1%, при 600°—85,7%, а при 850° С едва 92%. Только при 1000—1100° С удается хлорировать все имеющееся в руде железо. Такая скорость хлорирования объясняется неоднородностью железа в руде. Сульфидное железо и Fe_3O_4 требуют более низкую температуру для хлорирования, а Fe_2O_3 , имеющаяся в руде в некотором количестве, хлорируется при более высоких температурах. Литературные данные частично подтверждают эти соображения (3, 13, 14).

Как было указано выше, медь, содержащаяся в руде, уже при комнатной температуре реагирует с хлором, но вследствие труднолетучести хлорида меди заметное количество его переходит в возгон только выше 500° С. Опыты аналогичного характера были поставлены с рудой № 2 (бедная Мо-руда).

В таблицах № 7 и № 8, а также на чертеже № 2 нанесены результаты этих исследований.

Таблица № 7

Руда № 2 (бедная Мо-руда)

№№ п/п	Температура хлорирования °С	Продолжительность опыта (в/ч)	Скорость тока хлора (л/ч)	Навеска (в гр)	Процент хлорирования	Цвет возгона	Цвет остатка
1	300	2	3—3,2	3,0072	0,5	Желтокоричн.	Серый
2	400	"	"	6	1,3	"	"
3	500	"	"	6	1,5	"	"
4	600	"	"	6	3,5	"	Серо-желто-коричн.
5	750	"	"	1,6202	7,2	Коричнево-красн.	Бледносерый
6	1200	1	"	3,001	14,3	Желтый с оранж. оттенком	Белый расплав.

При сравнении этих опытов с предыдущим (чертеж № 3) ясно, что здесь процент хлорирования в общем замедленный. Замедленный темп хлорирования для руды № 2 мы объясняем окисленностью этой руды и меньшим содержанием серы сравнительно с рудой № 1.

Сера в свободном виде или в сульфидной форме, аналогично углероду, понижает температуру хлорирования.

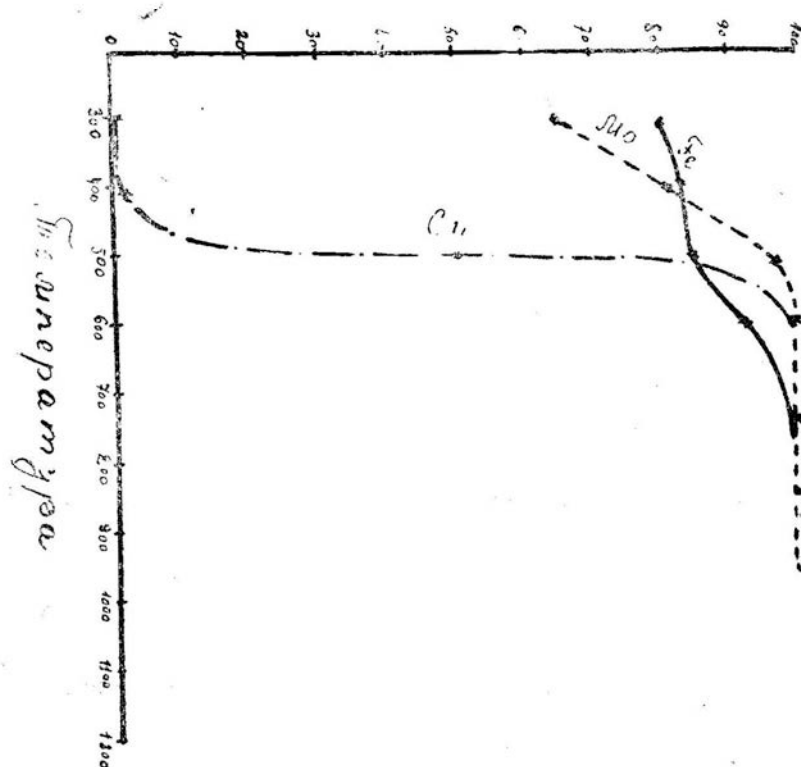
Таблица № 8

Руда № 2

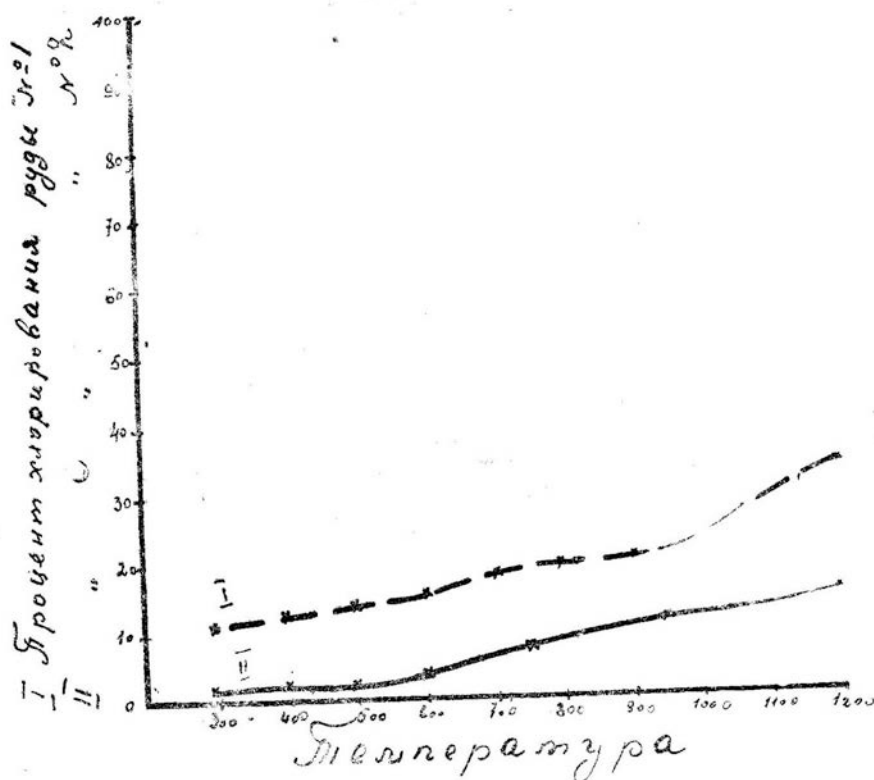
Содержание $\text{Mo}-0,031\%$; $\text{Fe}-7,55\%$; $\text{Cu}-0,37\%$

№ п/п	Температура хлорирования °C	Продолжит. хлорирования (в/ч)	Скорость тока хлора (л/ч)	Навеска (в гр)	В водной вытяжке найдено			В остатке от водной вытяжки найдено			В С Е Г О		
					$\text{Mo}\%$	$\text{Fe}\%$	$\text{Cu}\%$	$\text{Mo}\%$	$\text{Fe}\%$	$\text{Cu}\%$	$\text{Mo}\%$	$\text{Fe}\%$	$\text{Cu}\%$
1	300	2	3-3,2	6	не об.	следы	не об.	0,0110	1,51	0,37	0,011	1,51	0,37
2	400	"	"	"	"	"	"	0,006	1,26	0,37	0,006	1,26	0,37
3	500	"	"	"	"	"	"	0,001	1,15	0,18	0,001	1,15	0,18
4	600	"	"	"	"	не об.	"	следы	0,59	следы	следы	0,59	следы
5	750	"	"	3	"	"	"	"	?	не об.	"	?	не об.
6	850	"	"	"	"	"	"	не об.	?	"	не об.	?	"
7	950	"	"	"	"	"	"	"	не об.	"	"	не об.	"
8	1000	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
9	1200	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"

Процент хлорирования руды №2

Температура

Если сравнить хлорируемость отдельных компонентов, то ясно, что, несмотря на ничтожное содержание Мо, темп его хлорирования очень высок, так что при 400°C переходит в возгон $82,6\%$ Мо, при 500°C — $96,8\%$, а при 600°C почти все 100% . Аналогичное ускорение хлорирования наблюдается и для железа.

Это можно объяснить тем, что процент SiO_2 здесь меньше сравнительно с первой рудой и, вероятно, SiO_2 задерживает темп хлорирования сульфида молибдена и железа, обволакивая их частички и ограничивая доступ хлора. Измельчение частично устраняет это.

Так как иногда сульфидные руды частично бывают в окисленной форме, то нужно было выяснить действие предварительного окисления сульфидной руды на процесс хлорирования.

Для окисления измельченная руда № 1 помещалась в фарфоровую трубку и нагревалась в токе сухого воздуха при $350\text{--}400^{\circ}\text{C}$ в течение 6 часов.

Химический анализ окисленной руды № 1

1. Потеря при прокаливании $0,13\%$
2. Si_2O $79,01\%$
3. Al_2O_3 $4,73\%$

4. Fe_2O_3	9,10%
5. CaO	2,70%
6. MgO	0,49%

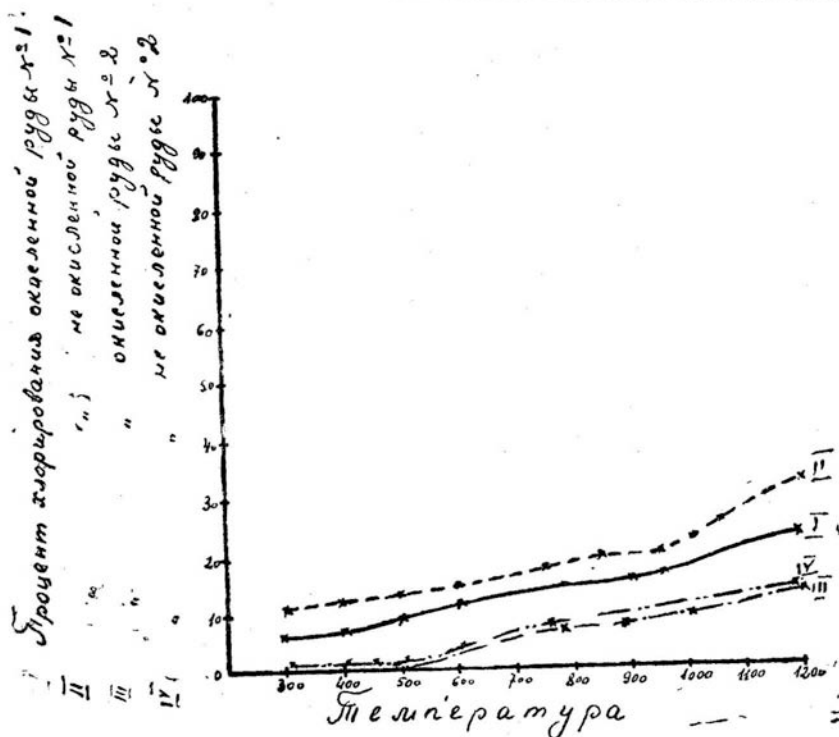
Хлорирование окисленной руды проводилось аналогично предыдущим. Результаты опытов сопоставлены в таблице № 9 и на чертеже № 4.

Таблица № 9

Хлорирование окисленных руд № 1 и № 2

№№ п/п	Температура хлорирования $^{\circ}\text{C}$	Продолжительность опыта (в ч)	Скорость тока хлора (л/ч)	Навеска руды (в гр)	Процент хлорирования	Цвет возгона
<i>Для окислен. руды № 1</i>						
1	300	2	3—3,2	6	6,5	Чернокоричневый
2	400	"	"	"	7,8	Темнокоричневый
3	500	"	"	"	10,0	"
4	600	"	"	"	12,1	"
5	900	"	"	3,0	16,0	Коричневый
6	950	"	"	"	16,7	Желтокоричневый
7	1200	"	"	"	24,7	Желтый
<i>Для окислен. руды № 2</i>						
8	300	2	3—3,2	2,5	0	Желтокоричневый
9	450	"	"	"	0,9	"
10	600	"	"	"	1,2	"
11	750—800	"	"	2,755	6,8	Коричневый
12	880	"	"	3,0	7,3	"
13	1000	"	"	"	9,3	Желтый
14	1200	1	"	"	13,3	"
15	"	2	"	"	13,7	"

Для сравнения на чертеже нанесена также кривая хлорирования неокисленной руды (из чертежа № 3 кривая II). Из опытов следует, что окисленная руда хлорируется медленнее, чем неокисленная, что объясняется переходом легкохлорируемой сульфидной формы в окисленную—сравнительно труднохлорируемую форму. Для выяснения процесса хлорирования отдельных компонентов, содержащихся в руде, были поставлены следующие опыты: в фарфоровых лодочках брались навески точно по 1,5 гр из руды № 1 и хлорировались при разных температурах в течение 2-х часов при быстроте тока хлора 3—3,2 литра в час.

Чертеж №1

После хлорирования полученные остатки анализировались. Для сравнения было проанализировано также 1,5 gr навески нехлорированной руды. Полученные результаты нанесены на таблице № 10.

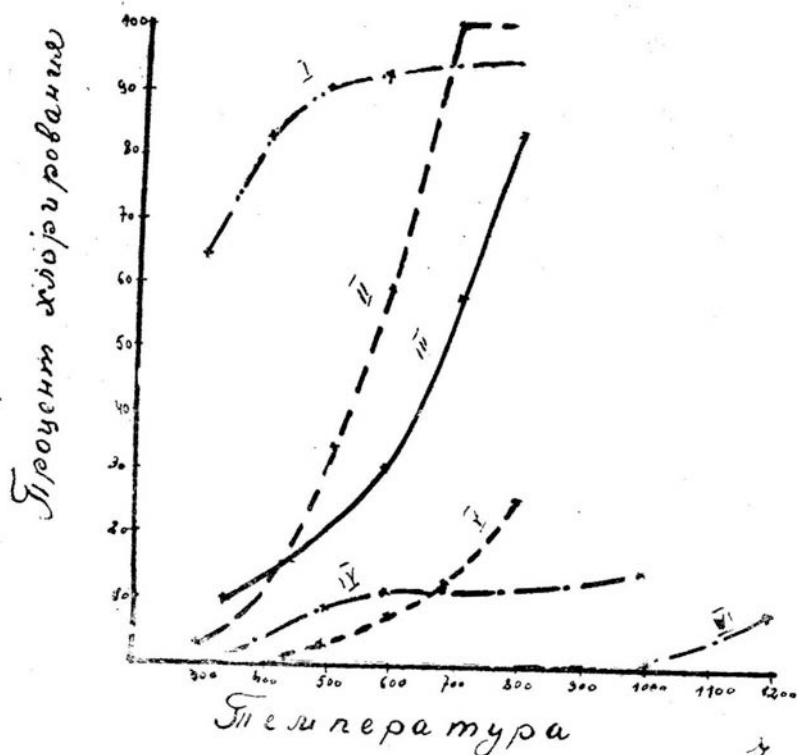
Таблица № 10

№ п/п	Температура хлорирования °C	Навеска руды (в gr)	После хлорирования в остатке определено (в gr)					
			SiO ₂	Fe ₂ O ₃	Al ₂ O ₃	CaO	MgO	MnO
1	300	1,5	1,0973	0,0462	0,0730	0,0403	0,0080	0,0040
2	400	"	1,0976	0,0232	0,0717	0,0379	0,0069	0,0037
3	500	"	1,0998	0,0114	0,0706	0,0356	0,0060	0,0027
4	600	"	1,0984	0,0096	0,0664	0,0343	0,0056	0,0017
5	700	"	1,0984	0,0077	0,0630	0,0343	0,0034	мало
6	800	"	1,0970	0,0064	0,0526	0,0348	0,0014	не об.
7	1000	"	1,0916	следы	?	0,0332	0,0018	"
8	Анализ нехлорированной руды — навеска 1,5 gr		1,1040	0,1292	0,0720	0,0390	0,0080	0,0041

Из этих опытов следует, что SiO_2 в руде до 1000°C не поддается действию хлора. Хлорирование кремнезема в незначительном количестве начинается только с 1000°C .

Данные для железа в основном сходятся с предыдущими данными (таблица № 6 и чертеж № 1).

Алюминий начинает заметно хлорироваться с 600°C . (Для чистого Al_2O_3 В. Спицын (13) указывает 800°C). Полученные данные для кальция, магния и марганца являются не характерными, т. к. количества их в руде ничтожны. На чертеже № 5 изображены полученные результаты (вычисленные в процентах) в виде кривых.

Чертеж № 5.

Кривая хлорирования соединений железа

" марганца

" магния

" кальция

" алюминия

" кремния

После хлорирования руды остается довольно большое количество нехлорированного остатка. Этот остаток представляет из себя рых-

лую массу. Если хлорирование ведется при 800°С и выше, то получается совершенно белый порошок, состоящий из чистого SiO_2 с незначительными примесями других компонентов. Так, остаток руды № 1, хлорированной при 800°С, состоит из 91,60% SiO_2 ; 4,41% Al_2O_3 ; 0,53% Fe_2O_3 ; 2,92% CaO и 0,12% MgO (последние два элемента преимущественно в виде хлоридов). Медь и молибден не были обнаружены. При 1000°С процент SiO_2 увеличивается еще больше, достигая почти 100%.

Если остаток промыть водой, то растворимые хлориды (CaCl_2 , MgCl_2 , NaCl и другие), которые образуются при хлорировании, но вследствие труднолетучести остаются большей частью в остатке, выщелачиваются и процент SiO_2 увеличивается.

Таким образом, если хлорировать руду при 800°С и выше, то получается довольно большое количество отхода (примерно 65—75% от взятого количества руды) в виде остатка, представляющего из себя почти чистые кремнеземы. Последние, вероятно, можно будет использовать в ряде отраслей промышленности, например, как:

- 1) Адсорбент для обесцвечивания растительных масел, нефти, глицерина и других жидкостей.
- 2) Для фильтрации сахарной и крахмальной патоки в сахарном производстве и других отраслях.
- 3) Для получения жидкого стекла—сплавлением или кипячением с едкими щелочами.
- 4) Как термоизоляционный материал, а также как наполнитель при производстве синтетического каучука.

В ы в о д ы

1. Подвергнуто хлорированию два образца пирдоуданских молибдено-молибденовых руд при температуре от 300 до 1200° без восстановителей.
2. Методом хлорирования в течение 2 часов при 600—700° можно извлечь из руд почти весь имеющийся молибден.
3. Наряду с молибденом довольно интенсивно хлорируются также и другие компоненты, содержащиеся в руде вместе с молибденом, которые переходят в возгон.
4. Остаток от хлорирования (при 800° и выше) представляет собой почти чистый кремнезем.

Л и т е р а т у р а

1. А. А. Черепнев—Проблемы хлорирования в области редких и рассеянных элементов. Металлургиздат, 1940 г.
2. H. Davy—Phil. Trans. **101**, 12, 1811; Ann. Chim. phys. **79**, 17, 1811.
3. Gay—Lussac et Thenard, Rech. phys.-chim. II, 140, 1811; R. Weber, Pogg. **112**, 621, 1861, Hist. Claire.

Deville, Ann. Chim. phys. **43**, 23, 1855. Oerstedt, pogg. Ann. **5**, 132, 1825, а также литература № 1 (А. А. Черепнев).

4. *Budner u Mehla*—Lieb Ann. **83**, 320, 1852.

5. *T. R. Förland U. S.* —1308735; Ch. A. 13, 2191, 1919.

6. *H. A. Doerner*—U. S. 1299559, Ch. A. 13, 1796, 1119;

U. S. 1299560, Ch. A. 13, 1816, 1919;

U. S. 1329380, Ch. A. 14, 1014, 1920.

7. *T. R. Förland*—D. R. P.—340326, 1920, C. IV, 1170, 1921.

8. *Friedrich L. Hahn und W. Franke*—D. R. P. 437561, 1925, C. I, 519, 1927.

9. *F. P.*—724905, 1932; C. II, 1358, 1932, а также *P. Herald und G. A. Krajewski* D. R. P. 612911, 1935, C. II, 1956, 1935.

10. *Intermetal Corp.* F. P. 742517, 1932; C. II, 126, 1933.

11. *М. В. Дарбинян*—Сборник трудов Химического института Армянского филиала Акад. наук СССР, № 2, 1940 г., стр. 5—9.

12. *В. Ф. Гиллебранд и Г. Э. Лендель*—Практическое руководство по неорганическому анализу, изд. 1937 г.

13. *В. Спицын*—Хлорирование окислов и природных соединений. Изд. 1931 г. Москва; C. II, 219, 1930.

14. *W. Kangro U. R. Flügge*—Z. F. Elektrochemie **35**, 189—194, 1929.

ՓԻՐԴՈՒԴԱՆԻ ՊՂԻՆՁ-ՄՈԼԻԲԴԵՆԱՅԻՆ ՀԱՆՔԵՐԻ ՔԼՈՐԱՑՈՒՄԸ

(ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ)

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Աշխատանքի սկզբում տրված է մոլիբդենի քլորացման վերաբերյալ գրականությունը—հիշատակված են մի շարք պատենտներ:

Հետազոտման համար Փիրզոուդանի հանքավայրից վերցված է մոլիբդենի հանքի երկու նմուշ, որոնց քիմիական և սպեկտրալ անալիզների արդյունքները տրված են №№ 1 և 2 աղյուսակներում:

Քլորացումը կատարված է ազատ քլորով (բալոնից)՝ զանազան ջերմաստիճաններում:

Քլորացումից հետո ստացված մնացորդներում որոշված են մոլիբդենի, երկաթի և պղնձի քանակները: Փորձերի արդյունքներն ամփոփված են №№ 3, 4, 5, 6, 7 և 8 աղյուսակներում և №№ 1, 2 և 3 գծանկարներում:

Հետազոտված է նաև նույն հանքանմուշների քլորացումը, նախօրոք նրանք արհեստականորեն օքսիդացնելուց հետո: Արդյունքներն ամփոփված են № 9 աղյուսակում և № 4 գծանկարում:

Ուսումնասիրված է նույնպես հանքի մյուս բաղադրիչ մասերի քլորացման ընթացքը (աղյուսակ № 10 և գծանկար № 5):

Քլորացումից հետո մնում է բավական մեծ քանակությամբ չքլորացած մնացորդ (65—75%): Եթե քլորացումը կատարված է 800° C և ավելի բարձր ջերմաստիճաններում, ապա մնացորդը հանդիսանում է համարյա մաքուր SiO_2 , որը, հալանորեն, կարելի էլիքի կիրառել արդյունաբերության մի շարք ճյուղերում:

Ե Զ Ր Ա Կ Ա Յ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. Ենթադրված է քլորացման Փիրդտուղանի պղինձ-մոլիբդենային հանքերի երկու նմուշ՝ 300° մինչև 1200° C տաքացնելիս: Քլորացումները կատարված են առանց ռեդուկցիչների:

2. Քլորացման մեթոդով, 2 ժամվա ընթացքում և $600-700^{\circ}$ C պայմաններում կարելի է հանքի մեջ պարունակվող մոլիբդենը համարյա ամբողջովին անջատել:

3. Մոլիբդենի հետ միասին քլորանում են նաև հանքի մեջ պարունակվող մյուս կոմպոնենտները, որոնք մոլիբդենի հետ միասին հալվաքվում են թորվածքում (возгон):

4. Քլորացումից (800° և ավելի բարձր տեմպերատուրաներում) մնացած հատվածքը հանդիսանում է համարյա մաքուր SiO_2 :

Մ. Վ. Դարբինյան

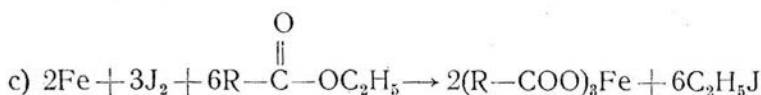
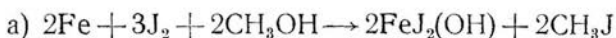
М. Т. Дангян

Взаимодействие галоидов и железа со спиртами, эфирами и ацеталем

Пятое сообщение

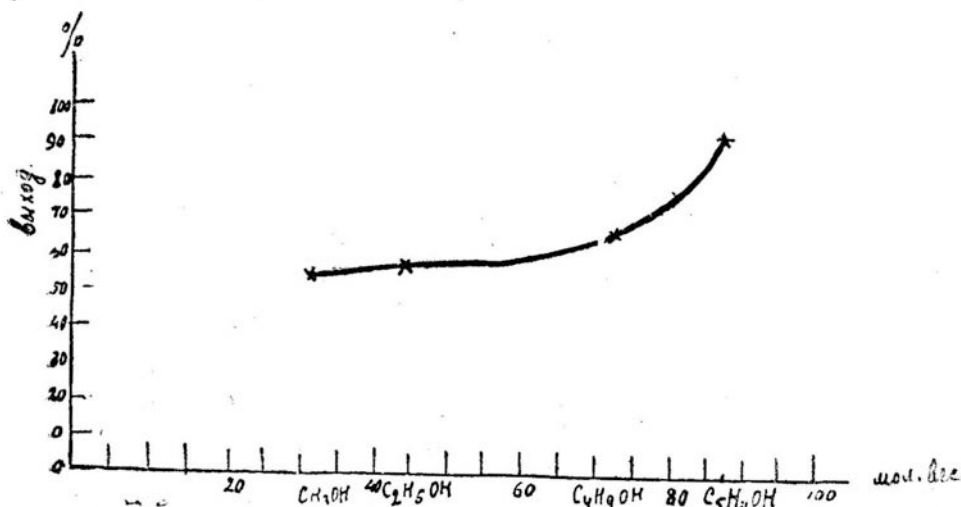
Реакции иода и железа со спиртами, ацеталем, изоамиловым эфиром и амилацетатом.

В предыдущих статьях были описаны реакции иода и трехвалентного железа с метиловым спиртом ¹, анизолом ², этилацетатом и этилбензоатом ³. Эти реакции протекали согласно нижеследующим уравнениям:

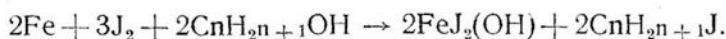

Реакции иода и железа с анизолом и эфирами протекали с хорошим выходом; наоборот, с метанолом получился плохой выход. Дальнейшее изучение реакций подобного типа показало следующее: иод и железо, реагируя с другими спиртами ряда метанола, дают лучшие выходы, чем с метанолом. Как видно из нижеприведенной кривой, выход иодистых алкилов повышается с увеличением молекулярного веса спирта. По предварительным данным, эта закономерность наблюдается в тех случаях, когда взятый ряд состоит из одинаковых спиртов: первичных, вторичных или третичных.

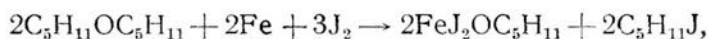
Как известно, концентрированная соляная кислота также неодинаково реагирует с первичными, вторичными и третичными спиртами. Первичные спирты даже при долгом кипячении не реагируют с соляной кислотой; вторичные спирты—только при нагревании; третичные спирты реагируют настолько хорошо, что их хлористые соединения выделяются даже на холоду ⁴. Реакции иода и изопропилового спирта с магнием и алюминием, согласно нашим данным, протекали с малыми выходами иодистого изопропила—33,95 и 62,4%. При всех опытах прибавление спирта к смеси иода и железа сопровождалось выделением значительного количества тепла: при прибавлении мета-

нола выделялось больше тепла, чем при прибавлении этилового спирта, а при последнем больше, чем при прибавлении бутилового спирта; при прибавлении амилового спирта выделение тепла было незначительное. Явление это объясняется тем, что при увеличении молекулярного веса спирта свойства последнего еще больше отличаются от свойств воды. Исходя из данных эксперимента, реагирование спиртов ряда метанола с иодом и железом можно выразить следующим уравнением:

Фенетол и изоамиловый эфир, энергично реагируя с иодом и железом, образовывали иодистые алкилы (иодистый этил и изоамил) с хорошим выходом (90% теоретического). Исследование реакций изоамилового эфира с иодом и железом показало, что расщепление происходит не только по уравнению:

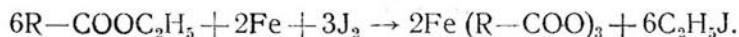

но может происходить также и по следующему уравнению:

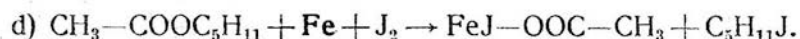
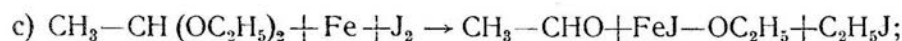
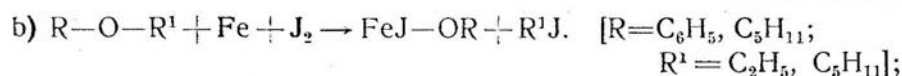
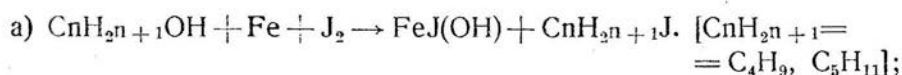
Отсюда можно заключить, что иодное железо (FeJ_2), которое, по нашему мнению, образуется во время реакции, способно реагировать со спиртами, простыми и сложными эфирами, ацеталем и эфирами ортокислот своими тремя атомами иода; это зависит от условий, в которых проводится реакция, и реагента, с которым оно реагирует.

Ранее было показано, что иод и железо реагируют с этиловым эфиром уксусной и бензойной кислот согласно уравнению:

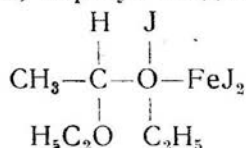
Бромное железо также способно вступать в реакцию своими двумя или тремя атомами брома ⁵. Таким образом, можно сделать заключение, что иодное железо действует на органические соединения подобно иодному алюминию.

Тот факт, что не при всех реакциях иодное железо реагирует своими тремя атомами иода, объясняется также и тем, что одно—или двухзамещенное иодное железо [напр. $\text{FeJ}_2(\text{OH})$, $\text{FeJ}(\text{OC}_5\text{H}_{11})_2$] становится более индифферентным. Подобное явление имеет место при реакции пятихлористого фосфора со спиртами, т. к. эта реакция идет с образованием более инертной хлорокиси фосфора, потому на одну молекулу пятихлористого фосфора нужно брать одну молекулу спирта. Из вышесказанного следует, что иодистое железо также может реагировать со спиртами, эфирами и др. веществами, с которыми реагируют иодное железо и иодистый алюминий. В настоящей статье впервые описываются нижеследующие реакции иода и двухвалентного железа:

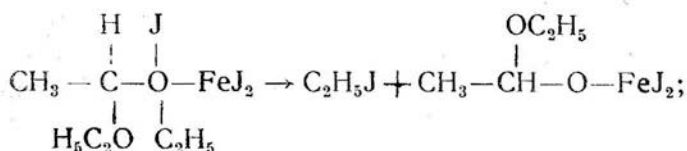

Реакция иода и двухвалентного железа с изоамиловым спиртом дала большой выход иодистого изоамила—90%.

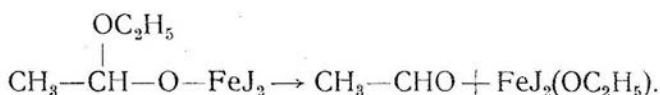
Изучена также реакция иода и трехвалентного железа с амил-ацетатом. Реакция иода и железа с ацеталем сложная. Очень возможно, что реагирование компонентов идет в нескольких направлениях. Образование ацетальдегида и иодистого этила происходит, по всей вероятности, следующим путем: сначала три компонента реакции соединяются друг с другом, образуя соединение I:

(в случае двухвалентного железа вместо группы FeJ_2 стоит группа FeJ), которое затем разлагается, образуя иодистый этил и соединение II:

последнее (II соедин.) в свою очередь образует ацетальдегид и соединение III:

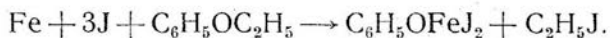
Аналогичным путем в предыдущих работах были объяснены реакции ацетала и иода с магнием, цинком и марганцем⁶. Поскольку иодистый этил получается с очень малым выходом, можно предположить, что условия, в которых были проведены реакции, мало способствовали ее протеканию по вышеописанной схеме.

В проведении данной работы принимали участие сотрудницы С. Тер-Даниелян и О. Абрамян.

Экспериментальная часть

1. Реакция железа и иода с фенолом

Опыт 1. Смесь, состоящая из 12,94 *гр* кристаллического иода, 1,89 *гр* порошка металлического железа и 12,9 *мл* (12,4 *гр*) фенола, нагревалась в колбе с обратным холодильником около 10 мин.; затем содержимое колбы подвергалось перегонке на песчаной бане. Отгон, темнокрасного цвета, собирался под водой, после чего, промывался разбавленным раствором серноватистокислого натрия, водой, был высушен хлористым кальцием и перегнан. Фракция, собранная при 68—70° (иодистый этил), весила 4,8 *гр*, что составило 90, 75% теории, рассчитанной на иод, согласно нижеследующему уравнению

Иодистый этил был characterized следующим образом: с диметиланилином и хинолином он образовывал осадки, которые соответственно плавилась при 136 и 159°. На холоду дестиллят реагировал со спиртовым раствором азотнокислого серебра и образовывал иодистое серебро.

Анализ

0,099 *гр* вещ.: 0,148 *гр* AgJ.

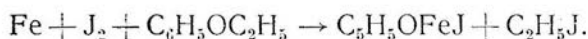
Найдено^{0/0}: J 80,79.

C₂H₅J. Вычислено^{0/0}: J 81,37.

В конце реакции в колбе образовался осадок, который при нагревании на голом огне разлагался и бурно выделял иодистоводородный газ.

Опыт 2. Подобно реакции с трехвалентным железом, иод и фенол реагировали с двухвалентным железом. При прибавлении 9,95 *гр* фенола к смеси, состоящей из 2,2 *гр* железа и 10,35 *гр* иода, сам разогревания реакционной смеси не наблюдалось. После прекращения

ния перегонки на песчаной бане подогревание продолжалось на голлом огне. Перегонка продолжалась 30 мин. При нагревании на голлом огне содержимое колбы не перегонялось, а выделялся иодистоводородный газ. Отгон, темнокрасного цвета, был собран под водой. Дестиллят после переработки и фракционной перегонки весил 3,09 гр (фракция при 68°), что составило 48,66% теории, рассчитанной на иод согласно уравнению:

2. Реакция иода и железа с ацеталем

Опыт 1. В круглодонную колбу с обратным холодильником было помещено 11,81 гр иода и 1,72 гр железа; в смесь через обратный холодильник было влито 10,99 гр (13,2 мл) ацетала. Во избежание очень бурной реакции колба предварительно охлаждалась льдом. Перегонка производилась на песчаной бане. Было получено 10 мл сырого продукта, который промывался водой, раствором серноватокислого натрия, опять водой, высушен хлористым кальцием и перегнан. Было получено 2,41 гр иодистого этила, который был обнаружен и идентифицирован так же, как и в первой реакции. Осадок с хинолином плавился при 159°, а с диметиланилином—при 136°. В водном растворе был обнаружен ацетальдегид с помощью аммиачного раствора окиси серебра.

Опыт 2. В повторном опыте вместо трехвалентного железа было взято двухвалентное железо. Смесь, состоящая из 11,81 гр иода, 2,58 гр железа и 13 мл ацетала, перегонялась на песчаной бане. После перегонки в колбе осталась темнубурого цвета жидкость, перешедшая затем в осадок. После перегонки было получено 7 гр перегона и 16,92 гр осадка. Перегон был переработан так же, как в первом опыте, и получилось 3,5 гр иодистого этила. Значительная часть осадка растворялась в воде; нерастворимая часть была промыта водой, спиртом и высушена в сушильном шкафу. Высушенный осадок представлял собою сажу и окись железа.

3. Реакции иода и железа с изоамиловым эфиром

Опыт 1 (с трехвалентным железом).

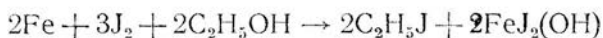
При прибавлении 12,8 мл изоамилового эфира к смеси 8,02 гр кристаллического иода и 1,17 гр восстановленного водородом металлического железа, выделение тепла не наблюдалось. Перегонка производилась на песчаной бане в течение одного часа 10 мин. В колбе осталась твердая черная масса в количестве 5,65 гр. Сначала перегонялась окрашенная, а затем бесцветная жидкость, которая собиралась под водой. Отгон, представляющий собою смесь иодистого изо-

амила с изоамиловым эфиром, промывался раствором серноватисто-кислого натрия, водой и сушился хлористым кальцием. Количественное определение иодистого изоамила в смеси производилось на основе определения количества иода; получилось 6,9 *гр* иодистого изоамила. Для идентификации иодистого изоамила полученный отгон подвергся фракционной перегонке. Собранная при 142—143° ($P=685$ мм) фракция характеризовалась, как иодистый изоамил, следующим образом: с диметиланилином образовала осадок иодистого диметилизоамилфениламмония с т. пл. 138°, а с хинолином—с т. пл. 184°. Со спиртовым раствором азотнокислого серебра дистиллят образовывал иодистое серебро. При стоянии и при нагревании окрашивался в красноватый цвет. Иодистый изоамил практически не растворялся в воде, хорошо растворялся в органических растворителях.

Опыт 2 (с двухвалентным железом). На смесь 8,02 *гр* иода и 1,76 *гр* металлического железа, находящуюся в круглодонной колбе, через обратный холодильник было влито 12,8 *мл* изоамилового эфира. Смесь тщательно перемешивалась сначала на песчаной бане, а затем на голом огне. Сначала перегонялась темнокрасная, а затем совершенно бесцветная жидкость. Отгон, после промывки и сушки хлористым кальцием, весил 10,86 *гр*. Количество иодистого изоамила в смеси определялось так же, как и в первом опыте.

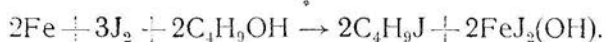
Взято 0,1954 вещ. Найдено иодистое серебро 0,1172, которое соответствует 0,0988 иодистого изоамила. Следовательно, в полученном 10,86 *гр* дистиллята содержалось 5,5 *гр* иодистого изоамила. Осадок, оставшийся в колбе после окончания реакции, при прокаливании в муфеле выделял обильное количество паров иода.

4. Реакция иода и железа с этиловым спиртом

К смеси, состоящей из 32,89 *гр* порошка кристаллического иода и 4,82 *гр* порошка металлического железа, было прибавлено 15 *мл* абсолютного этилового спирта, при этом наблюдалось сильное саморазогревание реакционной смеси. Колба с обратным холодильником нагревалась на водяной бане около 30 мин.; за это время содержимое колбы полностью превратилось в жидкость, окрашенную в темнокрасный цвет. Перегонка была произведена на голом огне. Перегон темнокрасного цвета собирался под водой, обрабатывался, как в предыдущих опытах, сушился и перегонялся. Собраный при 69° ($P=680$ мм) иодистый этил весил 7,54 *гр*, что составило 55,8% теоретического выхода. Иодистый этил был обнаружен и идентифицирован так же, как и в первом опыте.

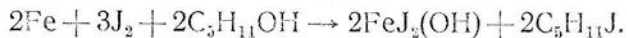
5. Реакция иода и железа с бутиловым спиртом

Опыт 1 (с трехвалентным железом). Прибавление бутилового спирта к смеси, состоящей из 24,23 *гр* иода и 3,57 *гр* металлического железа, сопровождалось выделением тепла. Смесь в круглодонной колбе нагревалась с обратным холодильником около 50 мин. на парафиновой бане, температура которой поддерживалась в интервале от 100 до 130°. Через 30 минут было замечено выделение иодистого водорода, почему было добавлено еще 6 *мл* спирта; всего в реакцию было взято 12 *мл* спирта. В колбе образовалась густая жидкость, которая после охлаждения частично затвердела. Перегонка сначала производилась на песчаной бане, а затем на голом огне. Перегоняющаяся сначала бесцветная жидкость постепенно стала окрашиваться. Во время перегонки выделение иодистого водорода не наблюдалось. Отгон обрабатывался, как в предыдущих опытах, и перегонялся. Было получено 7,5 *гр* иодистого бутила, что составило 64,6% теоретического выхода. Чистый иодистый бутил, собранный при 125—126°, с хинолином образовал осадок с т. пл. 170°. После перегонки в колбе остался осадок, к которому было прибавлено 6 *мл* бутилового спирта; при перегонке на песчаной бане перегналось 6 *мл* бутилового спирта, который собрался над водой.

Опыт 2 (с двухвалентным железом). В реакцию было взято 24,5 *гр* иода, 5,47 *гр* железа и 8 *мл* спирта. Прибавление спирта к смеси иода и железа сопровождалось слабым выделением тепла. Колба нагревалась на парафиновой бане около 50 мин.; когда температура последней достигла 135°, в колбе началась бурная реакция, продолжавшаяся несколько минут. Перегонка производилась на песчаной бане; окрашенный перегон собирался под водой. Получено 6,43 *гр* иодистого бутила, выход—36,7% теории. Во время реакции выделение иодистого водорода не наблюдалось.

6. Реакция иода и железа с изоамиловым спиртом

Опыт 1 (с трехвалентным железом). В реакцию было взято 27,72 *гр* иода, 4,06 *гр* железа и 23 *мл* изоамилового спирта, прибавление последнего сопровождалось слабым разогреванием колбы. Колба с обратным холодильником нагревалась на парафиновой бане больше 50 минут, температура бани поддерживалась в интервале 130—150°. При температуре бани 150° началась энергичная реакция в реакционной колбе. Перегонка производилась на голом огне. Пе-

регон обрабатывался, как обычно, и перегонялся. Перегон, собранный до 158° , весил 19,46 *гр*. Количественное определение иодистого изоамила производилось на основе количественного определения иода, было получено 13,1 *гр* иодистого изоамила, 90,8% теоретического выхода. Иодистый изоамил был обнаружен и идентифицирован так же, как и в третьей реакции.

Опыт 2 (с двухвалентным железом). При добавлении 15 *мл* спирта к смеси 24,54 иода и 5,39 *гр* порошка металлического железа наблюдалось незначительное выделение тепла. Бурная реакция началась при температуре 138° (термометр—в парафиновой бане). Перегон, темнокрасного цвета, собирался под водой и в дальнейшем был переработан так же, как и в первом опыте. Получено 10,7 *гр* иодистого изоамила, что составило 59,1% теоретического выхода.

7. Реакция иода и железа с амилацетатом

Опыт 1 (с трехвалентным железом). Подобно предыдущим опытам, была поставлена реакция иода и железа с амилацетатом. В реакцию было взято 9,42 *гр* иода, 1,38 *гр* железа и 11 *мл* спирта. Колба с обратным холодильником нагревалась на парафиновой бане около 40 мин. при температуре бани $140-170^{\circ}$; бурная реакция начиналась при 140° . Перегон собирался под водой, промывался раствором серноватистокислого натрия, слабым раствором гидроокиси натрия, водой, был высушен хлористым кальцием и перегнан. В перегоне было найдено 3,66 иодистого изоамила, выход 74,7% теории.

Опыт 2 (с двухвалентным железом). Смесь 9,08 *гр* иода, 2,07 *гр* порошка металлического железа и 10 *мл* спирта перегонялась на песчаной бане. Перегон, собранный под водой, перерабатывался так же, как в первом опыте. После вторичной перегонки полученный дистиллят содержал 2,93 *гр* иодистого изоамила, выход—41,4% теории.

В ы в о д ы

1. При действии на фенетол и изоамиловый эфир иодом и железом происходит энергичное расщепление и образуются иодистые алкилы (иодистый этил и азоамил) с хорошими выходами, выше 90% теоретического.

2. Иод и трехвалентное железо энергично реагируют со спиртами и образуют иодистые алкилы, выход которых увеличивается с увеличением молекулярного веса спирта. Получены иодистый этил, бутыл и амил с соответствующими выходами: 55,8%, 64,6% и 90,8%.

3. При взаимодействии иода и трехвалентного железа со спиртами происходит выделение тепла, которое уменьшается с увеличением молекулярного веса спирта.

4. При действии иода и трехвалентного железа на ацеталь об-

разуются: ацетальдегид, моноэтилат железа ($\text{FeJ}_2\text{—OC}_2\text{H}_5$) и иодистый этил; последний получался с небольшим выходом.

5. Подобно другим эфирам, амилацетат вступает в реакцию с иодом и трехвалентным железом, образуя иодистый амил.

6. Вышеприведенные реакции так же протекают в случае применения двухвалентного железа вместо трехвалентного. При этом выхода получающихся иодистых алкилов, за некоторыми исключениями, ниже, чем в случае применения трехвалентного железа.

Л и т е р а т у р а

1. М. Т. Дангян—ЖОХ, 1940, X, 18, 1668.
2. М. Т. Дангян—ЖОХ, 1940, X, 21, 1885.
3. М. Т. Дангян—ЖОХ, 1940, X, 18, 1670.
4. Г. Т. Кларк—Руководство по органич. анализу, изд. 1934, стр. 75.
5. М. Т. Дангян—ЖОХ, 1941, XI, 2, 108.
6. М. Т. Дангян—Известия АрмФАН'а, № 2, 43, 1941.

ՀԱԼՈՒԴՆԵՐԻ ՈՒ ԵՐԿԱԹԻ ԵՎ ԱԼԿՈՂՈԼՆԵՐԻ, ԷԹԵՐՆԵՐԻ, ԷՍԹԵՐՆԵՐԻ ՈՒ ԱՅԵՏԱԼԻ ՓՈԽԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ե Զ Ր Ա Կ Ա Ց ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

1. Ֆենետիլի և իզոամիլիթերի վրա յող և երկաթ ազդելիս՝ տեղի է ունենում ճեղքման ռեակցիա և ստացվում են լավ ելքերով (90%) ալկիլյոդիդներ (էթիլյոդիդ և իզոամիլյոդիդ):

2. Յողը և եռարժեք երկաթն ալկոհոլների հետ ռեակցիայի մեջ են մտնում շատ բուռն և զոյացնում են ալկիլյոդիդներ: Ստացված ալկիլյոդիդների ելքը մեծանում է վերցված ալկոհոլների մոլեկուլար կշիռների մեծացմանը զուգընթաց:

3. Ալկոհոլների վրա յող և երկաթ ազդելու ժամանակ տեղի է ունենում ջերմության անջատում: Անջատվող ջերմության քանակը նվազում է ռեակցիայի մեջ մտած ալկոհոլների մոլեկուլար կշիռների մեծացմանը զուգընթաց:

4. Յողը և եռարժեք երկաթը ացետալի հետ ռեակցիայի մեջ մտնելիս՝ ստացվում են երեք նյութեր՝ ացետալդեհիդ, երկաթի մոնոէթիլատ ($\text{FeJ}_2\text{—OC}_2\text{H}_5$) և էթիլյոդիդ:

5. Ամիլացետատը, մյուս էսթերների նման, ռեակցիայի մեջ է մտնում յողի և երկաթի հետ, զոյացնելով իզոամիլյոդիդ:

6. Վերոնշյալ ռեակցիաները տեղի են ունենում նաև այն դեպքում, երբ եռարժեք երկաթի փոխարեն, ռեակցիայի մեջ վերցվում է երկարժեք երկաթ: Երկարժեք երկաթի դեպքում ստացվող ալկիլյոդիդների ելքը պակաս է լինում:

Մ. Տ. Դանդյան

БИОЛОГИЯ

Т. М. Мешкова

Суточные миграции зоопланктона
в озере Севан

Вопросом суточных миграций планктона как морских, так и пресных водоемов занимался целый ряд исследователей. Особенно богатая литература по этому вопросу имеется по альпийским олиготрофным озерам (Bodensee—Weismann, Zurichsee—Asper и Heuscher, Vierwaldstättersee—Burckhardt, Genfersee. Forel и Joung, Lunzer Untersee—Ruttner и т. д.).

Размах передвижений отдельных форм планктона во время этих миграций различен: в прозрачных и глубоких альпийских озерах он значительно больше (40—50 м), чем в балтийских озерах (всего несколько метров).

В озере Севан, принадлежащем к олиготрофным альпийского типа водоемам, суточные миграции зоопланктона выражены очень ярко. Даже невооруженный глаз легко может заметить, благодаря яркочерной окраске многих представителей зоопланктона, сильное обеднение им верхних слоев воды днем, иногда достигающее до полного исчезновения и, наоборот, обилие его здесь ночью.

Вопрос о причинах суточных миграций до сих пор еще остается в стадии дискуссии, но большинство исследователей такого рода перемещения связывает главным образом со светом, фототропизмом.

Burckhardt (1900), изучая зоопланктон Vierwaldstättersee, а в частности вопрос суточных миграций такового, присоединяется к взгляду Weismann'a о том, что на побег зоопланктеров днем из верхних слоев воды в глубину влияет в первую очередь свет. Из других факторов Burckhardt приводит содержание в воде газов, играющих большую роль при подеме ночью. Также Lantsch (1914) перемещения веслоногих рачков выводит из фототаксиса и газовых отношений.

В 1925 г. вышла большая французская работа Розе, посвященная биологии планктона и его суточным миграциям. На основании ряда исследований автор объясняет суточные миграции планктона влиянием следующих причин: 1) света, являющегося стимулом движения, 2) температуры, более или менее изменяющей действие света, а иногда могущей изменить знак фототропизма (температура выше 20° вызывает погружение зоопланктона), 3) солености, химического состава и растворенных в воде газов, являющихся добавочными факторами.

В горных олиготрофных озерах, а в частности в нашем озере, имеющем большую прозрачность, богатое содержание кислорода до дна и сравнительно низкие температуры воды, даже летом на поверхности не превышающие 20°C , конечно, решающим фактором может быть только свет.

Наши наблюдения над суточными миграциями зоопланктона относятся к августу, октябрю 1938 г., январю и апрелю 1939 г.

Суточная станция расположена в районе максимальных глубин Малого Севана, на глубине 75 м. Пробы планктона брались в течение суток через каждые четыре часа большой количественной сетью Джеди из следующих слоев воды: 0—2, 2—5, 5—10, 10—20, 20—30, 30—50, 50—70 м. Одновременно производилось послойное измерение температуры воды и определение основных гидрохимических факторов (кислорода и др.).

Остановимся сначала на краткой характеристике четырех суточных станций в отношении гидрологических, гидрохимических и метеорологических условий их, а также на характеристике состава зоопланктона и общей картине суточных миграций. Суточные миграции отдельных видов пелагического зоопланктона, представляющие интерес ввиду различия их по интенсивности и характеру у разных видов, будут разобраны ниже, причем это будет касаться видов, имеющих массовое развитие в планктоне пелагиали Севана, а именно: *Synchaeta pectinata*, *Filinia longiseta*, *Pedalia mira*, *Daphnia longispina sevanica eulimaetica*, *Acanthodiaptomus denticornis*, *Arctodiaptomus bacillifer*, *Arctodiaptomus spinosus fadeevi*, *Cyclops strenuus ad vranae*.

15—16 августа 1938 года

Начало суточной станции—15 августа, 8 ч. утра, конец—16 августа, 4 ч. утра.

Метеорологические условия: день солнечный, ночь лунная. Ветер в течение суток отсутствовал. Очень слабое волнение воды наблюдалось только на рассвете. Суточные колебания температуры воздуха были в пределах $22,5-17,5^{\circ}\text{C}$.

Наблюдения над суточными миграциями производились у массово встречающихся в это время в планктоне следующих видов коловраток: *Filinia longiseta*, *Pedalia mira*, у ветвистого рачка *Daphnia I. s. eulimnetica* и веслоногих рачков *Arctodiaptomus spinosus fadeevi* и *Cyclops strenuus ad vranae*, молоди диаптомусов и науплиусов веслоногих рачков.

Представители зоопланктона этого времени совершали значительные миграции. В 8 ч. утра самый поверхностный слой 0—2 м содержал только около 2,4%⁰ общего числа особей зоопланктона; в 12 ч. дня на поверхности наблюдался общий планктонный минимум, равный в среднем 0,3%⁰. Максимальная суточная плотность населения зоопланктона в слое 0—2 м, составлявшая в среднем 25%⁰, была между 20 и 24 часами. В своих суточных миграциях поверхности достигали *Daphnia l. s. eulimnetica*, *Arctodiaptomus spinosus fadeevi*, самки *Cyclops strenuus ad vranae*, молодь диаптомусов и науплиусы. Очень незначительные миграции во внутренних слоях воды, никогда не достигая поверхности, совершали *Filinia longiseta* и самцы *Cyclops strenuus*.

19—20 октября 1938 года

Начало суточной станции—19 октября, 8 ч. утра, конец—4 ч. утра 20 октября.

Метеорологические условия: день солнечный, ночь лунная. Слабый ветер был во второй едва дня и ночью. В озере наблюдалось несильное волнение. Суточные температуры воздуха колебались в пределах 8,8—14,8°C.

Суточные колебания температуры воды на поверхности были 13,1—13,4°C, а ниже они были едва заметны.

В планктоне массово встречались *Filinia longiseta*, *Pedalia mira*, *Daphnia* l. s. *eulimnetica*, *Acanthodiptomus denticornis*, *Arctodiptomus bacillifer*, *Cyclops strenuus ad vranae*, молодь диаптомусов и науплиусы веслоногих рачков.

Суточные миграции зоопланктона в этот период также были интенсивными. Поверхностный слой 0—2 м по сравнению с августом месяцем оказался более населенным в 8 и 12 ч., но менее населенным в 16 ч. Так, в 8 ч. в нем было в среднем 8,5%, в 12 ч.—1,4%, в 16 ч.—2,4% от общего числа особей. Ярко выраженный максимум, особенно для некоторых видов, был достигнут в 24 ч. и составлял примерно 21,7%. В суточных миграциях поверхности достигали *Pedalia mira*, *Daphnia l. s. eulimnetica*, *Acanthodiptomus denticornis*, *Arctodia-*

ptomus bacillifer, самцы и самки *Cyclops strenuus ad vranæ*, молодь диаптомусов и науплиусы веслоногих рачков. *Filinia longiseta* опять совершала перемещения только во внутренних слоях воды.

20 21 января 1939 года

Начало суточной станции—20 января, 8 ч. утра, конец—21 января, 4 ч. утра.

Метеорологические условия: день пасмурный, почти все небо было покрыто тучами. На озере полные сутки было волнение. Суточные колебания температуры воздуха были в пределах от +0,2 до -3 С. Суточные колебания температуры воды на поверхности и далее в глубину были очень незначительными, в озере господствовала более или менее полная 4-градусная гомотермия.

В планктоне в больших количествах присутствовали *Synchaeta pectinata*, *Daphnia l. s. eulimnetica*, *Acanthodiptomus denticornis*, *Arctodiptomus bacillifer*, *Cyclops strenuus ad vranæ*, молодь диаптомусов и науплиусы веслоногих рачков.

Суточные миграции зоопланктона по сравнению с августом и октябрём месяцами были выражены значительно слабее. В 12 ч. дня в слое 0—2 м население составляло примерно 2% тотального числа особей. Максимальная плотность населения в этом же слое наблюдалась между 20 и 24 часами и составляла только 12%. В это время виды, мигрирующие сильно в летнее время, совершали более слабые вертикальные суточные перемещения.

В январе месяце все виды в своих суточных миграциях достигали поверхности.

19—20 апреля 1939 года

Начало суточной станции—19 апреля, 12 ч. дня, конец—20 апреля, 8 ч. утра.

Метеорологические условия: день солнечный, на небе были лишь небольшие облака до горизонта. Ветра не было в течение полных суток. Волнение воды на озере отсутствовало. Температура воздуха не измерялась, также не было произведено анализа на содержание в воде кислорода. Температура всей толщи воды была близка к 3-градусной гомотермии; колебания ее в течение суток были незначительными.

В планктоне в значительных количествах присутствовали *Synchaeta pectinata* (очень много), *Daphnia l. s. eulimnetica*, *Arctodiptomus bacillifer*, *Arctodiptomus spinosus fadeevi*, *Cyclops strenuus ad vranæ*, молодь диаптомусов и науплиусы веслоногих.

Суточные миграции были очень интенсивными. Верхний (0—2 м) слой от 8 до 16 ч. имел совсем скудное население. Так, в 8 ч. здесь находились только единичные науплиусы и несколько экземпляров *Synchaeta pectinata*; в 12 ч. дня — до 1% молоди диаптомусов и науплиусы веслоногих, в 16 ч. примерно 5% тотального числа особей зоопланктона. Максимум на поверхности был достигнут в 4 ч. утра и составлял примерно 20%.

Представители зоопланктона этого времени, кроме самцов *Cyclops strenuus ad vtriusque*, в своих суточных миграциях достигали поверхности.

Обратимся теперь к описанию суточных миграций отдельных представителей зоопланктона Севана.

Для большей ясности представления этих перемещений у отдельных видов в периоды их массового развития в планктоне они представлены графически. Графики построены на процентных числах от тотального числа особей (от числа особей всего столба воды).

Synchaeta pectinata Ehrbg.

Synchaeta в озере Севан является одной из числа сильно мигрирующих коловраток. Обработанные материалы как раз относятся ко времени ее массового развития в планктоне.

В январе месяце *Synchaeta* обитала во всей толще воды (до 70 м). В слое 0—2 м она полностью не отсутствовала в течение суток, а наблюдались лишь колебания ее количеств в этом слое. От 4 до 8 ч. в слое 0—2 м находилось 4—5% особей. Подъем в верхние слои начался после 8 ч. утра, но до 20 ч. происходил очень медленно. Интенсивным он стал после 20 ч. и привел в 24 ч. к суточному максимуму в верхних слоях воды, равному 22%. После 24 ч. начался обратный ход вниз, причем более быстрый, чем подъем.

В апреле месяце (рис. 1) в 12 ч. дня в слое 0—2 м *Synchaeta* отсутствовала полностью, в слое 2—5 м находились только единицы. Малонаселенность этой коловраткой верхних слоев воды продолжалась до 20 ч., далее начался подъем. Суточный максимум на поверхности, наступивший в 4 ч. утра, составлял 31% тотального числа особей.

Суточные колебания плотности населения *Synchaeta pectinata* в слое 0—2 м представлены на рис. 9.

Таким образом, из изложенного выше видно, что суточные максимумы на поверхности достигались этой коловраткой в разное время; в апреле он достигался здесь несколько позднее, т. к., повидимому, в связи со световыми условиями (длинный день и более интенсивный свет) подъем вверх начался позднее. Суточные миграции *Synchaeta* в

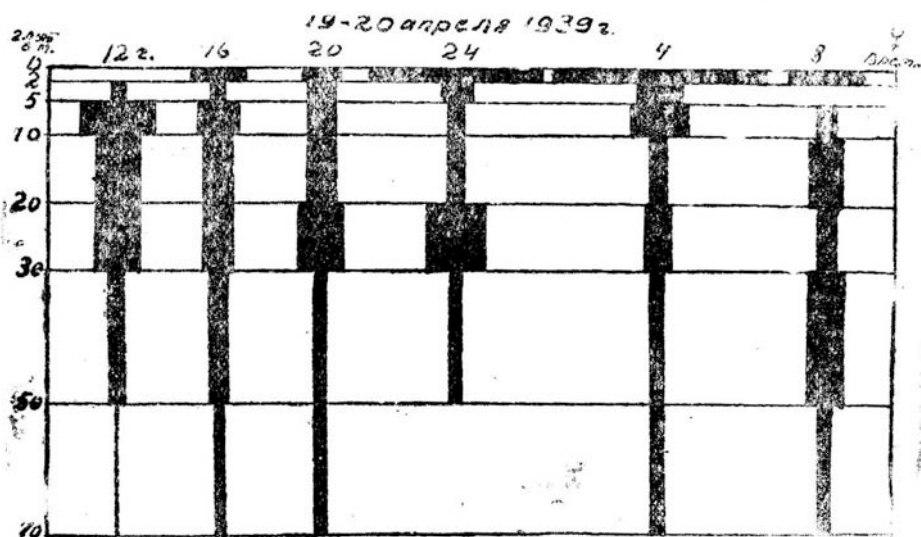

Рис. № 1 (Самки нелиценоси).

апреле являлись более интенсивными и по дневному минимуму на поверхности и по ночному наплыву к поверхности. Количественные перекомбинации ее захватывали толщу воды 0—50 м.

Filinia longiseta Ehrbg

Filinia совершала суточные миграции в нижних (20—70, 30—70 м) слоях воды, никогда в своих перемещениях не достигая поверхности.

В августе месяце (рис. 2) вся масса особей *Filinia* находилась в слоях от 20 до 70 м., с максимальной плотностью между 30—70 м.

Рис. № 2 (Самки нелиценоси).

В слое 20—30 м она полностью отсутствовала в полдень (12 ч.). После 12 ч. происходило очень интенсивное, почти 100%, перемещение ее из слоя 50—70 м в слой 30—50 м., в результате чего в 16 ч. первый имел только 3,4% тотального числа особей. После 16 ч. шло довольно интенсивное перемещение *Filinia* выше, из слоя 30—50 м в слой 20—30 м, которое в 20 ч. дало в последнем 26% особей. Обратное перемещение в слой 30—50 м началось после 20 ч., в резуль-

тате чего в 20 ч. в нем осталось 12%, но за ним лежащий слой 50—70 м в это время все еще оставался населенным очень слабо. Только после 24 ч. из слоя 30—50 м опускание продолжалось ниже, в слой 50—70 м, где в 4 ч. утра оказалось около 40% тотального числа особей *Filina*. Далее, до 8 ч. утра наблюдалось лишь слабое перемещение ее вниз.

В октябре месяце вертикальное распределение *Filina* ограничивалось слоями воды 30—70 м. Суточные количественные перекомбинации происходили в этих же слоях. Яйценосные самки, находящиеся в основном в слое 50—70 м, правильных суточных миграций не обнаруживали.

Pedalia mira Hudson

В период своего появления в планктоне, в августе месяце, находясь полностью в слоях от 5 до 30 м, эта коловратка в своих суточных миграциях не достигала поверхности; они происходили во внутренних слоях воды. В 12 ч. дня она полностью отсутствовала в слое 5—10 м, в 16 ч. здесь встречались единицы, наконец, в 20 ч. в этом слое скончалось примерно 63% тотального числа особей (суточный максимум), что сохранилось до 8 ч. утра.

Совершенно иная картина наблюдалась в октябре месяце (рис. 3). В это время *Pedalia* находилась в толще воды от 0 до 50 м. Суточные миграции совершались до поверхности. Полностью отсутствовала она в слое 0—2 м от 12 до 16 ч. (а в 16 ч. и в слое 2—5 м). Подъем в верхние слои начался с 20 ч. и дал в 4 ч. утра в слое 0—2 м суточный максимум, равный у неядценосных самок 25%, у таковых с яйцами—31% тотального числа особей. Количественные перекомбинации *Pedalia* в течение суток касались главным образом населения слоев от 0 до 30 м.

Суточные колебания плотности населения *Pedalia mira* в слое 0—2 м представлены на рис. 9.

Daphnia longispina sevanica eulimnetica Behning

В пелагическом планктоне относится к числу наиболее сильно мигрирующих видов.

В августе месяце большие количества дафний обитали до глубины 50 м. Слой максимальной плотности было 5—20 м. Днем, от 8 до 16 ч., в слое 0—2 м находились только единичные экземпляры дафний, составляющие всего десятые доли % тотального числа особей. Также беден дафниями оказался слой 2—5 м., которые составляли здесь 1—3%. Подъем к поверхности начался в 20 ч., давший одновременное увеличение в обоих слоях воды. Он происходил постепенно с 20 до 4 ч. утра; в 4 ч. на поверхности наступил суточный максимум, равный 22,2%.

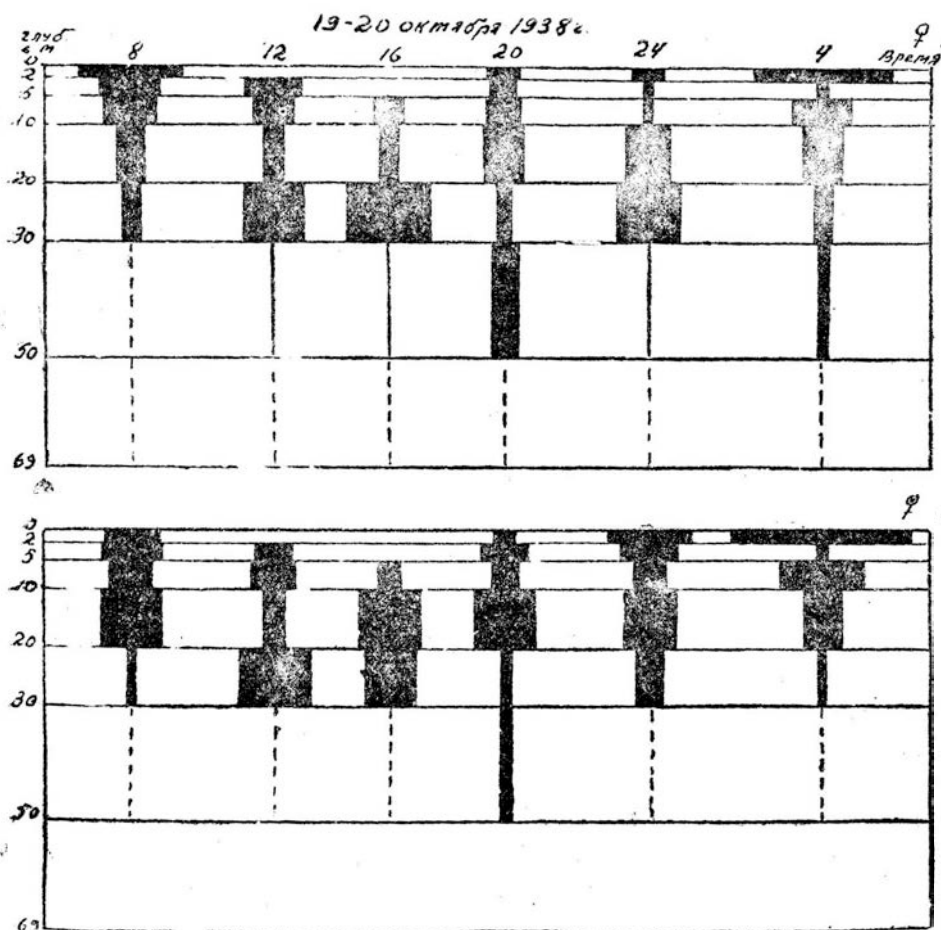

Рис. № 3 (Верхи. самки неийценосн., нижн. яйценосн.).

В октябре месяце (рис. 4) в планктоне находились все еще большие количества дафний, в том числе много партеногенетически размножающихся самок и молоди. Дафнии были сосредоточены главным образом между 0 и 30 м. От 8 до 12 ч. дня верхние 2 метра имели только единицы половозрелых неийценосных самок; яйценосных самок и молоди здесь не было. В 16 ч. в вышеуказанном слое имелось несколько увеличившееся число зрелых неийценосных самок и единицы молоди. В 20 ч. население дафний составляло в нем 8%. Далее начался интенсивный подъем дафний к поверхности; он происходил до 24 часов, когда на поверхности оказалось 37% тотального числа особей (суточный максимум). Уход дафний в глубину происходил после 24 ч., в результате которого к 4 ч. утра верхние слои совершенно не имели их.

Зимой, в январе месяце, миграции дафний были несколько ослаблены: самая малая плотность на поверхности, равная примерно 1%

была в 12 ч. дня. Подъем начался после 16 ч. Суточный максимум на поверхности был достигнут в 20 ч. и составлял в среднем 17,5%. Далее происходил обратный ход вниз, в результате которого в 4 ч. утра в слое 0—2 м осталось только 2% дафний.

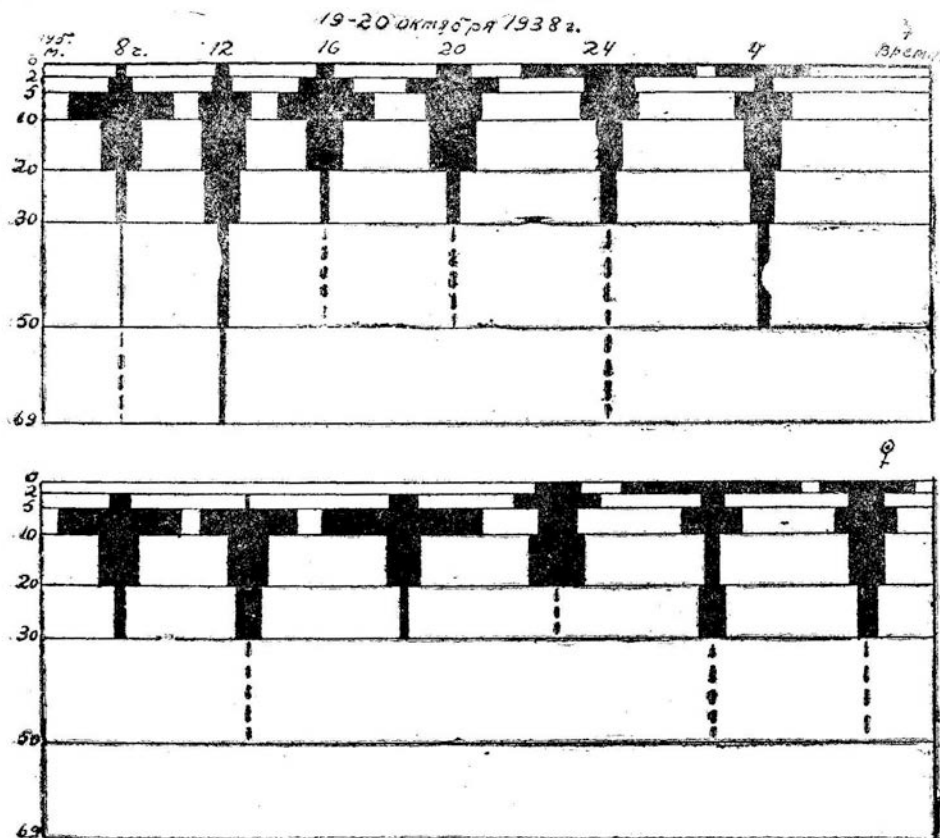

Рис. № 4. (Верхн. самки неийценосн., нижн. яйценосн.)

Апрель месяц показал наиболее сильные миграции дафний. От 8 до 16 часов верхние 5 м совершенно не имели их, а в 12 ч. был пустым и слой 5—10 м. Интенсивный подъем начался после 16 ч., который в 20 ч. привел к суточному максимуму, равному 26,3%. Уход вниз начался в 20 ч. и в 24 ч. в слое 0—2 м оставалось 13%, в 4 ч. — 11,8% общего числа особей.

Суточные колебания плотности населения в слое 0—2 м *Daphnia* 1. s. *eulimnetica* представлены на рис. 9.

На основании изложенного выше по концентрации дафний в слое 0—2 м миграции наиболее интенсивными нужно считать в августе и октябре месяцах. В апреле месяце ночной наплыв к поверхности был, судя по % общего числа особей, слабее, зато в дневные часы не только верхние 5 м не были населены дафниями, но оказался

пустым и слой 5—10 м. Также не совпадает у дафний время достижения этих максимумов на поверхности в разные месяцы года. Так, в августе суточный максимум в слое 0—2 м достигался в 4 ч. утра, в октябре—в 24, а в январе и апреле в 20 ч.

Acanthodiaptomus densicornis (Wierzejski)

Также является одним из наиболее активных видов в отношении суточных вертикальных перемещений.

В октябре месяце (рис. 5) в 8 ч. этот диантомус полностью отсутствовал в слое 0—5 м. в 12 ч. дня указанный слой также был пустым, за исключением нескольких самок, встретившихся в слое 2—5 м. В 16 ч. пустым все еще оставался слой 0—2 м, но нижележащий слой, 2—5 м, имел уже 13% тотального числа особей. Интенсивный ход к поверхности начался с 16 ч., в результате которого в слое 0—2 м в 20 ч. мы находим 44%, а в 24 ч. 50% тотального числа особей. Уход в глубину происходил после 24 ч. и закончился к 8 ч. утра. Период от 8 до 16 часов являлся временем относительного покоя.

В январе месяце миграции этого вида были выражены слабее. Верхние 5 м были пустыми от 12 до 16 ч. Ночной наплыв к поверхности значительно уступал таковому октября месяца. Основная масса особей находилась в глубинных слоях воды.

Суточные колебания плотности населения в слое 0—2 м в октябре месяце представлены на рис. 9.

Arctodiaptomus bacillifer (Koebe)

Сравнительно с двумя другими диантомусами, обитающими в Севане, совершает более слабые суточные миграции, оставаясь в течение суток большей своей массой в средних и нижних слоях воды.

Над суточными миграциями этого диантомуса имеются наблюдения в октябре, январе и апреле, охватившие начало его массового появления в планктоне, максимум и конец.

В октябре месяце в планктоне присутствовали самцы и самки: самок с ийцевыми мешками еще не было. Днем, от 8 до 12 ч. *Arctodiaptomus bacillifer* в слое 0—2 м полностью отсутствовал, в слое 2—5 м имелись только единицы, составляющие лишь десятые доли %. Единичные экземпляры в первом появились в 16 ч., в слое 2—5 м в это время оказалось несколько увеличенное число. После 16 ч. происходил хорошо заметный, но очень медленный подъем в верхние слои, который дал в 24 ч. на поверхности очень незначительный по величине суточный максимум, равный в среднем у обоих полов только 3,2% тотального числа особей. В 4 ч. утра самки в том же количестве все еще оставались на поверхности, самцы уже начали ход вниз.

В октябре месяце самцы в своих суточных миграциях оказались несколько активнее самок.

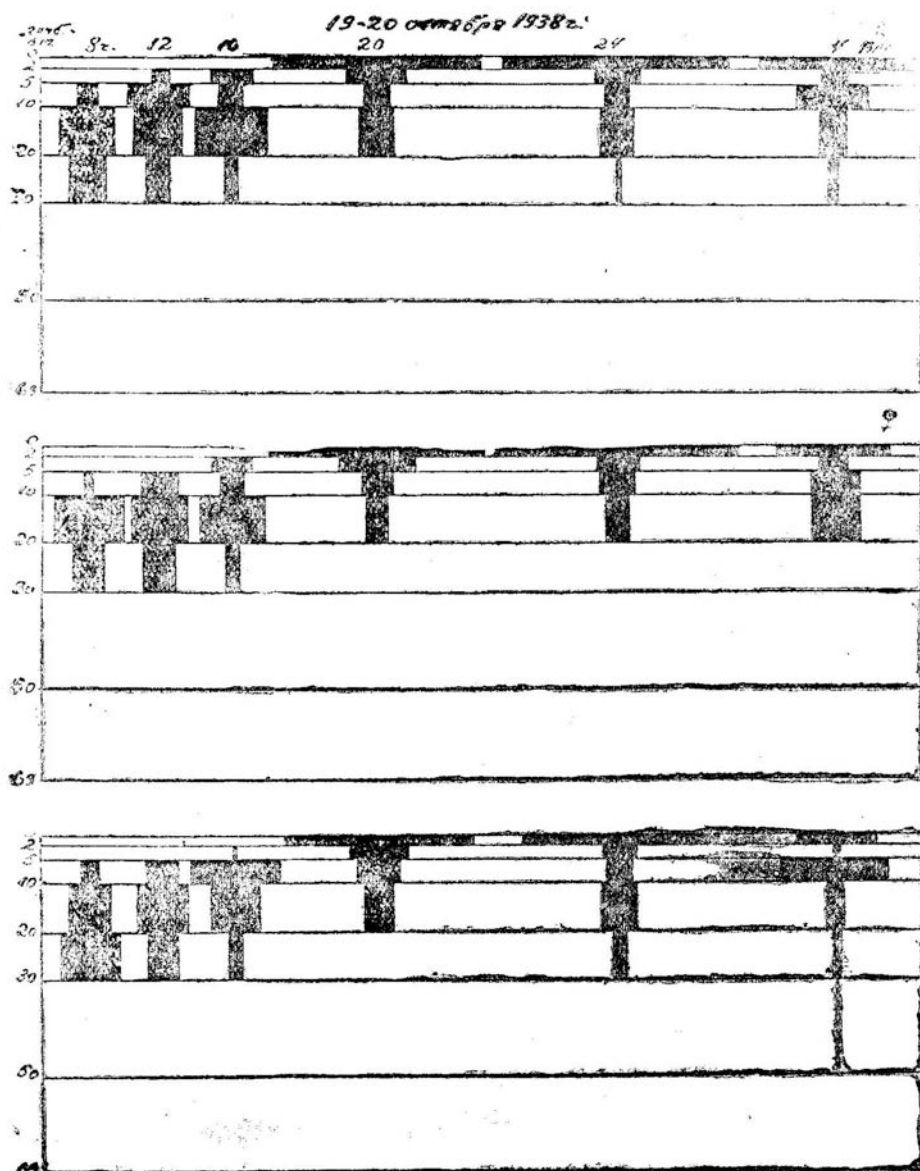

Рис. № 5 (Верхн. самки неийценосы, средн. яйценосы, нижн. самцы).

В январе месяце (рис. 6) *Arctodiaptomus bacillifer* в своих суточных перемещениях был несколько активнее. В планктоне присутствовали самцы и самки (в том числе самки с яйцевыми мешками). От 8 до 12 ч. в слое 0—2 м находились только десятые доли % особей этого вида диаптомуса. Повидимому, под'ем начался после 12 ч., т. к. в 16 ч. мы находим здесь уже 2—3% особей. С 16 ч. движение вверх

происходило более интенсивно и привело в 20 ч. к суточному максимуму в слое 0—2 м, равному 9—14‰. У самцов этот максимум был достигнут несколько позднее, когда самки уже начали обратный ход вниз. После 24 ч. ход вниз происходил очень быстро у обоих полов, так что к 4 ч. утра в слое 0—2 м не осталось ни одного зрелого экземпляра.

В апреле месяце в планктоне также были самцы, самки и самки с яйцевыми мешками. Этот месяц характеризуется наиболее сильными миграциями у *Arctodiaptomus bacillifer*. В течение дня, от 8 до 16 ч., он полностью отсутствовал в слое 0—2 м. Подъем в верхние слои начался после 16 ч. В 20 ч. здесь было уже 3—8‰, в 24 ч. 8—16‰, в 4 ч. 20—23‰, т. е. суточный максимум. Этот максимум быстро рассосался после 4-х часов вследствие ин-

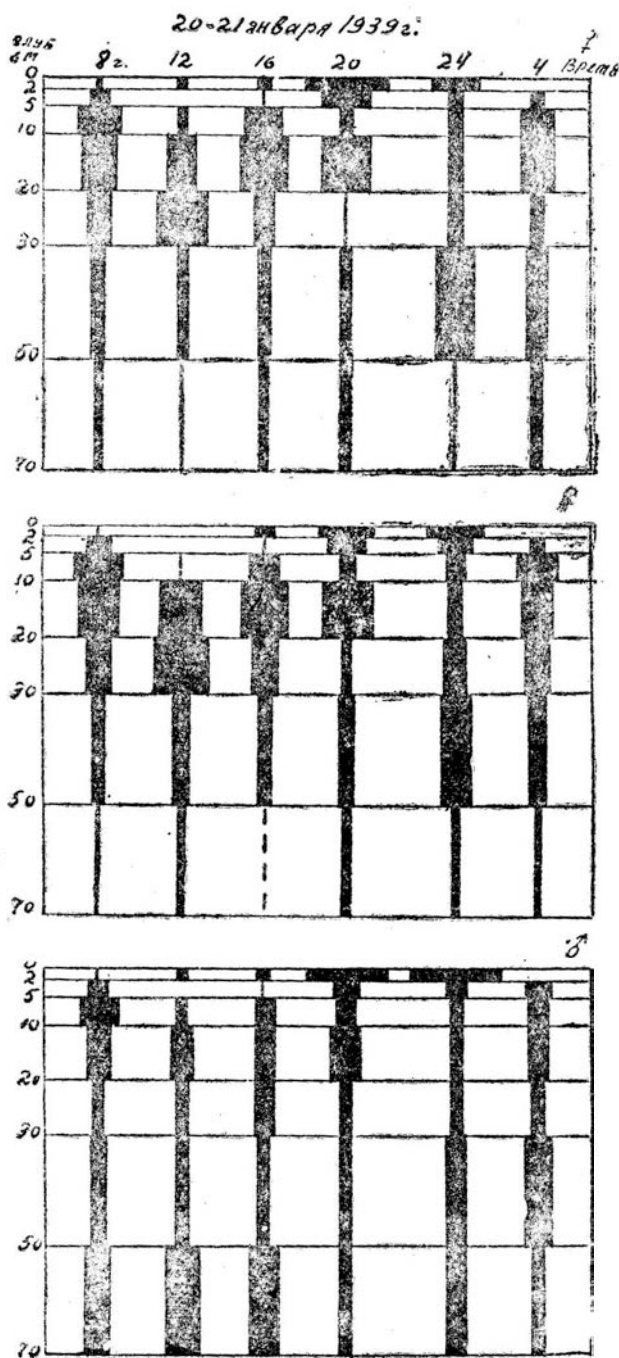

Рис. № 6 (Верх. самки неядценос., средн. яйценос., нижн. самцы).

тенсивного движения вниз. Существенного различия между мигра-

циями самцов и самок не наблюдалось. Количественные перекомбинации захватывали население всей толщи воды.

Суточные колебания населения этого вида в слое 0—2 м представлены на рис. 9.

Arctodiaptomus spinosus fadeevi Rylov

Материалы по суточным миграциям этого вида диаптомуса относятся к августу месяцу, концу массового развития его в планктоне, и к апрелю—началу (максимум, к сожалению, захвачен не был), по которым этот диаптомус проявил себя как активно мигрирующий вид, очень похожий в этом отношении на *Acanthodiaptomus denticornis*.

В августе месяце (рис. 7) он полностью отсутствовал в слое

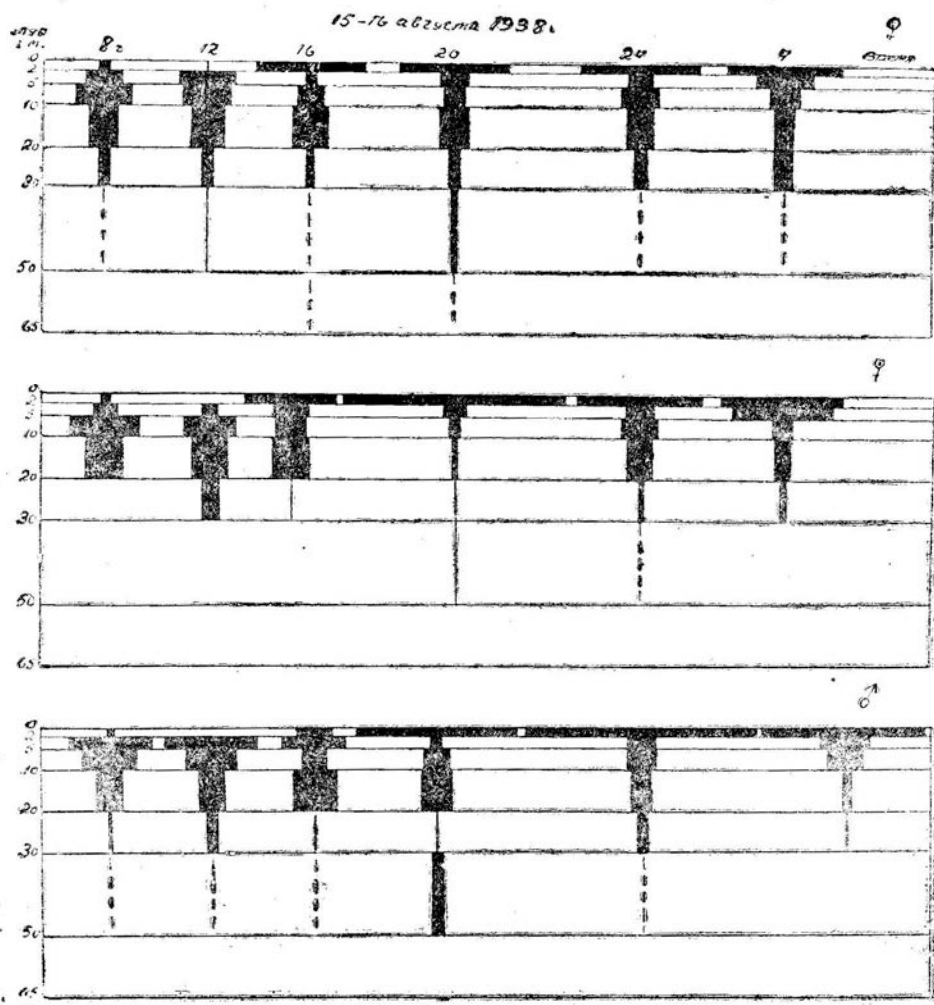

Рис. № 7 (Верхн. самки неийценосн., средн. яйценосн., нижн. самцы).

0—2 м в 12 ч. дня. Подъем в верхние слои начался, видимо, быстро после 12 ч., т. к. в 16 ч. в слое 0—2 м находилось уже значительное население этого вида. Так, в это время здесь находилось 23,5% самок (самок без яйцевых мешков 22%, самок с яйцевыми мешками 25%) и около 8% самцов. В 20 ч. количество самок без яйцевых мешков оставалось тем же, количество самок с яйцевыми мешками возросло в два раза, число самцов увеличилось очень сильно, до 39%, т. е. почти в пять раз. В 24 ч. число самок без яйцевых мешков несколько увеличилось, число самок с яйцевыми мешками уменьшилось до 30%, число самцов снова возросло очень значительно, до 56%. В 4 ч. утра в вышеуказанном слое произошло очень слабое снижение этих количеств. Интенсивный ход вниз начался после 4 ч. утра и закончился в основном к 8 ч. утра, когда в слое 0—2 м оставалось только 3—5% тотального числа особей. Слой 2—5 м в течение суток имел значительное население. Таким образом, наиболее активными в суточных перемещениях в августе месяце были самцы и самки с яйцевыми мешками.

В апреле месяце в планктоне присутствовали только самцы и самки без яйцевых мешков. В слое 0—2 м они отсутствовали от 8 до 12 ч. В 16 ч. самки уже составляли в вышеуказанном слое 5%, самцы все еще отсутствовали. Подъем в верхний слой, 0—2 м начался после 16 ч., в результате которого к 20 ч. здесь уже скопилось около 11% самцов и 20% самок, в 24 ч. — 16,8% самцов и 34% самок. Суточный максимум в верхних слоях воды был достигнут обими полами одновременно в 4 ч. утра и составлял у самцов 38,0%, у самок 56,4% тотального числа особей.

Суточные колебания плотности населения *Arctodiaptomus spinosus fadeevi* в слое 0—2 м представлены на рис. 9.

Молодь-Diaptomus

Мигрирует несколько слабее взрослых диаптомусов. Всегда находясь в планктоне в громадных количествах, молодые диаптомусы в течение суток не отсутствовали полностью в слое 0—2 м. Самые малые количества их находились здесь в августе и апреле; в октябре и январе население молодых диаптомусов в слое 0—2 м было значительным. В степени миграций их в эти месяцы существенного различия не наблюдалось, за исключением небольшого ослабления в январе месяце. Подъем в верхние слои обычно начинался после 16 ч. (в январе в 12 ч.), и суточный максимум в слое 0—2 м достигался в 4 ч. утра, в январе в 24 ч. Величина суточного максимума составляла 14—18% тотального числа особей.

Суточные колебания плотности населения молодых диаптомусов в слое 0—2 м представлены на рис. 9.

Cyclops strenuus Fischer ad vrapae Kozm.

У этого представителя зоопланктона суточные вертикальные перемещения значительно изменялись в разное время года, а также наблюдалась значительная разница в миграциях самцов и самок.

В августе месяце в верхних 5-ти м самцы и яйценосные самки отсутствовали в течение полных суток; самки без яйцевых мешков отсутствовали здесь в 12 ч. дня. Первые экземпляры последних появились в этом слое в 16 ч. Хорошо заметный ход вверх происходил после 16 ч., и в 20 ч. в слое 0—2 м оказалось 4,7‰, в 24 ч.—10,5‰ тотального числа особей (суточный максимум). Самцы в течение дня отсутствовали в слое 5—10 м, в 20 ч. встречались здесь единично, от 24 ч. до 4 ч. утра составляли 3—5‰.

В октябре месяце (рис. 8) суточные миграции до поверхности совершали оба пола. В течение дня, от 8 до 16 ч., слой 0—2 м не имел половозрелых особей *Cyclops strenuus*. Подъем к поверхности происходил после 16 ч. и к 20 ч. дал здесь 8‰ самок и 4‰ самцов. Он продолжался и далее, у самок до 20 ч., у самцов до 4 ч. утра. Суточный максимум на поверхности у первых составлял 19‰, у вторых 12‰ тотального числа особей.

Зимой, в январе месяце, от 12 до 16 ч. слой 0—2 м имел только единицы самок. Подъем в верхние слои происходил после 16 ч. Максимальная суточная плотность *Cyclops strenuus* в слое 0—2 м была в 20 ч. и составляла в среднем 10‰. Движение вниз происходило сразу

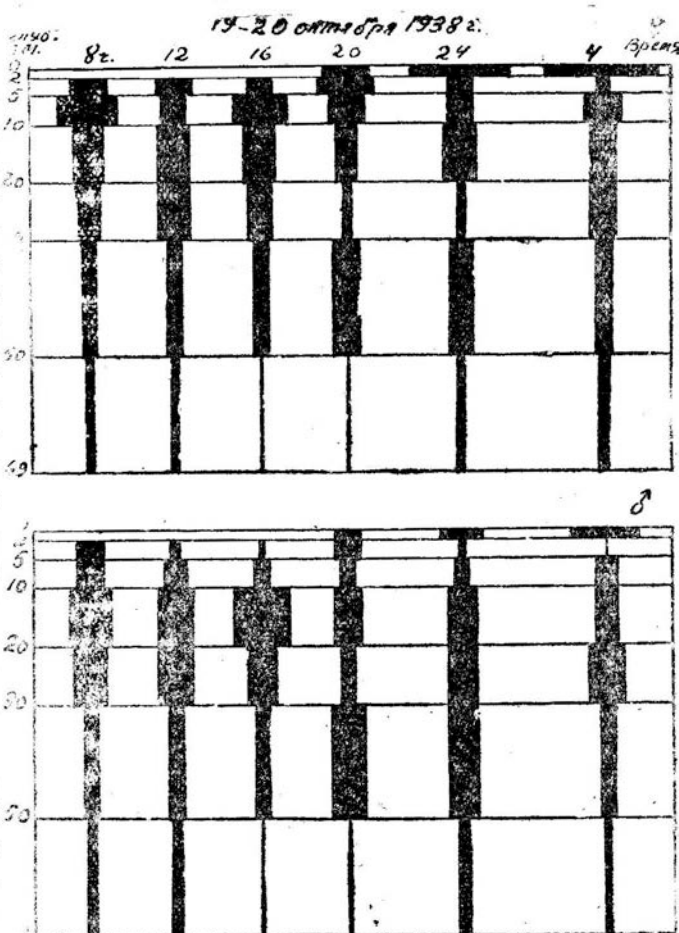

Рис. № 8. (Верхн. самки нелиценосные; нижн. самцы).

сразу

же после 20 ч., шло медленно и продолжалось даже и после 8 ч. утра.

В апреле месяце этот вид в планктоне был сравнительно малочисленным, но присутствовали самцы, самки и самки с яйцевыми мешками. Основной массой они в это время обитали ниже 5 м, причем самцы и самки с яйцевыми мешками в слое 0—5 м отсутствовали в течение всего дня, самки без яйцевых мешков совершали хорошо заметные миграции.

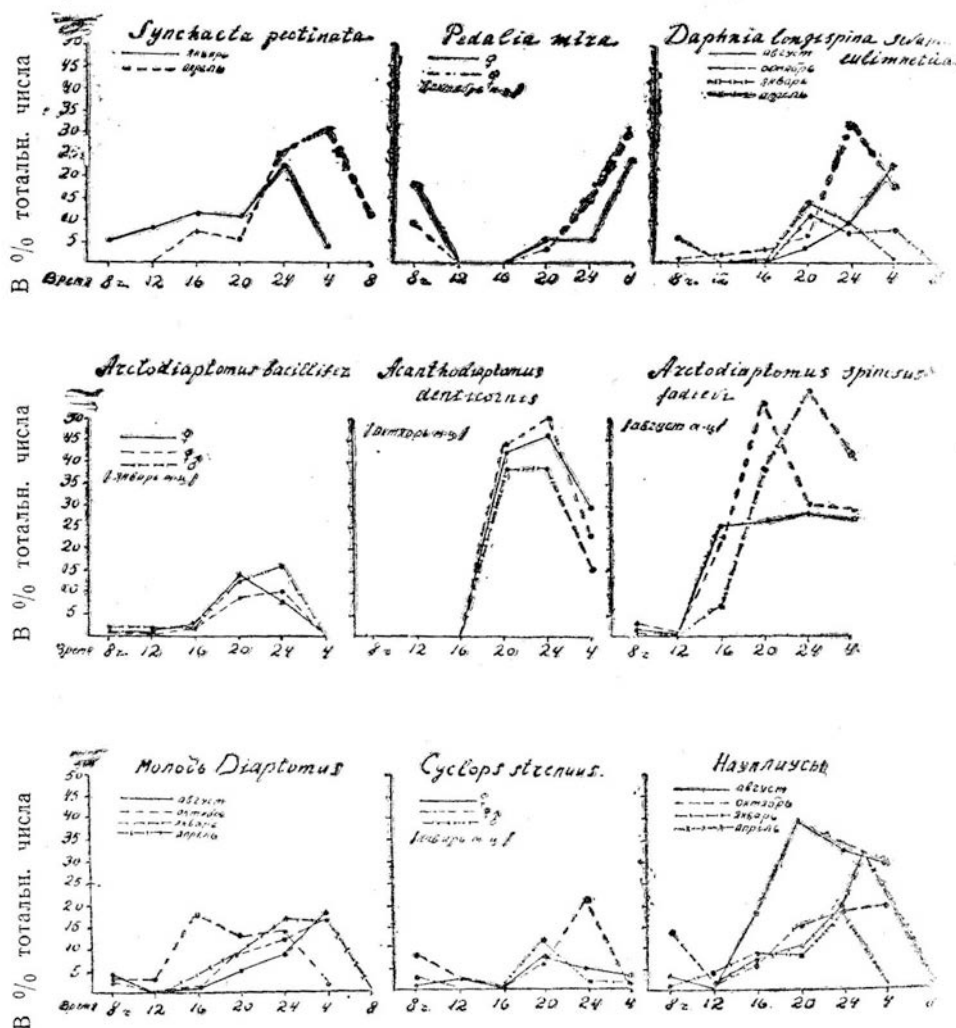

Рис. № 9.

Таким образом, наиболее интенсивными суточные миграции нужно считать в октябре месяце.

В своих суточных миграциях самки *Cyclops strenuus* всегда были

активнее самцов, яйценосные самки также уступали в этом отношении самкам без яйцевых мешков.

Суточные колебания плотности населения *Cyclops strenuus ad vanae* в слое 0—2 м представлены на рис. 9.

науплиусы ветвистоусых рачков (Copepoda)

В слое 0—2 м полностью никогда не отсутствовали, а наблюдались лишь колебания их количеств. Минимальные количества науплиусов в слое 0—2 м можно было наблюдать только в 12 ч. дня, в остальное время здесь было значительное население. Максимальная плотность в слое 0—2 м в августе месяце была в 20 ч. и составляла 39‰, в октябре в 4 ч.—19,3‰, в январе в 24 ч.—18‰ и в апреле в 4 ч.—31,0‰ тотального числа особей.

Таким образом, суточные вертикальные перемещения в Севане, повидимому, обуславливаемые, главным образом, действием света на организмы, совершаются здесь всеми без исключения представителями пелагического зоопланктона, но отличаются у отдельных видов по своей интенсивности. Суточные миграции одного и того же вида значительно изменялись в течение года; обычно весной и летом они были наиболее сильными. Например, *Daphnia l. s. eulimnetica* в августе и октябре мигрировала сильнее по сравнению с январем месяцем, *Synchaeta pectinata* также в апреле совершала более значительные миграции по сравнению с январем. Исследованные материалы, кроме того, выявили различия в суточных миграциях у разных возрастов и полов одного и того же вида. Молодые животные оказались к свету менее чувствительными, нежели зрелые, например, молодые диаптомусы совершали сравнительно слабые вертикальные перемещения. Половозрелые особи, наоборот, имели сильные перемещения. Науплиусы хотя и показывали высокий % ночного скопления на поверхности, но уходили отсюда на сравнительно короткое время, и большей частью неполностью. Но у дафний миграции половозрелых особей и молоди были сходны. Хорошо заметные различия в степени миграций наблюдались у разных полов *Cyclops strenuus ad vanae*; миграции самцов всегда были слабее таковых самок. В августе и апреле, например, самцы в ночное время поверхности не достигали, совершая небольшие перемещения только во внутренних слоях воды. У *Acanthodiaptomus denticornis* самки также проявляли себя более активными в суточных перемещениях по сравнению с миграциями самцов. У другого диаптомуса *Arctodiaptomus bacillifer* различия в этом отношении у самцов и самок не проявилось. Суточные миграции не-яйценосных самок и самок с яйцевыми мешками различались у *Arctodiaptomus spinosus fadeevi*; яйценосные самки были гораздо актив-

нее. У коловраток *Filinia longiset*a самки с яйцами, обитающие в основном в слое 50—70 м, миграций по существу не совершали, у *Pedalia mira*, наоборот, они были наиболее сильными у яйценосных самок.

Отличались друг от друга отдельные представители зоопланктона и по характеру суточных перемещений (скорости движения, времени достижения максимума на поверхности и т. д.). Подъем в верхние слои обычно начинался после захода солнца и у большинства видов происходило с большой постепенностью. Это наблюдалось у *Daphnia l. s. eulimnetica*, *Cyclops strenuus ad vranae*, *Arctodiaptomus bacillifer*, молодых диаптомусов, науплиусов веслоногих рачков и т. д. Но у двух диаптомусов, *Acanthodiaptomus denticornis* и *Arctodiaptomus spinosus fadeevi*, подъем происходил очень быстро и в течение сравнительно короткого времени на поверхности скапливалось до 50% тотального числа особей. Максимальная плотность большинством видов в слое 0—2 м чаще всего достигалась во время от 24 до 4 ч., редко в 20 ч. Зимой, в январе месяце, например, в виду короткого дня ход зоопланктеров вверх начинался раньше, соответственно и максимальная плотность в верхних слоях достигалась более рано; весной и летом большой продолжительности день позволял подниматься только поздно вечером, с наступлением сумерек, а значит и максимум здесь наступал позднее. Очень отчетливо это было заметно у *Arctodiaptomus bacillifer*, по наблюдениям в январе и апреле месяцах, у которого в первом максимальная плотность в слое 0—2 м была в 20 ч., во втором в—4 ч.

После достижения ночью максимума в верхних слоях вскоре же начиналось обратное движение вниз (более длительно задерживались только *Acanthodiaptomus denticornis* и *Arctodiaptomus spinosus fadeevi*, т. к. почти сразу после максимальной плотности здесь наблюдалось уменьшенное число особей, что означало начавшийся ход вниз.

Движение вниз чаще всего происходило после 24 ч. (редко, самое раннее—после 20 ч., самое позднее—после 4 ч.). Скорость движения мигрирующих зоопланктеров была значительно большая при спуске, нежели при подъеме в верхние слои, соответственно первая занимала и более короткий промежуток времени. Характер спуска и подъема наглядно показывает рис. 9, изображающий суточное колебание плотности населения отдельных представителей зоопланктона в Севане в слое 0—2 м.

Как уже отмечалось выше, некоторые представители зоопланктона в своих суточных миграциях не достигали поверхности, а совершали их во внутренних слоях воды, то понижая, то повышая в течение суток свою верхнюю границу. Так, всегда мигрировала *Filinia longiset*a, в августе *Pedalia mira*, в апреле и августе месяцах самцы *Cyclops strenuus ad vranae*.

По интенсивности суточных миграций основных представителей зоопланктона пелагиали Севана, разобранных выше, можно разбить на три группы: 1) слабо-мигрирующие виды, обычно в своих суточных перемещениях не достигающие поверхности: *Filinia longiseta* и самки *Cyclops strenuus ad vanae*; 2) средне-мигрирующие виды, не достигающие ночью большой плотности в слое 0—2 м: *Arctodiaptomus bacillifer*, молодь диаптомусов, самки *Cyclops strenuus ad vanae*, науплиусы веслоногих; 3) сильно-мигрирующие виды, достигающие значительной концентрации в слое 0—2 м: *Synchaeta pectinata*, *Pedalia mira*, *Daphnia l. s. eulimnetica*, *Acanthodiaptomus denticornis*, *Arctodiaptomus spinosus fadeevi*.

Использованная литература

1. Burckhardt, G., Quantitative Studien über das Zooplankton des Vierwädstättersees. Mitt. d. Natur. Ges, Heft 3, 1900.
2. Он же, Notizen über das Zooplankton südlicher Alpenrandseen. Int. Rev., Bd VI, H 4, 1914.
3. Lantsch, K., Studien über das Nannoplankton des Zugersees und seine Beziehung zur Zooplankton. Zeitschr. f. Wissenschaft. Zool., Bd CVIII, H 4, 1914.
4. Ruttner, F., Das Plankton des Lunzer Untersees, seine Verteilung in Raum und Zeit während der Jahre 1908—1913. Int. Rev., Bd 23, H 1—4, 1929.
5. Зернов С. М. Общая гидробиология. Биомедгиз, 1934.

ԲԺԻՇԿ ԱՄԻՐՏՈՎԼԱՔ ԱՄԱՍԻԱՑԻ

(Նրա «Սգուտ բժշկութեան» երկի հրատարակութեան առթիվ)

Մինչև վերջին ժամանակները հայ միջնադարյան բժշկական գրականությունը շատ քիչ է գրավել բանասերների ուշադրությունը և լուրջ ուսումնասիրության առարկա գրեթե չի հանդիսացել: Այն մեծ հետաքրքրությունը, որ ներկայումս նկատվում է դեպի արժեքավոր ստեղծագործությունները, որոնցով հայ միջնադարյան գիտնականները հարստացրել են մարդկային կուլտուրայի զանազան բնագավառները, ստիպում է անհրաժեշտ ուշադրության արժանացնել նաև հայ բժշկական, գոնե ամենաականավոր երկերը:

Հայ բժշկական տրագիցիաներն իրենց մեջ կրում են հնագույն կուլտուրայի նշաններ: Հայաստանը, գտնվելով Առաջավոր Ասիայի գլխավոր ռազմական և առևտրա-տնտեսական ճանապարհների վրա, հնուց ի վեր ենթարկվել է զանազան ազդեցությունների քաղաքակրթական ազդեցություններին: Վաղի որ բժշկական արվեստը հին քաղաքակրթ ազգերի ներքին կյանքում միշտ կարևոր տեղ է գրավել, հասկանալի է դառնում այն մեծ հետաքրքրությունը, որ ցուցաբերեցին և հայ բժիշկները դեպի բժշկական, գլխավորապես գործնական բնույթ կրող խնդիրները: Հայ բժշկական մտքի զարգացման վրա առանձնապես մեծ ազդեցություն է ունեցել հունական և մանավանդ արաբական բժշկությունը, որը կենդանացրեց միջնադարյան սիուլաստիկ միջավայրում գրեթե մոռացության մատնված, կյասիկ հնություն շրջանում ծաղկած գիտությունները:

Արաբական գիտության մեծ ու բարերար ազդեցության հետևանքով հայ բժշկական ստեղծագործությունները երբեմն գուրու էին գալիս նեղ ազգային շրջանակներից, ստանալով ընդհանուր կուլտուրական նշանակություն: Հայ բժշկության պատմության վերաբերող խնդիրները մինչև այժմ լուսաբանվել են անգլիական գրականության մեջ՝ Conybear-ի, դերմանականում՝ Wirchow-ի, Choulant-ի, Moritz-ի, Häser-ի, Seidel-ի, ֆրանսիականում՝ Legrain-ի, Բասմաջյանի և մանավանդ Թորգոմյանի, ռուսականում՝ Հովհաննիսյանի, Հարությունյանի, Մելիքյանի և ուրիշների, վրացականում՝ Լորդկիպանիձեի կողմից:

Այն հետաքրքրությունը, որ առաջացրել է քննարկվող հարցը նույնիսկ օտար գրականության մեջ, պահանջում է առանձին ուշադրությամբ վերաբերվել հայերեն լեզվով մեզ հասած գրավոր բժշկական ժառանգությանը: Մինչդեռ հայ բժշկական երկերը, բացի երկուսից (Մխիթար Հե-

բացու «Ջերմանց մխիթարութիւն»-ից և Ամիրտովլաթի «Անգիտաց անպէտ»-ից, մինչև վերջերս տպագրված չեն եղել: Այս տեսակետից միանգամայն հասկանալի է այն մեծ նշանակութիւնը, որ ունի հայ բժշկութեան լավագույն ներկայացուցչի՝ բժիշկ Ամիրտովլաթի «Օգուտ բժշկութեան» վերնագրով գլխավոր աշխատութեան հրատարակութիւնը:

Հայ բժշկութեան բնագավառում Ամիրտովլաթը բավականին նախորդներ ունի: Նրանց թվումն էին այնպիսի անկասկած, ականավոր գիտնականներ և բժիշկներ, ինչպես Գրիգոր Մագիստրոսը և Մխիթար Հերացին: Սակայն բժշկութիւնը Հայաստանում, հանձին Ամիրտովլաթի հասավ իր զարգացման գագաթնակետին: Նրանից հետո հայ բժշկութիւնը սկսեց գնալ դեպի անկում և մինչև 18-րդ դարի վերջը վերացավ գիտական ասպարէզից, որպես հուն-արաբական կուլտուրայի ազդեցութեան տակ ծաղկած գիտութիւն:

Ամիրտովլաթի կենսագրութիւնը փոքր ի շատե ծանոթ է և արդեն նկարագրված է գրականութեան մեջ: Սակայն գրեթե բոլորովին չի լուսաբանված նրա, որպես միջնադարյան բժշկութեան առաջավոր ներկայացուցչի, գիտա-բժշկական դեմքը և լիովին չի պարզված նրա դերը բժշկութեան պատմութեան մեջ: Այս հետաքրքրական հարցի վրա արժե մի փոքր կանգ առնել:

Ամիրտովլաթը ծնվել է Ամասիայում (Փոքր Ասիա) 1415—1425 թվերի միջև: Թե՛ որտեղ է նա սովորել բժշկութիւնը, բոլորովին անհայտ է: Նրա գրվածքները պարզում են միայն այն, որ նա դաստիարակվել է արաբական բժշկութեան ուղղութեամբ և արաբական բժշկութեան ջերմ հետևող է եղել: Որ Ամիրտովլաթը շատ լավ գպրոց է անցել և սովորել է լավագույն բժիշկների մոտ, անուղղակի կերպով հրեւում է նրա ստեղծագործութիւններից, որոնց մեջ արտահայտված են այն ժամանակվա բժշկութեան լավագույն սկզբունքները և ավանգրութիւնները:

Ամիրտովլաթը շատ բարձր պահանջներ է դնում բժշկութեան ասպարեզում ամեն մի աշխատողի հանդեպ: Նա գտնում է, որ բժիշկը պետք է միշտ աշխատի լայնացնել իր աշխարհայացքը, կարգա վարպետ բժիշկների դրվածքները, ձգտի կատարելագործման, ձեռք բերի փորձագրութիւն՝ հիվանդներին սխալ նշանակումներ չանելու համար: Լավ բժիշկը, ասում է Ամիրտովլաթը, պետք է վարպետորեն տիրապետի իր արվեստին, բարեմիտ խորհրդատու լինի, գերծ սնա շահասիրութիւնից, ազահութիւնից, արբեցողութիւնից, պահի՝ իրեն վստահացած գաղտնիքները: Ամիրտովլաթը միշտ դատապարտում է տգետ բժիշկներին և օգտվում ամեն առիթից փառաբանելու իմաստութեան և գիտութեան հետևողներին: Այդ բարձր իդեալները միանգամայն համապատասխանում են նրա արտակարգ ջանասիրութեանը և անձնական հատկութիւններին: Այդ բանը ապացուցում են մեզ հասած նրա հսկայական գրական ժառանգութիւնը, նույնպես և զանազան գրվածքներում ցրված համապատասխան բազմաթիւ ցուցումները:

Այսպես, Ամիրտովլաթի ձեռագրերից մեկում (Բրիտանական թանգարանի հայերեն ձեռագիր № 3712) մի հիշատակարան կա հետևյալ բովանդակութեամբ. «Դրեալ... ի խնդրոյ հեղահոգի և պատուական քաջ իմաստա-

սէրի, ճարտար, հմուտ հին և նոր կտակարանի, աստեղաբաշխութեան արհեստի, Ամիրատովլաթ մեծ գիտնականի և ավագ բժշկի, որ ա[յ]ժմն գործով անուան էրևի զի գտիւ և զգիշեր ոչ դադարի, միշտ ի գիտութիւնս պարապի և անհաս բանի հասու լինի»:

Բացի հայերենից՝ Ամիրատովլաթը տիրապետում էր նաև մի շարք օտար լեզուներին՝ արաբերենին, հունարենին, ասականերենին, պարսկերենին և քիչ էլ լատիներենին, որ հնարավորութիւն էր տալիս նրան ծանոթանալ և օգտվել այն ժամանակվա ամբողջ բժշկական գրականութիւնից: Նրա աշխատութիւնները ի են բազմաթիւ ցիտատներով և հատվածներով, որոնք վերցված են կլասիկ և միջնադարյան ամենակարևոր հուշ և արաբ բժիշկների ստեղծագործութիւններից: Այդ հանգամանքը իրավունք է տալիս շատ բարձր գնահատելու Ամիրատովլաթի գրվածքները, որպէս միջնադարյան բժշկականութեան լավագուշտ հիշատակարաններ:

Գործնական բնագավառում Ամիրատովլաթը հետևում էր այն հուշ և արաբ բժիշկների օրինակին, որոնք սովորութիւն ունեին երկար ճանապարհորդութիւններ կատարել՝ զանազան երկրներից դեղանյութեր հավաքելու և ուսումնասիրելու, նաև այցելած երկրներում հիվանդներ բժշկելու նպատակով: Այսպիսի բժիշկները կոչվում էին թափառող բժիշկներ, կամ պերիպլոցներ: Իր «Օգուտ բժշկութեան» աշխատութեան Առաջաբանում Ամիրատովլաթը այդ մասին պարզ տեղեկութիւն է տալիս՝ «Ի յերկրէ, ի յերկիր շատ բժշկութեան զարուեստ էի գործել»: «Անգիտաց անպէտ» երկի մեջ հաղորդած տեղեկութիւններից երևում է, որ նա եղել է Պարսկաստանում՝ Խորասանում և Շիրազում, որտեղ ժողովիլ է բուժիչ բույսեր, նույնը արել է նա Կ. Պոլսի շրջակայքում և այլ վայրերում:

Ամիրատովլաթի կյանքն այդ թափառումների ժամանակ շատ անհանդիստ է ընթացել: Բախտի փոփոխութիւններ նա շատ է տեսել, հարստացել է և աղքատացել, զանազան ազդեցիկ մարդկանց, թագավորների և իշխանների կողմից անարգարութիւնների է հանդիպել, նույնիսկ դատավորների ձեռքն է ընկել: Քանի որ Ամիրատովլաթը ազնիւ հումանիստ բժիշկ էր, համակրանք էր ստանում դեպի չքավորները, դատապարտում էր շահասիրութիւնը, չքավոր հիվանդներին օգնութեան հասնելը, սուր այն հալածանքները, որոնց նա ենթարկվել էր թագավորների և իշխանների կողմից, մութ ակնարկներ են հանդիսանում նրա ինչ որ գաղափարական տարածանութիւնների, թերևս պայքարի ժամանակակից մեծամեծների դեմ: Դժբախտաբար Ամիրատովլաթի համառոտ տողերից ավելին չի կարելի հասկանալ, սակայն այսքանն էլ բավական է դադարաւր կազմելու համար, որ միջնադարյան դաժան միջավայրում Ամիրատովլաթը դանդաղ էր բողոքողների շարքերում, հալածանքի էր ենթարկվում, սուտում հանուն մեծամեծների դեմ իր մղած պայքարի և անվախ գրում էր այդ մասին իր գրքերում:

Ամիրատովլաթը 1469 թ. բնակութիւն է հաստատում Ֆիլիպոպոլում, որտեղ մնում է առնվազն մինչև 1474 թ.: Այնուհետև նա տեղափոխվում և Կ. Պոլսի և այստեղ, շնորհիւ իր մեծ հռչակի, ստանում է շատ բարձր դիրք՝ սուլթանական արքունիքի գլխավոր վերաբուժի և անձնապահապետի պաշտոններ:

Թե ինչ մեծ ազդեցութիւն ունենէր Ամիրտովլաթը սուլթան Մեհմեմեդ 2-րդի վրա նրա մոտ պաշտօնավարելիս, կարելի է եզրակացնել մի հետաքրքրական փաստից, որը պատմում է ըստ թորգոմլանը: Վերջինս 1895 թ. ձեռք է բերել մի ձեռագիր սաղմոս, որն իր ժամանակին պատկանելիս է եղել Ամիրտովլաթին: Այդ ձեռագրի հիշատակարանը 1480 թ. գրել է Մարտիրոս արեղան, որն ի միջի այլոց պատմում է հետևյալը. երբ սուլթան Մեհմեմեդ 2-րդը 1473 թ. պատերազմի ընկեց Ուղուն Հասանի հետ, վերջինս շարաշար հաղթվեցավ և նահանջեց մինչև Դավրեթ: Կովից վերադառնալիս, սուլթանը մի որոշ ժամանակ մնաց Բաբերդ քաղաքում, որը նա ենթարկեց կողոպուտի: Եվ տնա կողոպտած իրերից նրա ձեռքն անցավ մի շատ թանկարժեք ձեռագիր սաղմոսարան, որը սուլթանը սեփականացրեց և իր հետ Կ. Պոլիս բերեց: Այստեղ, Մարտիրոս արեղայի պատմելով՝ «Յառաջ Ամիրտովլաթ բժիշկն և ազատեց ի դերութենէ», այսինքն Ամիրտովլաթը կարողացավ վերցնել այդ գիրքը սուլթանից: Թե ինչ կերպով այդ բանը հաջողվեց Ամիրտովլաթին, դրա մասին Մարտիրոսը ոչինչ չի ասում: Թորգոմլանը շատ իրավացիորեն նկատում է, որ մեծ փառիշտահից ձեռագիր ստանալը, որը նրա ձեռքն էր անցել գրքի արատաւոր հատկութիւնների պատճառով, հեշտ գործ չէր կարող լինել. համեմայն դեպք այդ փաստը վկայում է, որ սուլթանի պալատական պաշտօնյա բժիշկը շատ մեծ ազդեցութիւն ու հարգանք է վայելել նրա արքունիքում:

Այնուհետև Ամիրտովլաթը խնդրում է Մարտիրոս արեղային բնորոշնակել այս սաղմոսարանը, որն Ամիրտովլաթի անձնական սեփականութիւնն է դառնում: Չորս հարյուր տարուց հետո այդ ձեռագիրն անցնում է Թորգոմլանին, որը և հաջորդում է այս հետաքրքրական գեղքի մասին:

Ամիրտովլաթին, նրա կյանքի վերջին տարիներում, տեսել են Գորբ Ասիայի Բրուսա քաղաքում: Ժամանակավորապէս է նա այդտեղ ապրել, թէ մշտական բնակութեան համար է տեղափոխվել, հայտնի չէ: Ոմանք (Բասմաջյան և Թորգոմլան) ենթադրում են, թէ նա Բրուսա է գնացել հանքային ջրերով բժշկվելու նպատակով: Նա մեռել է 1496 թ.:

Ամիլ տովլաթը գրել է հետևյալ բժշկական աշխատութիւնները.

1. «Աստումն բժշկութեան», գրված է Կ. Պոլսում 1459 թ.: Այս աշխատութեան բովանդակութիւնն է՝ մարդակազմութիւն, առողջապահութիւն, բնահանուր արտաբանական տեղեկութիւններ և դեղերի անուաններ: Մեզ հասած օրինակը (Մատենադարանի ձեռագիր) հետաքրքրական է նրանով, որ գրված է Ամիրտովլաթի ձեռքով (ինքնագիր օրինակ է):

2. «Բառ այբուբենական ի վերայ ցաւոցն» վերնագրով համառոտ բժշկական բառգիրք, գրված է 1468 թ., հավանորեն Ֆիլիպպով քաղաքում: Բառարանը փոքր և աննշան գործ է, ընդամենը 26 էջից բաղկացած, սակայն մեզ հասած օրինակը (Մատենադարանի ձեռագիր № 405 (266) նույնպէս Ամիրտովլաթի ինքնագիր օրինակն է:

3. «Յգուտ բժշկութեան» ընդարձակ աշխատութիւնը գրված է 1469 թ. Ֆիլիպպովում: Այս երկը իր մեջ պարփակում է միջնադարյան բժշկական բոլոր գիտելիքները՝ մեկ գրքի մեջ շարադրած: Բովանդակութեան այս ձևը Ամիրտովլաթը հավանորեն փոխ է առել արաբերեն գրող պարսիկ բժիշկ

Ալի-Բեն-Աբասից, որի մեծ հաջողությունն պտած «Արքայական գիրք» կոչված աշխատությունը կազմված է եղել հենց այդ ձևով: Ամիրտովլաթի այս գիրքը հետագայում ենթարկվեց խմբագրության՝ բժիշկ Պունիաթ Սեբաստացու, նաև Սիգրաս Անեցու կողմից, երկուսն էլ 17-րդ դարում:

Մեզ հասել են «Օգուտ բժշկության» երկի բազմաթիվ ձևագիր օրինակներ:

4. «Զիրք ռամկական», թարգմանված է արաբերենից 1474 թ. «Ի լիառն Մակեդոնիայի», հալանդրեն նույն Զիրկոպոլում: Մեզ հասած միակ օրինակը ուսումնասիրել է Բասմաջյանը, ըստ ուրի՝ սա բժշկական աշխատություն է, այլ բաղամանություն և հատվածներ էֆիմերոսից:

5. «Ախրապատին» (գեղագիտություն), գրված է 1481 թ. Կ. Պոլսում: Այս աշխատությունը կազմված է հրեա հուշակալոր բժիշկ Մուսի-Բեն-Մայմունի արաբերեն լեզվով գրված բնագրի հիման վրա: Մանի որ բնագիրը, ըստ Ամիրտովլաթի, կատարյալ չի եղել և ունեցել է զանազան բացեր, ուստի Ամիրտովլաթը լիովին վերամշակել է Բեն-Մայմունի աշխատությունը, վերացնելով թերությունները և այն լրացնելով անձնական փորձառության տվյալներով: Ամիրտովլաթի այս աշխատությունը մեծ կարևորություն ունի նաև այն պատճառով, որ Բեն-Մայմունի մեծահռչակ հիշյալ բնագիրը մեզ չի հասել, բացի առանձին քաղվածքներից, որոնք պահպանվել են արաբական մի քանի բժիշկների գրվածքներում:

6. «Ախրապատին» վերնագրով Ամիրտովլաթը գրել է մի ուրիշ աշխատություն ևս, Կ. Պոլսում, 1481 թ.: Այս «Ախրապատին»-ը հետաքրքրական է նրանով, որ պարունակում է հայ բժիշկների աշխատություններից վերցված մեծաքանակ մեջբերումներ և հատվածներ: Հեղինակը նպատակ է ունեցել ուղղել գեղերի աղբյուրության և դորձագրության վերաբերյալ իր հայրենակից բժիշկների կատարած սխալները: Այս «Ախրապատին»-ը արժանի է առանձին ուշադրության, որովհետև մի շարք հայ բժիշկների աշխատությունների բնագրերը մեզ չեն հասել, և նրանց բովանդակության մասին միակ աղբյուրն առայժմ Ամիրտովլաթի սույն «Ախրապատին»-ն է հանդիսանում:

7. «Անգիտաց անպետ» վերնագրով գեղանյութերի բովանդակին բնագործակ հանրագիտական բառարանը, գրված է Կ. Պոլսում, 1482 թ.: Այս աշխատությունը լույս է տեսել 1926 թ. Վիեննայում, «Բասմաջյանի մատենադարանի» հրատարակությամբ: Գրքի մեջ ընդգրկված են 3764 գեղանյութերի անուններ (մինչևև արաբ բժիշկ Բեյտարի գեղագիտությունը, որն ամենաընդարձակն է այս կարգի արաբական զբաղմունքներից, պարունակում 2600 գեղանյութերի անուններ): «Անգիտաց անպետ»-ում Ամիրտովլաթը ցուցաբերում է իր ինքնուրույնությունը և մեծ փորձառությունը, որ երևում է նրա արտահայտած սեփական կարծիքներից, այլ հեղինակների, հաճախ միջնորդարյան խոշորագույն բժիշկների կարծիքների ուղղումներից և այլն: Ամիրտովլաթը ցույց է տալիս իր ծանոթությունը շատ մասնագիտական խնդիրներին՝ օրգանոթերապեաիկ միջոցների, հանքային ջրերի, սեղանական անղգայացում առաջացնող գեղերի (խիրուրդիական օպերացիաներ կատարելու ժամանակ) և այլ միջոցների մասին, որոնք գիտություն

կատարյալ սեփականությունն են դարձել միմյանց վերջին տասնամյակների ընթացքում:

8. «Վասն նշանաց հիվանդին, զկենացն և զմահունքն», այս ընդարձակ աշխատության բովանդակության մասին տեղեկություն հունենք, որովհետև ան ձեռագրի միակ օրինակը գտնվում է Փարիզի Ազգային մատենադարանում և մինչև այժմ ուսումնասիրության չի հնթարկվել: Ըստ Թորգոմյանի, նա պետք է զրված լինի «Անգիտաց անպէտ»-ից հետո:

Ամիրտովլաթը կազմել է «Ազյուսակերպ բառարան» կոչված մի փոքր աշխատություն ևս, որը հաճախ կցվում է «Օգուտ բժշկութեան» երկասիրություն:

Ահա այս է այն մեծ ավանդը, որը մտցրել է Ամիրտովլաթը իր ժամանակի բժշկության մեջ: Հիշյալ աշխատություններին լրիվ ծանոթանալուց՝ և նրանց բովանդակությունը վերլուծելուց հետո միայն կարելի է լուսաբանել Ամիրտովլաթի իսկական նշանակությունը և դերը միջնադարյան բժշկության մեջ և տալ նրա արժանիքների ու գիտական գործերի օրելափն գնահատականը:

Ամիրտովլաթն ապրել է միջին դարերի վերջում և նոր դարերի սկզբներում, երբ Արևելյան Եվրոպայում՝ Ամիրտովլաթի բնակավայրում, տիրապետում էր սխոլաստիկ գիտությունը: Կյանքի հին ֆեոդալական և կղերական հիմքերը, Վերածնության և նոր սոցիալ-տնտեսական պայմանների ազդեցության տակ, սկսեցին խորը ճեղքեր տալ ու փլվել: Դրամական անտեսության դարգացումը և բուրժուական կարգերի հանդես գալն անհնարին դարձրին միջնադարյան սխոլաստիկ սկզբունքների գերիշխումը գիտություններին և արվեստի բնագավառում: Սակայն այս նոր հոսանքների ազդեցությունը և քաղաքակրթության առաջավոր ձևերի տարածումը, որը նկատվում էր Վերածնության շրջանում Արևմտյան Եվրոպայում, Ամիրտովլաթի ժամանակ դեռ չէին հասել մինչև Արևելյան Եվրոպա: Մասնավորապես Բյուզանդական կայսրությունը դեռ մնացել էր իր հին դոգմատիկ, միջնադարյան դիրքերի վրա, քարշ տալով ողորմելի քաղաքական-կուլտուրական գոյություն, մինչև որ պատերազմի դաշտում ջախջախիչ հարվածներ ստանալով՝ իր տեղը զիջեց սուլթանատին: Պալեոլոգների կայսրությունը վերջ տվող սուլթան Սեհեմ-մեդ 2-րդին իր պետական ռեսուրսներն ստանում էր Փոքր Ասիայից և այնտեղից էր բերել տալիս ամեն տեսակի մասնագետներ, վարդապետներ և այլն: Այդ պատճառով Ամիրտովլաթի ժամանակ Վերածնության բարերար ազդեցությունը Արևելյան Եվրոպայի կուլտուրական կյանքի վրա չատ անշան էր:

Տվյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանում անդի ունեցող ռազմական դաժան անցքերի պատճառով, կուլտուրական ստեղծագործության պայմաններն ավելի ևս աննպաստ էին: Այդպիսի խավար դարաշրջանում ծաղկեց Ամիրտովլաթի տաղանդը, որը փայլուն կերպով դարձացրեց և պահպանեց արաբական բժշկության լավագույն տրադիցիաները: Շնորհիվ Ամիրտովլաթի հայ բժշկական գրականությունը կրում էր արաբական կուլտուրայի ազդեցությունը մինչև 18-րդ դարը, երբ այդ կուլտուրայի վերջին կայծերը վաղուց արդեն մարել էին նույնիսկ արաբական կենտրոններում:

Սակայն միջավայրը և իշխող կարծիքները չէին կարող ազդեցություն ունենալ միայն միջնադարյան իդեոլոգիայի և կրոնական միստիցիզմի ազդեցություններից: Բժշկությունը մինչև 18-րդ դարի վերջը գեոկոս մեծ չափով կանգնած էր միջնադարյան մեթոդոլոգիայի գերքերի վրա: Այդ է պատճառը, որ Ամիրտովլաթն իր աշխատություններում հանդես է գալիս որպես կրոնապաշտ անձնավորություն, որն ամեն մի հարմար դեպքում հիշում է աստծու անունը: Ամիրտովլաթը աստծուն է վերագրում հիվանդությունների ծագումը, դեղերի գոյությունը, հիվանդների առողջացումը: Բժշկության արվեստի առողջ ռացիոնալ տարրերը նա երբեմն ենթադրում է կրոնական դործոններին: Սակայն նման դադափարական արամադրություններով հանդերձ, Ամիրտովլաթը գործնականում միշտ պահպանում է իր առողջ ռացիոնալիզմը, որի պատճառով և ֆիռում է միջնադարյան լավագույն ներկայացուցիչներից մեկը բժշկության բնագավառում:

Իր աշխատությունների մեջ Ամիրտովլաթը խնդրություններ է ցույց տալիս գլխավորապես ղեկավարական խնդիրներում: Սրանում են մասամբ երևում է արաբների ազդեցությունը, որովհետև արաբական ստեղծագործական միտքը ամենամեծ խնդրություններ է ցուցաբերեց դործնական բժշկության մասնաճյուղերում՝ ղեկավարություն, քիմիայի և գիտատիպիկայի մեջ: Հայ բժիշկները Ամիրտովլաթից առաջ, ինչպես և նրանից հետո, ամենից շատ հետաքրքրվում էին ղեկավարությունում, որով բացատրվում է մեզ հասած հայերեն լեզվով ախրապատիսներին մեծ թիվը: Ամիրտովլաթի ազդեցության տակ, մոտ երկու տասնյակ բժիշկներ զբաղվել են բժշկական աշխատություններ, որոնց մեջ այդ հեղինակները հետևել են իրենց մեծ նախորդին՝ գրվածքի ծրագրից սկսած մինչև բովանդակության մանրամասնությունները: Բացի գրանից՝ Ամիրտովլաթի բազմաթիվ անանուն էպիգրամները թողել են մեծաքանակ աշխատություններ, որոնք բոլորն էլ ախրապատիսներ են:

Այդ բոլորն իրավունք է տալիս մեզ եզրակացնելու, որ Ամիրտովլաթը ստեղծեց հայ բժշկության մեջ գործնական ուղղություն ունեցող մի դպրոց, որի սկզբունքներով հայ բժիշկների շատ սերունդներ են պատիարակվել: Նրախառապես հետևողները միշտ բարձր էին գասում իրենց ուսուցչի հեղինակությունը և անվանում էին նրան «մեծ բժիշկ Ամիրտովլաթ»: Նրա վաղեմի մեծ ժողովրդականությունը երևում է մեզ հասած աշխատությունների քանակից: Մինչև վերջին ժամանակները շատ սովորական էր տեսնել Ամիրտովլաթի գրվածքները հայ ընտանիքներում, որպես տնային բժշկաբաններ:

Բաամաջյանը հետաքրքրական մի հարց է առաջադրել, թե ինչպիսի ընթերցողների համար է գրել Ամիրտովլաթը իր աշխատությունները: Այդ հարցի պատասխանը Ամիրտովլաթը շատ հաճախ և ուղղակիորեն տալիս է իր գրվածքներում. նա աչքի առաջ է ունեցել բժշկություն սովորող անձնավորություններին: Այսպես օրինակ, տեղ-տեղ նա իր նյութերը ձևակերպում է այնպես, որ «ուսնողացն հեշտ լինի», «ուսնողն գիւրութեամբ ուսնի», կամ «ուսնողն թարց աշխատանայ և թանձրութեամբ ուսնի»,

կամ՝ «որ ամենուն հեշտ լինայ և ուսնողն չի տրամի», «այսչափ խրատաս հերիք է ուսնողին» և այլն:

Այդ հաստատության երևում է, որ Ամիրտովլաթը նկատի ունի բժշկությունը սովորողներին կամ բժիշկներին, որոնց կատարած սխալները նա հաճախ է քննադատել իր գրվածքներում: Այդպիսի գիտակտիկ ուղղություն նկատվում է գլխավորապես նրա հիմնական աշխատություններում՝ «Անգիտաց անպէտ»-ում և «Օգուտ բժշկութեան» մեջ:

Արտասովոր սեր է ցույց տալիս Ամիրտովլաթը գեպի գրքերը: Սկսելով որևէ աշխատություն, սուաջին հերթին նա ժողովում է իրեն անհրաժեշտ գրականությունը՝ զանազան լեզուներով, և տարիներ շարունակ աշխատում, ուսումնասիրում է նրանց բովանդակությունը: Ամիրտովլաթի սերը գեպի գրքերը երևում է նաև մեզ հասած նրա սեփական ձևով գրված գրքերից: Վերոհիշյալ Մարտիրոս արեղան ասում է, որ Ամիրտովլաթը «միշտ ցանկացող և սիրող է պատուական գրոց», «քանզի անչափ է սէր սորա առ աստուած և առ գիրքս աստուածային, կամի որ դամենայն ընտիր և գեղեցիկ գրեանս առ ինքն ժողովէ»: Նույն Մարտիրոս արեղան Ամիրտովլաթի կենդանության ժամանակ դրած (այժմ Բրիտանական թանգարանում գտնվող) «Անգիտաց անպէտ»-ի ձեռագրի հիշատակարանում ասում է. «Ո՛վ սուրբ ընթերցողք, յիշեցէք ի մաքրամիայ յաղօթ ձեր Պարտիրոս արեղայ, որ բնով և կողմով զարդարեցի զսա. ընդմին և պարոն Ամիրտովլաթն ըմբռնեալ արդար ընչիւք զարդարել ետ զսա թիւ 216 (1490)»:

Մեծ նշանակություն են ստանում Ամիրտովլաթի աշխատությունները նաև այն պատճառով, որ նրանք գրված են աշխարհաբար լեզվով: Գրաբարի բացարձակ գերիշխումը միջին դարերում, անկասկած, մեծ խոչընդոտ էր հանդիսանում լուսավորության լայն տարածման և զարգացման համար: Արտասովոր հետաքրքրություն է ներկայացնում այն փաստը, որ հայ բժիշկները, Մխիթար Հերացուց սկսած, չնայած օտար լեզուներին և գրաբարին լավ տիրապետելուն, իրենց աշխատությունները միշտ գրել են աշխարհաբար, հայ ընթերցողների լայն շրջաններին հասկանալի լինելու համար: Մխիթարը իր Առաջաբանում գրում է՝ «Եւ արարի զսա գեղջուկ և արձակ բարբառով, զի գիւրհասս լինի ամենայն ընթերցողաց»: Նույնն ասում է Ամիրտովլաթը՝ «Ամենայն մարդ չկարէ քերական կարդալ, եւ կամ արտաքին գրեանք, սր զայս խրթին բաներն յիմանա, անոր համար եղաւ աշխարհաբար»:

Աշխարհաբար գրելով՝ հայ բժիշկները կատարեցին մեծ կարեւորություն ունեցող մի գործ: Նրանք պարզ գիտակցեցին կենդանի լեզվի նշանակությունը գիտության, ինչպես և բժշկական գիտելիքների ժողովրդականացման ու տարածման գործում: Աշխարհաբար լեզվի գրական մշակումը միջոց տվեց Մխիթար Հերացուն, Ամիրտովլաթին և մյուս բժիշկներին՝ արտահայտել իրենց երկերի էությունը այդ լեզվի գեղեցիկութունը և նրա գեղությունը: Ուրիշ արժանիքների հետ՝ այդ բանն առանձնապես բարձրացնում է միջնադարյան հայ բժիշկներին, որպես իսկական ժողովրդական

գործիչների, որոնց սրտին առանձնապես մոտ էր ժողովրդի կրթության և լուսավորության գործը:

Սրանք են ընդհանուր առմամբ Ամիրտովլաթի արժանիքները միջնադարյան հայ բժշկության հանգեպը՝ նրա նշանակությունը հայ կուլտուրայի պատմության մեջ կարելի է եզրափակել այսպես.

Ամիրտովլաթը բժշկության բնագավառում խոշոր գիտնական էր, լայն ու բազմակողմանի էրուզիցիայով և ինքնուրույնությամբ հանդերձ: Ամիրտովլաթը ցուցաբերել է արտասովոր ջանասիրություն դրական ստեղծագործության ասպարեզում, և մեծ հաստատակամություն՝ իր առաջ գրված խնդիրների կատարման գործում: Համեմատելով Ամիրտովլաթին միջնադարյան արարական և եվրոպական բժիշկների հետ, եթե չկոտենք մի քանի խոշոր նորարարների մասին, նա շատերին էր գերազանցում իր թողած գրական ժառանգությամբ և արտահայտած մտքերի ինքնուրույնությամբ: Այդ պատճառով միջնադարյան բժշկության մեջ Ամիրտովլաթին պետք է հատկացնել պատվավոր տեղերից մեկը: Ամիրտովլաթը շատ բարձր էր դասում բժշկական էթիկայի սկզբունքները և դատապարտում փոգասեր բժիշկներին, որոնք աշխատում էին փող կորցնել անգամ չքավոր հիվանդներից: Բժշկություն սովորողներից նա պահանջում էր միշտ ձգտել կատարելագործման և ուսումնասիրել խոշորագույն հեղինակների ստեղծագործությունները: Այդպիսի բարձր դադարների պատճառով է, որ Ամիրտովլաթը կարողացավ ստեղծել Հայաստանում բժշկական մի ուղղություն, որի սկզբունքներով դաստիարակվեցին հայ բժիշկների մի քանի սերունդ, և դարգացավ հայ բժշկական (թեպետ և նմանողական) գրականություն: Մեծ անուն է հանել Ամիրտովլաթը նաև որպես գործնական բժիշկ: Այն պատճառ, որ ամասիացի համեստ բժիշկը տաճկական նոր մայրաքաղաքում՝ Կ. Պոլսում, որտեղ պրակտիկ բժիշկների պակասություն չէր կարող նկատվել, հասավ ամենաբարձր հնարավոր պաշտոնների, փայլուն ապացույցն է նրա վայելած մեծ հռչակի:

Այդ բոլորը ցույց է տալիս, որ Ամիրտովլաթը մի խոշոր մտնում ենտալ գեմք էր հայ միջնադարյան բժշկության, ինչպես և հայ կուլտուրայի մեջ: Նրա նշանակությունը լիակատար չափով պարզելու համար անհրաժեշտ է հիմնովին և քննադատորեն ուսումնասիրել նրա թողած ամբողջ գիտական ժառանգությունը: Այդպիսի ուսումնասիրությունը, անկասկած, կլրացնի այս դարմանալի գիտնականի բնութագիրը՝ նոր հետաքրքրական գծերով, իսկ հայ բժշկության պատմությունը՝ նոր փայլուն էջերով:

Այդ պատճառով միանգամայն ողջունելի է Ամիրտովլաթի «Օգուտ բժշկության» երկի հրատարակությունը, որը ձեռնարկել է Արմֆանը և որը լույս է տեսել Ստ. Մալխասյանցի խմբագրությամբ: Այս աշխատությունը կատարված է 7 ձևագրի բաղադրությամբ, պարունակում է ծանոթություններ և բառգիրք: Այդպիսով՝ միանգամայն դյուրանում է Ամիրտովլաթի կարևորագույն երկերից մեկի ուսումնասիրությունը և նրա պատմաբժշկական արժեքի պարզաբանման հարցը, որը մասնագետների ուսումնասիրության հերթական խնդիրներից մեկը պետք է դառնա:

Վերջին տարիների ընթացքում Ամերիկայի և Եվրոպայի մի քանի բժշկական դպրոցներում բացվել են ժողովրդական բժշկության ամբիոններ:

Արևելյան (տիրեական) բժշկության ուսումնասիրության կլինիկա բացվել է և մեր Միության մեջ — Լենինգրադում: Ամիրտովլաթի պես բեղմնավոր գիտնականի աշխատությունները, անկասկած, ընդարձակ նյութ կարող են տալ հարստացնելու համար բժշկության այս նոր բնագավառը՝ ժողովրդական բժշկությունը, որն սկսել է լուրջ կերպով զբաղել նորագույն գիտության ուղադրությունը:

Գիտության վաստակավոր գործիչ՝
պրոֆ. Լ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Ա Մ Ի Ր Տ Ո Վ Լ Ա Յ

Հին հայկական բժշկարանները տակավին մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրված չեն: Կան մի քանի հրատարակություններ, որոնց մեջ հատկապես աչքի է ընկնում հայտնի բժնասեր Բասմաջյանի հետազոտությունը: Վերջերս Արմֆանի հրատարակությամբ լույս է տեսել նաև Ամիրտովլաթի «Օգուտ բժշկութեան» գիրքը՝ Ստ. Մալխասյանի ընդարձակ նախաբանով:

Բանասերները, պետք է ասել, նյութին մոտեցել են ավելի հաճախ բժշկագիտական տեսակետից: Մինչև այժմ չի պարզված հին բժշկարանների կապակցությունը հայ կուլտուրայի հետ: Թերևս որոշ բացառություն է կազմում Մալխասյանի ուսումնասիրական ակնարկը: Սակայն Մալխասյանն էլ կանգ է առնում բացառապես Ամիրտովլաթի վրա և ոչ մի խոսք չի ասում 15-րդ դարի գիտական գրականության մասին: Թե որքան սերտ է կապված ակնանավոր այդ գործիչը հայ հին կուլտուրայի և, առանձնապես, հարևան ժողովուրդների կուլտուրայի հետ, այժմ էլ պարզված չէ: Կարելի է միայն շատ ընդհանուր ենթադրություններ անել: Մի շարք կարևոր հարցերի Մալխասյանը պարզորոշ որևէ պատասխան չի տալիս, այնքան մեծ համար առաջին հերթին նշանակություն ունին բոլոր աճ հարցերը, որոնք այս կամ այն չափով կարող են լուսարանել 15-րդ դարի հայ կուլտուրայի որոշ երանգները: Միևմիտ հերացին, կիլիկյան հին քաղաքների հայ բժիշկները, ավելի ուշ՝ Ամիրտովլաթը եղել են գիտության ու բույն ներկայացուցիչներ: Նրանք ժամանակին ունեցել են ոչ միայն հովանավորների, այլ նաև ընթերցողների կոնստիտուցիան, կապված են եղել առաջավոր հոսանքների հետ, արձագանքել են հին օրերի գիտության պրոբլեմներին:

Եթե Արևմտյան Նվերոպայում ալքիմիկոսներից և բժիշկներից շատերը հղել են վերածնական շարժման ներկայացուցիչներ, ապա միևնույնը, կասկածից դուրս է, պիտի լինել նաև հայաբնակ քաղաքներում: Հայտնի է, որ արևելյան երկրներում նույնպես մի քանի բժիշկներ հանդես են եկել որպես հումանիստ-իմաստասերներ: Բավական է միայն հիշել արաբական և իրանական բժիշկներին: Ավիցեննան ժամանակին հայտնի էր որպես ազատախոհ գիտուն բժիշկ, բաղմաթիվ գիտական ուսումնասիրությունների հեղինակ, կորովի գործիչ: Նրա հետազոտությունները թարգմանվել են լատիներեն և միջնադարյան ամբողջ Արևմուտքին հայտնի էին:

Ահա թե ինչու կարելի է ասել, որ հայ բժշկարանների հեղինակների կյանքի ու գործունեության ուսումնասիրությունը կարող է պարզել ոչ

միայն հայ գիտությունն անցյալի պատկերը, այլ նաև հայ հին գիտությունների հարաբերություններն արևելյան և արևմտյան հումանիստների հետ:

Կիրիկյան հին քաղաքներում, ինչպես հայտնի է, եղել են իտալական գաղութներ: Արիշանը ասում է, որ իտալական և ֆրանսիական քաղաքներում էլ շատ հին օրերին եղել են վաճառականական հայկական գաղութներ: Հայ առաջին տպագրիչներից մի քանիսը հանգիստ են եկել հենց այդ վայրերում: Հայ տպագրության պատմության մեջ հիշվում է Լայրնիցի անունը: Հին տպագիր հրատարակությունների մեջ կան գրավյուրներ, որոնք վկայում են միևնույն հայ տպագրիչների կուլտուրայի մասին: Վերջերս Լվով քաղաքում կազմակերպված մի կոնֆերանսում ցուցադրվել է ականավոր Դյուրերի «Ապոկալիպսիս» վերարտադրությունը հայերեն մի հին գրքի մեջ: Բաղմաթիվ այդպիսի փաստեր կան:

Ի՞նչ խոսք, որ առանձին հայ բժիշկներ էլ ծանոթ են եղել անվանի եվրոպական բժիշկների հետ և այս կամ այն չափով արձագանքել են գիտության պրոբլեմներին:

Ողջունելով Արմֆանի ձեռներեցությունը, կարելի է միայն մի ցանկություն հայտնել: Հետադարձում բոլոր նման հրատարակություններին անհրաժեշտ է կցել ավելի մանրամասն քննական հոդվածներ և գիտական էսսեներ: Մեզ մոտ ներկայումս կան հայտնի բժշկագետներ և պատմաբաններ, հետևաբար հնարավոր է այժմ չսահմանափակվել լոկ ձեռագրի հրատարակությամբ: Ժամանակ է մոտենալ ընդհուպ նաև հին աղբյուրների մանրակրկիտ գիտական լուսարանության գործին: Այդ անհրաժեշտ է: Թե որքան կարևոր նշանակություն ունի այդօրինակ քննությունը, ցույց է տալիս հենց Մալխասյանի պատմական-քննական աշխատքը: Ես նախ քան իմ առանձին հայագետի կոմպետենսիա գիտությունների վրա: Իմ այս մատենագրական ռեցենզիայի մեջ ես կուղենայի միայն շեշտել, որ Ամիրտովլաթի նոր ձեռագրի հրատարակությունը, ինչպես նաև Մալխասյանի նախարանը հիշեցնում են նորից հին ձեռագիր աղբյուրների պատմագիտական վերլուծության անհրաժեշտության մասին:

1

Թե ե՞րբ է ծնվել Ամիրտովլաթը, այդ մասին հաստատուն և ստույգ տեղեկություններ չկան: Հայտնի են միայն այն տվյալները, որոնք ցրված են ձեռագրի գրքերի հիշատակարաններում:

Իբրեկու ուսումնասիրությունները Ամիրտովլաթը գրել է 1484 թվին: Այդ երկու գրքերն էլ բժշկագիտական ձեռնարկներ են (Ախրապատին, Ուսումնա բժշկութեան): Մալխասյանը ենթադրում է, որ Ամիրտովլաթը ծնվել է մոտավորապես 1414—1419 թ.: Ապա լավ հայտնի է, որ իր մի գրքի հիշատակարանում ինքը՝ Ամիրտովլաթը ոտանավորով պատմում է իր մասին: Այդտեղ նա հայտնում է, որ գիրքը ավարտելու համար աշխատել է չորս տարի, բաղմաթիվ գրքեր է ժամանակին ուսումնասիրել, կարգացել է ոչ միայն հայ հին գրքերը, այլ նաև հունարեն, արաբերեն, պարս-

կերեն, լատիններեն ուսումնասիրություններ (ավարտեմ զսա եինգ լեզվով զինչ որ ուսաւ) և ապա ամբողջ գիրքն ավարտել է 1484 թվին:

Արդեն այդ տեղեկություններից երևում է, որ նա եղել է ոչ սովորական արևելյան «հաքիմ», այլ իր էպոխայի դիտության լիովին իրազեկ մի անձնավորություն: Առաջին իր ուսումնասիրությունների մասին նա ասում է շատ սլարզ, որ դա «թագավորական բժշկարան» է (ավարտված 1454-ին): Պարիզի մատենադարանի ձեռագրում ասված է, որ Ամիրտովլաթը եղել է «գլխավոր խիրուրգ» և «անձնապահապետ»: Բասմաջյանի ենթադրությամբ՝ Ամիրտովլաթը հայտնի սուլթան Մեհեմեդ Երկրորդի անձնական բժիշկներից մեկն է եղել: Մալխասյանը, հենվելով Բասմաջյանի ուսումնասիրության մեջ բերված ակնարկների վրա, գտնում է, որ Ամիրտովլաթը, հավանական է, ծնվել է Ամասիայում, շատ ճանապարհորդել է, եղել է Պարսկաստանում, Շիրազ, Սորաբան հայաբնակ քաղաքներում և ապա արդեն քառասուն տարեկան հասկում հաստատվել Պոլսում: Այդտեղ էլ նա դառնում է ականավոր գործիչ: Սակայն ինչ-որ հանգամանքներ թեկզբում են նրան փախչել թե հեռանալ Պոլսից: Նորից նա Պոլիս է վերադառնում 70-ական թվականներին: Ահա այդ ժամանակ էլ նա վերամշակում է իր գրքերը և ապա քիչ հետո անցնում Բրուսսա, ուր և մեռնում է:

Թուրքիկ այդ տվյալներն էլ ցույց են տալիս, որ Ամիրտովլաթը ժամանակին եղել է շատ խոշոր գործիչ, ակտիվ կերպով մասնակցել է հասարակական գործունեությանը, հալածվել է, հայտնի է եղել լայն շրջաններին: Հատուկ մի ծանոթագրության մեջ Մալխասյանը քաղվածաբար բերում է մի հատված բժիշկ Լ. Հովհաննիսյանի ձեռագիր մի ուսումնասիրությունից: Այդտեղ Հովհաննիսյանը ուշադրավ կարծիք է հայտնում այն մասին, որ Ամիրտովլաթը «ինչ որ զաղափարական պայքար էր մղում գոյություն ունեցող զանազան անարդարությունների դեմ, տուժում էր հանուն այդ պայքարի... սակավաթիվ բողոքողների շարքում էր և իր կյանքի անձնական հարմարությունների և օգտի մասին չէր մտածում...»:

Այդ կարծիքն այնքան էլ վիճելի և անհիմն չի, քանի որ հենց Ամիրտովլաթի հիշատակարանում էլ կան բավական որոշ և նշանակալից ակնարկներ աստանդական շատ ծանր կյանքի մասին: ...«Շատ զժարութիւն, — պատմում է ինքը՝ Ամիրտովլաթը, և պատահումք եմ քաշել ի յանօրինաց, ի յայլազգացն, ի դատաւորաց, ի թագաւորաց և ի շխանաց. և շատ գրեանք էի ժողովել ի Հարապոց և ի Պարսից և ի Թուրքաց. և շատ դարիպութիւն էի քաշել. և զժամանակիս գլարն ու բարին և զպատահումսն էի կրել զհարստութիւն և զաղքատութիւն էի քաշել. և ի յերկրէ ի յերկիր շատ բժշկութեան զարեւատն էի գործել, և փորձել էի ես իմ միտքն շատ գեղեր և թարգմանի, և շատ ծառայել էի հիւանդաց, և մեծամեծացն և իշխանաց, և հաղարապետաց, և հարիւրապետաց, և քաղաքացոց, և ազքատաց, մեծի և փոքու, և շատ չար ու բարի էի տեսել, և հանց եղայ ես հիմայ, որ ոչ հարստութեան կու խնդամ, և ոչ էլ աղքատութեան կու տրտմիմ, և

զամէն չարն ու զբարին մէկ կու տեսնում, և անհոգել եմ այս ամեն ցանկութենէն կենցաղը...»¹

Կարծես Ալիցեննայի կյանքի դրվագներն են նկարագրվում մի ակնթարթ—այնքան յուրահատուկ կոլորիտ կա այդ ինքնակենսագրության մեջ: Կա նաև ինչ-որ ամուր շեշտ—շատ կորովի և անկեղծ տոն—«հինգ լեզուներով» գրյանք ժողովող, իշխաններին, հարուստներին, դատավորներին և աղքատներին բուժող այդ «հաքիմի» տխուր խոսքերի մեջ:

Արևելյան հայտնի բանաստեղծների և մեծ հումանիստ-գրողների նման մի գործիչ է եղել Ամիրտովլաթը—սուլթանական պալատից դեպի աղքատների նկուղներն իջնող, տառապանք ու ցավ, կյանքի ներհակությունները դիտող այդ գիտուն-բժիշկը: Կասկածից դուրս է, որ աստանդական իր կյանքի օրերին նա ունեցել է ծանոթներ և զինակիցներ՝ հայրենակիցների շրջանում: Արևելյան քաղաքներում նա ավելի հաճախ գուցե հենց դրանց հետ է շփվել և այդ քաղաքների արհեստավոր բնակչության համար էլ գրել է իր գրքերը՝ այնքան տիպիքական—աշխարհաբար լեզվով:

Ինքնակենսագրութունից համենայն դեպս պարզ է, որ մի որոշ շրջանում Ամիրտովլաթը Պոլսում ունեցել է բարձր պաշտոն, հետագայում միայն ստիպված է եղել թողնել այդ պաշտոնը և անդամ փախչել Մակեդոնիա: Նորից մենք տեսնում ենք նրան միևնույն Պոլսում շատ ուշ: Մալխասյանի ենթադրությամբ՝ նա Պոլիս է փոխադրվել 70-ական թվականներին, թեև ավելի հավանական է հենց այն տարեթիվը, որ ինքը՝ Ամիրտովլաթն է հիշատակում իր ոտանավորի մեջ: Եթե մենք նկատի առնենք այն, որ այդտեղ նա շատ կտրուկ կերպով շեշտում է, թե երբ է ինքը փոխադրվել Պոլիս (և եիմա եմ բնակել ի Բուզանդիա.), մենք կարող ենք գուցե մի որոշ չափով հասկանալ այնքան անակնկալ փախուստի իրական զրդապատճառները: Անհրաժեշտ է միայն թուուցիկ կերպով կանգ առնել անցյալի թյուրքիայի պատմության մի երկու էջերի վրա:

Թյուրքիայում, 1451 թ. մինչև 1481 թ. իշխել է հայտնի սուլթան Մենսեմեդ Երկրորդը—օսմանյան պետականության ամենախոշոր կազմակերպողը, որը միաժամանակ համարվում է արվեստի և գրականության մեղեդատ: Այդ սուլթանը եղել է տաղանդավոր գործիչ, կանոնավորել է տաճկական օրենսդրութունը, հովանավորել է գրողներին և պոետներին, ինքն էլ գրավել է գրականությամբ: Ժամանակակիցներին նա հայտնի էր հատկապես որպես իրանական պոետների երկրպագու: Սեփական ձեռներեցությամբ Մենսեմեդ Երկրորդը հեռու Հերաթում ապրող իրանական կլասիկ պոետին՝ ականավոր Ջամիլի ուղարկում է թոշակ:

Երբ 1453 թ. Մենսեմեդ Երկրորդը մտնում է Պոլիս, հիշում է իրանական բանաստեղծի խոսքերը՝

«...Սարըը պալատում ամպհովանի է հյուսում... միակ պահապանն է կայսերական ամպհովանում...»

¹ Տե՛ս՝ Ա մ ի ր տ ո վ լ ա թ Ա մ ա ս ի ա ց ի — Օգոստ բժշկութեան, էջ 7. Արմ. Զ. Կ. հրատ., 1940 թ., Երևան:

Բուն է նվժում Աֆրասիաբի պալատների գմբեթի տակ. միակ երաժիշտն է, որ պատիվ է տալիս թագավորին...»

Կոնստանտին հիշատակում է, որ Մենեմեդ Երկրորդը, բացի տաճկերենից՝ լավ ծանոթ էր հունարենին, լատիներենին, սերբերենին. արևելյան լեզուներին էլ (արաբերեն, պարսկերեն) տիրապետում էր լիովին: Սուլթանի պատվին 15-րդ դարում բազմաթիվ ներբողներ են դրում հույն և լատին պոետները Խալական Վերածնության հայտնի ներկայացուցիչներից մեկը՝ Փրաքսեպա Գիլիֆոն (1398—1481), երբ իմանում է Պոլսում ստրկացրած իր ազգականուհիների մասին, հունարեն մի նամակ է գրում սուլթանին և ներբողական բանաստեղծության հետ միասին ուղարկում նրան: Սուլթանը կատարում է բանաստեղծի խնդրը: Վենետիկյան Խորհրդի կարգադրությամբ 1479 թ. Պոլիս է մեկնում հայտնի նկարիչ Ջենտիլե Բելլինի, որին սուլթանը հովանավորում է արևելյան մեցենասների նման: Բայց այդ մեցենատը արևելյան դեսպոտ էր—վայրենի բնազդներով համակված գործիչ, որ մասսայական կոտորածներ էր կազմակերպում նոր վայրեր գրավելու ժամանակ: Հաճախ սուլթանը հրամայում էր քերթել կենդանի մարդկանց մորթին, կտրատել նրանց, որոնք միամտաբար հավատ ընծայելով սուլթանի ազնիվ խոսքին, անձնատուր էին լինում: Պատում են, որ դիտելով Ջենտիլե Բելլինիի մի նկարը, սուլթանը, որպես մարդասպանության հմուտ մասնագետ, նկատում է, որ նկարիչը ճշգրիտ կերպով չի նկարագրել գլխատված մարդու վիզը: Այա, իր խոսքերի ճշտությամբ հաստատելու համար, նա հրավիրում է ստրուկներից մեկին և հենց այդտեղ էլ, նկարչի մոտ կտրել է տալիս ստրուկի գլուխը: Անատոմիական այդ «կոնսուլտացիան» ցույց է տալիս, որ սուլթանի մոտիկ մարդիկն էլ ենթակա էին բազմաթիվ վտանգների: Գիտության և գրականության ներկայացուցիչներին հովանավորող, նկարների, արձանների, մեդալիների կոլեկցիաներ կազմող այդ սուլթանը միաժամանակ դաժան կերպով նետվում էր անգամ ամենամոտիկ մարդկանց վրա:

Մենեմեդի ժառանգը՝ Բայազեդ սուրբը (1481—1512), միևնույն կոնստանտինյան կարծիքով, եղել է «կրթված դերվիշ», «ինտելիգենտ-դրոգ-սուֆի»: Թշնամիների նկատմամբ դա էլ խիստ անողոք էր: Սակայն միաժամանակ նա համարվում էր «մեղմ ու կուլտուրական բնավորության տեր անձնավորություն»: Ահա հենց այդ սուլթանի ժամանակ էլ, ըստ երևույթին, Ամիրտովլաթը հնարավորություն է ստանում անցնել ավելի անդորր սրտով խաղաղ կուլտուրական աշխատանքի, գրում է նորից իր ավելի ընդարձակ բժշկարանը, գուլցե և ուրիշ աշխատասիրություններ, որոնք տակավին հայտնաբերված չլինելով՝ անհայտ են մնացել:

Եթե մենք այժմ հաշվի առնենք այն, որ հին օրերին կայսերական բժիշկների կացությունը չափազանց «փափուկ» էր անգամ գրականությունը հովանավորող դեսպոտների պալատներում, մեղ համար միանգամայն հասկանալի կդառնա, թե ինչո՞ւ Ամիրտովլաթը՝ «թագավորական բժշկարան» կազմող անվանի բժիշկը՝ այնքան անակնկալ կերպով պիտի թողներ պալատը և փախչեր Մակեդոնիա: Ել չենք խոսում այն մասին, որ Ամիրտով-

լաթի նման անձնավորության համար այնքան էլ հմայիչ տեսարաններ չէին մորթեղերձ, խեղդամահ, կտրատված մարդկանց մոայլ սիրուհուները:

Միևնույն Գիլելֆոն իր կյանքի վերջին շրջանում անիծում ու դատապարտում է «մեցենատ-սուլթանի» դաժան վայրենությունները: Պոլսում ապրող բազմաթիվ գրողներ և գիտնականներ բազմաթիվ առիթներ են ունեցել համոզվելու, որ ազատախոհ և անկախ մտածողի համար ավելի ապահով է ապրել սուլթանական ռեզիդենցիայի սահմաններից հեռու...

2

Բացի բժշկարաններից՝ Ամիրտովլաթը գրել է նաև աստղաբաշխական կամ աստրոլոգիական մի գրվածք, որ թարգմանություն է արաբերենից: Գրքի վերնագիրն է «Գիրք ռամկական»: Կոմպիլյատիվ կամ թարգմտական այդ գիրքը Ամիրտովլաթը կազմել է Պոլսում, 1474 թվին: Կասկածից դուրս է, որ նրա շայեցողության բնութագրման համար այդ գիրքն էլ ներկայացնում է ուրույն արժեք: Համենայն դեպս լավ հայտնի է, որ նա էլ արաբական բազմաթիվ բժիշկների նման տարվել է աստրոլոգիայով և մեծագույն եռանդով ուսումնասիրել է երկնային մարմինների շարժումները: Ամիրտովլաթն էլ համոզված էր, որ առանձին մոլորակները խոշոր աղդեցություն են թողնում մարդկանց զգայարանների վրա, պայմանավորում են անգամ մարդու կյանքի և ապագայի ամբողջ ուղին: Մոլորակներն ուսումնասիրվում էին գործնական-բժշկագիտական նպատակներով: Հին հայկական էֆիմերտիկների մեջ կարելի է տեսնել աստրոլոգիական բժշկության արձագանքները:

Ամիրտովլաթի մոտ շատ հաճախ կրկնվում է աստուծո անունը: Իր էպոխայի բազմաթիվ ուրիշ գիտունների նման նա էլ կանգնած էր իշխող կրոնական մտայնության հիմնական գիրքերի վրա: Նրա բժշկարանների մեջ կրկնվող խորհուրդներն էլ, ոեցեպտներն էլ շատ հաճախ սկսվում են աստուծո անվան հիշատակությամբ: Մալխասյանը հիշեցնում է, որ աստուծո մասին են խոսել արաբ բժիշկները հատկապես հիվանդներին խրախուսելու նպատակով: Արաբական բժշկագիտական հին գրքերի «խնշալլահն» էլ, — ասում է նա, — բառացի կերպով Ամիրտովլաթը թարգմանել է: Եթե այդպես էլ չլիներ, դարձյալ զարմանալու կարիք չկա:

Ալքիմիական հին ձեռագիրների մեջ էլ տեսնում ենք միևնույնը: Բացարձակ կերպով հանդես գալ կրոնի դեմ հին օրերին չէին վստահանում անգամ ամենախիզախ և ըմբոստ հերետիկոսները: Հայտնի է, որ դրանք էլ «աստուծո» անունով էին կռվի ելնում կրոնի և եկեղեցու, աշխարհական և կրոնական ֆեոդալների թոնապետության դեմ: Կրոնը շղարշ ու զգեստ էր: Եթե մենք դառնանք Ամիրտովլաթի գրքերին, կտեսնենք, որ նա հիբավի եղել է խոշոր դեմք, ինքնուրույն մտածողության տեր, հասարակական ջիզ ունեցող անձնավորություն:

Իհարկե նրա բժշկական ոեցեպտներն այժմ շատ հնացած են: Հնացած են նաև նրա գիտելիքները մարդակազմության, անատոմիայի և ֆիզիոլո-

գիտյի մասին: Բայց այն էլ ուշագրավ է, որ նա միշտ կոչ է անում բժշկին ամենից առաջ լավ ուսումնասիրել մարդու կազմվածքը, հաշվի տունել շրջապատի պայմանների ազդեցությունը, կլիմայի նշանակությունը: Իր ժամանակի գիտության հաստուկ ղեկավարով նա ջանացել է ուսումնասիրել մարդկային օրգանիզմի ֆունկցիաները և մշակել բուժման բացիոնալ մեթոդներ: Բազմաթիվ զրույթներ կան նրա գրքերի մեջ, որոնք շատ խոր-խուլ ու հին են ներկայումս: Միամիտ ու պրիմիտիվ են ժամանակակից բժշկագիտության տեսակետից նրա մեկնություններն ու ռեցիպտները: Բայց մենք այդ գործին էլ պիտի մոտենանք պատմական տեսակետից, հաշվի առնենք, թե երբ է նա ապրել և ուրքան հետաքննող միջոցառում է աշխատել: Ահա, եթե այդպես մոտենանք, կտեսնենք, որ իր ժամանակի համար նա եղել է առաջավոր դեմք, հենվել է հին օրերի բժշկագիտական ուսմունքների վրա, բարեխիղճ կերպով ուսումնասիրել է բազմաթիվ գրքեր, անգամ ինքն էլ լրացրել է, իր սեփական փորձերի հիման վրա, հայտնի բժշկագետներին: Իհարկե ավելի հաճախ նա հանդես է գալիս որպես պոպուլյարիզատոր: Նա ինքն էլ ընդգծում է, որ իր գրքերը թարգմանություններ են: Սակայն Մալխասյանը ճիշտ է նկատում, որ իրականում Ամիրտովլաթը անգամ թարգմանական գրքերի մեջ հանդես է գալիս որպես ինքնուրույն հեղինակ: Նա հաճախ քննադատաբար է վերաբերվում աղբյուրներին, թվարկում է միայն այն հեղինակներին, որոնց հետ ինքն էլ համաձայն է, կանգ է առնում մեկ կամ մի քանի բժշկագետների կարծիքների վրա, որոշ ընտրություն է անում:

Ամիրտովլաթի գրքերի մեջ հիշվում են բազմաթիվ հայտնի գիտուններ, որոնց մասին նա խոսում է շատ հաստատուն տոնով: Պարզ երևում է, որ զրանց նա կարդացել և ուսումնասիրել է: Հիշում է նա հատկապես Հիպոկրատի, Ռուֆոսի, Դիոգենես Ապոլոնացու, անտիկ աշխարհի ուրիշ գիտունների անունները: Շատ հավանական է, որ զրանցից մի քանիսի երկերը նա կարդացել է արաբերեն թարգմանությամբ, քանի որ արաբական թարգմանություններն ավելի հեշտ էլ ձեռք բերել արևելյան քաղաքներում: Բայց նա գիտեր նաև հունարեն ու լատիներեն: Լատիներեն գրքերի մասին Ամիրտովլաթը ինքն է ակնարկում իր ինքնակենսագրական հուշերի մեջ: Ինչ վերաբերում է արևելյան, հատկապես արաբական և իրանական գիտական գրականությանը, ըստ երևույթին Ամիրտովլաթին լավ հայտնի էին գրեթե բոլոր ականավոր հեղինակների երկերը: Դա շատ խոշոր գրականություն էր: Միայն մատենագրական այն տեսությունները, որ իրենց ուսումնասիրությունների մեջ բերում են Գոլմսկին, Սալմագորովը, Ամիրտովը, Բարտոլդը, ցույց են տալիս, թե սրբան բազմազան նյութեր են արծարծել արևելյան գիտունները: Դրանցից շատերը եղել են խոշոր մտածողներ և մեծ էրուդիտայի տեր մարդիկ: Հայտնի Ավիցեննան, Աբու Բեքր Մուհամմեդ Իբն Զախարիա էր Ռազին, շատ և շատ ուրիշ արևելյան բժշկագետներ հայտնի էին Ամիրտովլաթին: Իհարկե նա լավ ծանոթ էր ոչ միայն զրանց գործնական ձեռնարկներին, այլ նաև ամբողջ իմաստասիրությանը:

Նշանակալից են Ամիրտովլաթի կողմից արձարծված հիմնական սկզբ-

բունքները: Նա մի քանի անգամ ընդգծում է, որ բժիշկը պիտի լինի չափազանց հմուտ, իսկական վարպետ, շատ կարգացած: Նա համակված է օպտիմիզմով, մեծ նշանակություն է տալիս բժշկագիտությանը, միանգամայն համոզված է, որ գիտությունը զորավոր զենք է մարդկային տառապանքների դեմ: Նա ներշնչում է իր ընթերցողներին կառչել գիտությանը և գիտության միջոցով պայքարել հիվանդությունների դեմ:

...«Ամեն մահացու դոզոց,—ասում է նա,—դեղ մե ալ կայ որ փառաւ. գդեղն մահացու...» Բայց այդ «մահացու գեղը» հաջողությամբ «փառատուլու» համար բժիշկը պիտի անպատեհառ լինի բարձր ուսման տեք, մոտենա հիվանդին մեծագուշ ուշագրութամբ, իրական օգնութուն հասցնի նրան: Բժիշկը պիտի լինի վեհանձն, բարեսիրտ, իմաստուն:

...«Հիվանդութունը,—նկատում է մի ալ տեղ Ամիրտովլաթը,—քնամի է, որ ավերում է քաղաքներն ու գյուղերը: Այդ քնամու դեմ մղվում է անդոք պայքար՝ գիտության զենքերով: ...Կուլուն ժամն հափիւմ որպես պեկտար է...» Ահա այդ անողոր պատերազմի ժամանակ բժիշկը պիտի լուրջ հետևի, որպեսզի թշնամու դեմ մղված պայքարն էլ դառնա արդյունավետ: «Պատեհ է որ գամեն իրք հատենն տա», այդ «սեհտար» բժիշկը: Իսկ այդպես կարող է անել միմիայն դարձյալ իմաստուն և բարեխիղճ վարպետը:

Շատ բարձր դնահատելով ամենից առաջ գիտությունը, նա հիշեցնում է, որ կարգալ էլ աներաժեշտ է որոշ ընտրությամբ, առաջին հերթին աներաժեշտ է կարգալ վարպետներին, հասկանալ կարգացածը և միաժամանակ չմոռանալ:

Հսկայական աշխատանք թափելով ծանրագուշ պայմաններում, նա կազմում է իր հայրենակիցների համար մի քանի գրքեր և միշտ հիշեցնում բժշկի բարձր միասիրտ մասին: Այդ յուրահատուկ բարոյական ավանդների և մտերիմ խորհուրդների մեջ գծվում է ինքը՝ Ամիրտովլաթն էլ, որպես էպոխայի առաջավոր իդեալիստ-գործիչ, բարձր բարոյական սկզբունքներով տոգորված, մարդկայնության իդեալների ջահակիր:

...«Հափիւմ ալ,—ասում է նա,—կու պիտի որ ուսումն և իմաստութիւն ունենայ և նարտար լինենայ ի յիր արուեստն, և դուլ և վատուժ և նենգաւոր և ոխասիրտ չի լինայ. շատ գրեանք լինի տեսնել և ի վարպետէ կարգացել, և իր մապցն շատ ստածուին լինի փորձել, և բարեմիտ և խրատատու լինայ. և կծնի և գողի և գանձասէր և տահամի չի լինի, և աղքատաց իրք չի քննէ...»¹:

Որքան էլ հնացած չեն Ամիրտովլաթի տեսական հայացքները բժշկագիտության և ապա գործնական առաջարկները բուժման մեթոդների մասին, այնուամենայնիվ նրա քարոզած հիմնական ավանդները կարող են ուսանելի լինել այժմյան օրերի համար էլ, քանի որ ընդգծում են հատկապես վարպետության անհրաժեշտության մասին: Իր «Օգուտ բժշկութեան» գրքի ներածական մասում նա կանգ է առնում մարդակազմության վրա, հաղորդում է հրահանգներ առողջութունը պահպանելու մասին, կրկնում է

¹ Տես՝ Ամիրտովլաթ Ամասիացի—Օգուտ բժշկութեան, էջ 18. Արմֆանի հրատ., 1940 թ., Երևան:

իր էպիսոպոսի գիտուններին հատուկ սխալ կարծիքներն էլ: Բայց և այնպես նա, ինչպես վկայում են Բասմաջյանը, Հովհաննիսյանը, Մալխասյանը, մոտենում է բժշկագիտությանը մեծագույն բարեխղճությամբ, միշտ հենվելով իր ժամանակի առաջավոր բժշկագետների ուսումնասիրությունների վրա: Այդ աղբյուրներից արդեն—հայտնի էին Ամիրտովլաթին հյուսթարուժությունը, կենդանիների ձվանների գեղձերի աղդեցությունը, նախապահպանական միջոցները, արևարուժությունը, նուա՛ն ծառի արմատի կեղևի գործածությունը երիզորդի պեմ և այլն (Մալխասյանի Առաջաբան, էջ Ի Ա.):

Իր առաջին աշխատանքը Ամիրտովլաթը գրել է 1459 թվին, հետագայում՝ 1466—1481 թվականներին գրում է «Օգուտ բժշկութեան», «Ախրապատին» և «Անգիտաց անպէտը»: Ամենից կարևոր ուսումնասիրությունը «Անգիտաց անպէտը» է, ավարտված 1478 թվին, ըստ Մալխասյանի՝ Ամիրտովլաթի գլուխ-գործոցը: Այդտեղ էլ Ամիրտովլաթը հիշեցնում է իր սկզբունքների մասին՝

Եղիւր հետևող իմաստութեան հետ.
Եթէ չուսանիս՝ բժիշկ ես անգէտ:
Լինիս դու իմաստուն՝ արա բանիս պէտ:
Գրոցս անունն է անգէտի անպէտ¹:

Իր բոլոր գրքերն էլ Ամիրտովլաթը գրել է ըստ երևույթին ուսանողների համար: Ամենից բնորոշն այն է, որ բոլոր գրքերն էլ գրված են հայերեն և ժամանակակիցների համար հասկանալի լեզվով: Կարելի է ուրեմն ենթադրել, որ արևելյան քաղաքներում 15-րդ դարում եղել է ընթերցողների բավական մեծ առեղիտորիա: Պետք է հիշել, որ բոլոր գրքերի մեջ էլ հեղինակը դիմում է ընթերցողներին, հորդորում է, խրատում, զրուցում: Այդպիսով՝ Ամիրտովլաթի գրքերն այն նշանակությունն ունին, որ թեպա՛ղում են անհրաժեշտ ուշադրությամբ մոտենալ 15-րդ դարի արևելյան քաղաքների հայ քաղաքացիներին կուլտուրայի ուսումնասիրությանը: Մալխասյանը ասում է, որ «արդեն չորս-հինգ դար ի վեր մինչև Ամիրտովլաթը՝ աշխարհաբարը դարձել էր գլխական լեզու՝ բժշկական գրվածքների, առականների, վեպերի, աշխարհիկ ոգով բանաստեղծությունների համար, և Ամիրտովլաթը հետևեց այդ ընդունված կարգին...» «Այդ ամենը ճիշտ է խհարկե: Սակայն Ամիրտովլաթի գրքերի լեզուն ոչ միայն աշխարհաբար է, այլև գիտական լեզու, նոր տերմիններով հարուստ մի լեզու, բժշկական, և ոչ միայն բժշկական, այլ նաև բնագիտական ուրույն մի լեզու՝ կերտված հարևան ժողովուրդների կուլտուրայի աղդեցության ներքո: Բանաստեղծություններն և առակներն ընթերցողների առեղիտորիան շատ ավելի սովոր էր, այնինչ գիտական գրքերը կարող էին կարգալ միայն ավելի պատրաստված մարդիկ: Դարերի ընթացքում հայերեն կամ օտար բառերի միջոցով ստեղծվել է գիտական ապարատ: Ալքիմիական և բժշկական հայ ձեռագրերի մեջ կան բառեր և դարձվածքներ, որոնք արտահայտում են հին

¹ Տես՝ Ամիրտովլաթ Ամասիացի — Օգուտ բժշկութեան, էջ 9, Արմֆանի հրատ., 1940 թ., Երևան:

օրերի հայ գիտունների մտքերը: Եթե այդ լեզուն հասել և անվրեպ դարերի ընթացքում Ամիրտովլաթին և կիրառվել նորից, նշանակում է, որ ծանրագույն պայմաններում էլ արևելյան քաղաքներում կուլտուրական միտքը չի ներհնել և հասարակական կյանքը չի մարել: Ավելին կարելի է ասել: Սուլթան Մեհմեմեդի պալատական բժիշկը իր հայրենակիցների համար գրեթե իր գրքերը, հենց դրանց շրջանում էլ գտնում է ընթերցողների որոշ կոնտինգենտ և հանդես է դալիս հայ կուլտուրայի գործչի դերում: Ահա ինչու հին հայ բժշկարանների, ալքիմիական ձեռագրերի, նման ուրիշ տակավին անհայտ ձեռագրերի ուսումնասիրութիւնը թելադրում է հրաժարվել արագ դիցիայի ամբողջութիւն ստացած մի շարք դրույթներից և աշխարհիկ հայ հին բանաստեղծութեան ուսումնասիրութիւնն էլ շաղկապել գիտական ընդլայն կրող հին ձեռագրերի ուսումնասիրութեան հետ: Ամիրտովլաթի գրքի մասին վերջնական խոսքը կարող են ասել մեր բժշկագետները: «Ամիրտովլաթի գրվածքները խմբագրելու համար,—նկատում է Մալխասյանը,—բացի ուրիշ պատրաստութիւնից՝ պետք է նաև միաժամանակ լինել և արաբագետ և բժիշկ, մանավանդ դեղաբան (ֆարմակոլոգ): Ես զուրկ եմ այս գիտութիւններից: Բացի սրանից՝ պետք էր աշխատանքի ընթացքում միշտ ձեռքի տակ ունենալ բոլոր ձեռագրերը՝ ամեն մի կասկածելի ընթերցվածք սրանց մեջ ստուգելու համար.—սրանից էլ զուրկ էի ես...»: Չնայած այդ ամենին, Ամիրտովլաթի գրքի հրատարակութիւնը կդյուրացնի, անշուշտ, հայ կուլտուրայի կարևոր էջերի ուսումնասիրութիւնը: Հին հայկական բժշկարանների և միաժամանակ բժշկագետների գիտական ուսումնասիրութեանը պիտի զարկ տան առաջին հերթին մասնագետները—մեր բժշկագետները: Բայց մասնագիտական այդ աշխատանքին կարող են և պետք է օժանդակեն թե՛ լեզվագետները և թե՛ պատմաբանները: Արևելյան հայաբնակ քաղաքներում առանձին գրողներ հաճախ հանդես են եկել նաև գիտական ուրույն պրպտումներով: Գրողների-բանաստեղծների, պատմիչների, քարոզիչների կողքին աշխատող հին գիտունները քաղաքային կուլտուրայի ներկայացուցիչներն են եղել: Պարզ է, որ Ամիրտովլաթի նման գործիչների կյանքի ու աշխատանքի գիտական ուսումնասիրութիւնը կարող է լուսաբանել նաև հայ գրականութեան պատմութեան որոշ էջերը:

ԱՐՏ. ԿԱՐԻՆՅԱՆ

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Արմֆանի Տեղեկագրում (1941 թ. № 1(6), էջ 169) իմ հոդվածը հրատարակելուց հետո, նկատեցի որ Գ. Ֆնտզյանը Կորյուսի քննական հրատարակության մեջ (ներստադեմ 1930, էջ 66) խոսել է ծերունական բառի մասին: Ուղղումը կատարել է նախ Նորայրը՝ իր «Կորիւն վարդապետ» աշխատության մեջ: Ֆնտզյանը չի ընդունում այս սրբագրությունը և պաշտպանում է դարձյալ «ծերունական» ձևը: Իր փառարկումը՝ կապված «Գրիստոսի տարիքի» հետ, ամենեին համոզիչ չէ:

Հ. Աճառյան

А н н о т а ц и и

к изданиям Биологического института, вышедшим
в 1939 и 1940 гг.

Гулкян В. О.—„Получение регенеративных побегов у хлопчатника, табака и томата“. Труды молодых научных работников, посвященные XX годовщине Ленинско-Сталинского Комсомола, Ереван, 1939, АрмФАН, стр. 153—190.

Автор описывает свои эксперименты по получению регенеративных побегов у хлопчатника, табака и томата. У всех названных растений удалось получить регенеративные побеги. Автор утверждает, что наилучшим образом срезы защищаются свежими листьями. Представляет интерес подход к документации, успех которой обусловлен усилением притока питательных веществ к срезу. Усиление же притока питательных веществ осуществляется такой декапитацией, при которой удаляется значительная часть надземной части растений, вследствие чего надземная часть растений получает необычайно большое количество питательных веществ. Следует отметить также и то, что все эксперименты проводились в полевых условиях. Библиография—43 названия.

Гулкян В. О.—„Внутрисортное скрещивание пшеницы“. Отдельная брошюра в 3 печ. л., на армянском языке. Ереван, 1939 г.

В этой брошюре в общедоступной форме излагаются развиваемые в настоящее время академиком Т. Д. Лысенко положения дарвинизма о полезности перекрестного опыления и вредности самоопыления у растений. Автор подробно останавливается на вопросе кастрации без стрижки и кастрации со стрижкой, причем высказывается за проведение внутрисортного скрещивания с применением кастрации без стрижки на основании работы, проведенной им и научным сотрудником Биологического института Сурмяном.

Упомянутые авторы на основании своей работы доказывают биологическую вредность кастрации колосьев со стрижкой, выражающуюся в резком ухудшении качества зерна.

На эту же тему составлены инструкции на армянском и русском языках.

Гулкян В. О. и Мхитарян М. А.—„Твердая головня пшеницы в Ахтинском районе и опыт применения протравителей против нее“. Труды молодых научных работников, посвященные XX-летию Ленинско-Сталинского Комсомола, Ереван, 1939 г., Армфан, стр. 101—122.

В этой работе даются сведения о пшеницах, распространенных в Ахтинском районе, и их поражаемости твердой головней. Выяснено, что все пшеницы, распространенные в Ахтинском районе, в различной степени поражаются твердой головней.

Проведен опыт борьбы против твердой головни путем применения различных протравителей. В качестве последних были взяты: препарат АБ—с содержанием Си 11,442% и АБ—с содержанием Си 15,560% и сухой формалин. Последний протравитель ко времени проведения этой работы являлся новым. Оказалось, что этот протравитель дает положительный эффект при применении против твердой головни. Предположение автора препарата о том, что он может иметь значение также для борьбы против пыльной головни, не оправдалось. Библиография—7 названий.

Е. Геворкян, С. Хачатрян—„О чеканке хлопчатника“. Научно-популярная брошюра. Издание АрмФАН'а, 1939 г., Ереван.

В этой брошюре даются результаты проведения массовой чеканки хлопчатника по методу ак. Т. Д. Лысенко в хлопковых районах Арм. ССР, 1939 г.

Чеканка хлопчатника является одним из самых реальных методов борьбы против опадения коробочек и тем самым повышает урожайность хлопчатника. В результате проведения чеканки хлопчатника доморозный сбор ценного сырья увеличивается на 14—15% и улучшается качество волокна.

В брошюре даются также сроки чеканки для культивируемых в Армении сортов хлопчатника „915“ и „0246“, дающих повышение урожайности от 2,5—3 центн., или 15—20%.

Т. Саакян—„Сорта картофеля в Армении и их болезни“. Ереван, 1939 г., стр. 1—43 (на армянском языке).

Работа состоит из 2 частей. В первой части описываются наиболее распространенные в Армении сорта картофеля. Отмечаются некоторые морфологические отклонения известных сортов, как Р. Роза, Лорх, Народный и др., в условиях Армянской ССР. Во второй части дается описание наиболее распространенных грибных и вирусных болезней картофеля и меры борьбы против них. В работе имеется 15 рисунков. Список литературы: 6 названий.

Тер-Погосян А. Г.—Заметка о фауне Entomostraca водоемов горы Арагац (Алагез). Труды Севанской гидробиологической станции, т. VII, 1939 г., стр. 23—35.

В заметке приведены данные о фауне Entomostraca двух озерков из ущелья Манташ (Алагез). В первом озерке найдено 8 видов, в другом—12. Библиография—4 названия.

Тер-Погосян А. Г.—К фауне Crustacea Амасийского района. Труды Севанской гидробиологической станции, т. VII, 1939 г., стр. 27—39.

В статье дан обзор фауны Crustacea водоемов Амасийского района, в том числе озера Арпа, Гелли и др. Всего найдено 38 видов ракообразных. Библиография—14 названий.

Карапетян С. К.—„Влияние дрожжевания на биохимический состав корма, его переваримость и некоторые физиологические функции животного“. Ереван, АрмФАН, стр. 1—80, 1939 г.

На основании многочисленных экспериментов автор указывает и обосновывает значение дрожжевания кормов. Автор показывает, что добавление 5% чистого NH_4Cl при дрожжевании увеличивает дрожжевые клетки до 30—35% и уменьшается количество вредных микроорганизмов в течение первых 6-ти часов, но через 13 часов развитие дрожжей подавляется вследствие чрезмерного размножения микроорганизмов. Благодаря энергичному размножению молочнокислых бактерий дрожжеванный корм имеет профилактическое значение и хорошо влияет на пищеварительный тракт и на весь организм животного.

Автор на основании ряда опытов доказывает, что при кормлении овец дрожжеванным кормом происходит обогащение крови гемоглобином (14%), красными кровяными шариками (15%) и физиологический лейкоцитоз. Кормление овец дрожжеванным кормом (1/3 часть) увеличивает коэффициент переваримости и улучшается аппетит животных. Крахмальный эквивалент дрожжеванного рациона по сравнению с недрожжеванным выше на 15%. Соотношение протеина и чистого белка в дрожжеванном корме довольно узкое. Дрожжеванный корм хорошо переваривается. Коэффициент переваримости питательных веществ увеличивается: по органическому веществу—7,22%, по протеину—14,05%, по белку—16,81%, по клетчатке—21,37%, по жиру—1,73%. По безактивным экстр. веществам уменьшается на 0,2%.

Список литературы охватывает 90 названий.

Каралетян С. К.—Новый метод определения переваримости рациона по изменению соотношения инертного вещества— SiO_2 .

Труды молодых научных работников, посвященные XX годовщине Ленинско-Сталинского Комсомола, Ереван, АрмФАН, 1939 г., стр. 75—100.

Автор критикует существующий общепринятый метод определения переваримости, одновременно подчеркивая преимущества методики Ткачева и внося ряд уточнений и улучшений в эту методику. Дается новая формула для вычисления коэффициента переваримости. К работе приложен ряд таблиц о вычислении коэффициента переваримости по SiO_2 .

Литература охватывает 10 названий.

Вермишян Ан.—Карликовая яблоня „Маргахндзор“. Известия Армянского филиала Академии наук, 1940 г., № 4—5.

В работе даются морфологическое описание и краткая биологическая характеристика местного культурного сорта карликовой яблони „Маргахндзор“.

Т. С. Тер-Саакян—Инструкция по зимнему хранению семенного картофеля в низменных районах Армянской ССР. Изд. НКЗ Арм. ССР, Упр. агротехники и механизации, 1940 г.

Хранение семенного картофеля в низменных (жарких) районах республики рекомендуется проводить в буртах, причем указываются как величина и размеры буртов, так и способы хранения картофеля в них.

Гумилевский Б. А.—Батрахофауна Армении и Нахичеванской АССР.—Зоологический сборник, I. Труды Биологического института АрмФАН'а, вып. III Ереван, 1939, стр. 1—24.

Настоящая работа является результатом обработки материалов сектора зоологии Биологического института АрмФАН'а, коллекции ЗИН АН и некоторых других научных учреждений и представляет собой сводку по батрахофауне Армении. В работе даются определительные таблицы видов, твердо установленных для Армении, а также могущих быть там встреченными. Затем даются описание, распространение и некоторые экологические и биологические вопросы, касающиеся отдельных видов. Всего для Армении указывается 8 видов амфибий. Автором констатируется бедность батрахофауны Армении, что однако является характерной чертой и для Передней Азии. В заключение автором дается зоогеографический анализ батрахофауны Армении. К работе приложена одна карта. Список использованной литературы включает 29 названий.

Аргиропуло А. И.—К распространению и экологии некоторых млекопитающих Армении. Зоологический сборник, I (Труды Биологического института АрмФАН'а, вып. III). Ереван, 1939, стр. 26—66.

Работа написана на основании изучения коллекций млекопитающих сектора зоологии Биологического института АрмФАН, а также собственных наблюдений автора в Армении и Нах. АССР. Дается описание нового подвида—*Myotis mistacinus hajastanicus* subsp. n. В отношении некоторых видов приводятся новые данные по экологии и биологии их—в отношении малоазийского суслика, малого тушканчика, малоазийского хомяка, песчанки, кустарниковой полевки. В работе имеется 11 рис. и фотографий и 2 карты. Приложено резюме на немецком языке. Список литературы охватывает 8 названий.

Аргиропуло А. И.—К строению мужских гениталий песчанок (Gerbillinae).—Зоологический сборник, I. Труды Биологического института АрмФАН'а, вып. III. Ереван, 1939 г., стр. 67—76.

В работе приводятся результаты исследований строения мужских гениталий

кавказских песчанок, принадлежащих к 6 видам, исследован материал от 49 самцов. Результаты этого изучения даны в синоптической таблице, а затем уже дается описание по отдельным исследованным видам. На основании проведенного исследования автор приходит к выводам, что все разобранные виды в общем хорошо отличаются по строению *os penis*. О группировках отдельных видов песчанок и степени обособленности их друг от друга строение *penis* дает очень слабые указания. В работе дается два рисунка.

Чернов С. А.—Герпетологическая фауна Армянской ССР и Нахичеванской АССР.—Зоологический сборник, I. Труды Биологического института АрмФАН'а, вып. III, Ереван, 1939 г., стр. 77—194.

Работа является результатом обработки автором коллекций сектора зоологии Биологического института АрмФАН'а по герпетологической фауне Арм. ССР и Нах. АССР, коллекции ЗИН АН, личных его наблюдений и наблюдений других лиц, а также изучения имеющихся по этому вопросу литературных данных. Работа состоит из четырех глав.

В первой главе—„Краткий обзор исследований герпетологической фауны Армении и Нах. АССР“—даны в кратком виде маршруты всех тех экспедиций и отдельных лиц, которые дали что-либо для выяснения герпетофауны и ее распространения. Несмотря на краткость, глава эта исчерпывает имеющийся материал по данному вопросу.

Вторая глава—„Обзор отдельных представителей герпетофауны Арм. ССР и Нах. АССР“—основная в работе. Обзор этот охватывает 40 видов пресмыкающихся, принадлежащих к трем отрядам (ящерицы, змеи и черепахи), известных для Армении и Нах. АССР. В этой главе даны определительные таблицы для всех видов, упоминаемых в работе для каждого отдельного вида, литература, перечень экземпляров коллекций Биологического института, описание, распространение, имеющиеся сведения по биологии.

В третьей главе—„Зоогеографический обзор пресмыкающихся Армении и Нах. АССР“—дается анализ групп видов, общих по географическому происхождению. Таких групп для герпетологической фауны Армении и Нах. АССР автор признает пять—иранскую группу видов, малоазиатскую, европейскую, средиземноморскую и кавказскую. Автор констатирует отсутствие в герпетологической фауне Армении и Нах. АССР туранских форм. Наиболее крупной группой видов для герпетологической фауны Армении и Нах. АССР автор считает иранскую.

В главе IV—„Вред и польза“—дается хозяйственное и экономическое значение пресмыкающихся Армении и Нах. АССР.

Работа иллюстрирована 39 рисунками и фотографиями и 2 картами. Приложенный список литературы охватывает 46 названий.

Аветян А. С.—К вопросу о кошенили в Армении. Известия Армянского филиала АН СССР, № 4—5, Ереван, 1940, стр. 231—239.

В работе дается краткая история вопроса араратской кошенили в Армении, биология ее, а также наблюдения автора в 1940 году над массовым выходом кошенили. В работе впервые приводятся данные о нахождении польской кошенили в Армении (Котайкский район) в качестве вредителя пшеницы. В заключение отмечается необходимость углубленного изучения биологии и экологии араратской кошенили для восстановления кошенильного промысла в Армении. Библиография—12 названий.

Рихтер А. А.—*Sphenoptera anthaxoides* Rtt.—Вредители косточковых плодовых деревьев в Арм. ССР.—Известия АрмФАН'а, № 4—5, 1940 г., Ереван.

В статье дано описание жука и личинки *Sphenoptera anthaxoides* Rtt., а также его повреждений и условий его обитания по наблюдениям и материалам, собранным автором в 1938—1940 г.г.

Паносян А. К.—Результаты опытов применения нитрагина в Арм. ССР. Сборник научных трудов Ботан. общества АрмФАН'а, вып. IV, 1940 г.

В этой работе автор приводит данные о большой эффективности применения нитрагина при самых различных почвенных и климатических условиях Армении. Одновременно автор указывает, что при применении нитрагина фосфорное удобрение играет большую роль. Местный нитрагин с фосфором не только увеличивает урожайность бобовых растений, но также и их белковые вещества. Автор показывает, что нитрагин повышает урожай бобовых растений на 20—60%.

Паносян А. К. и Мирзабекян Р. О.—Бактериоз абрикосовых деревьев Арм. ССР. Известия АрмФАН'а, 1940, № 1—2, стр. 1—22.

Работа представляет 3-годовалую научно-исследовательскую работу авторов, где указываются характерные признаки „увядания“ абрикосовых деревьев и причины, вызывающие это заболевание. Выяснено, что возбудителями этого заболевания являются бактерии, которые ранней весной (в сырую погоду), развиваясь в почках, умерщвляют их, а затем и поражают дерево, лишая его плодоношения. Выявление возбудителя данной болезни дает возможность организовать меры борьбы с „увяданием“ абрикосовых деревьев.

Паносян А. К.—„Роль микроорганизмов в силосовании кормов. Научно-популярная брошюра. Издание АрмФАН'а, 1940 г., стр. 1—65.

В этой брошюре описывается роль отдельных микроорганизмов, которые принимают участие в силосовании кормов, а также их роль в биохимических процессах, происходящих в хорошем силосованном корме. Указывается—какие кормовые травы могут быть силосованы, технология силоса и форма силосных ям и башен. Описываются процессы, имеющие место во время силосования, и способы их урегулирования. Указаны методы изготовления силоса и дана биологическая оценка каждого момента. Работа имеет большое значение для животноводческих колхозов и совхозов в деле приготовления хорошего силоса.

Ф. Г. Саруханян—„Стойкие расы *Bacterium casei*. Журнал микробиологии, том IX выпуск 7—8, 1940 г., стр. 720—729.

В работе дан новый метод выделения *B. casei*; описаны опыты по выявлению долговечности выделенных культур по сравнению с культурами, выделенными обычным существующим методом. Благодаря этому методу выделения *Bact. casei* культуры сохраняют свою жизнедеятельность в течение—90—120 дней в жидких средах без пересадок, что имеет большое значение для применения чистых бактериальных культур в сыроваренной промышленности. Описаны морфологические и биохимические свойства выделенных штаммов *Bacterium casei*.

Автор предлагает использовать данный метод работы в лабораториях, изготавливающих чистые культуры для молочной промышленности.